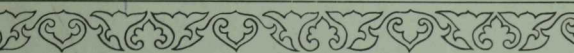

КАЗАН УТЛАРЫ

11.1997

ТАТАРСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
КОНСТИТУЦИЯСЕ

6

ноябрь

Татарстан Республикасы
Конституциясе көне

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

ТАТАРСТАН
ХӨКҮМӘТЕ,
ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР
БЕРЛЕГЕ,
РЕДАКЦИЯНЕҢ
ХЕЗМӘТ
КОЛЛЕКТИВЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

11

(901)

1997

КАЗАН

Бу санда

чөчмә әсәрләр һәм шигърият

Р. СИБАТ. Исабәт. <i>Өч хикәятле роман</i>	3
Р. ХИСМӘТУЛЛА. Акыл иленә юл. <i>Шигърьләр</i>	23
С. РӘХМӘТУЛЛА. Ялгыша күрмә, язмыш! <i>Шигърьләр</i>	57
М. ВӘЛИ. Мәхәббәт мажаралары. <i>Новеллалар</i>	62
И. ИКСАНОВА. Иделләрсез илдә мин булмам. <i>Шигърьләр</i>	111
ГӨЛШӘҢИДӘ. Асылбикәне жирләгәндә. <i>Бәләкәй повесть</i>	116
К. СӘГАДӘТ. Безнең сөю, безнең язмышлар... <i>Шигърьләр</i>	134

ӘХСӘН БАЯНОВКА — 70 яшь

Р. НИЗАМИ. Яшьлекне сагыну	28
Ә. БАЯНОВ. Су өсләрендә пароход. <i>Истәлекләр китабыннан</i>	30

ПУБЛИЦИСТИКА

Ф. ЛАТЫЙФИ. Ат жене	138
---------------------------	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Л. ШАГЫЙРҖАН. Шагыйрь буласың килсә — бул!	148
Проза турында сөйләшү	165

МӘДӘНИЯТЕБЕЗ ТАРИХЫНА

Р. ӘМИРХАН. Казанлы Әмирханнар	167
--------------------------------------	-----

ЗИННУР НАСЫЙБУЛЛИННЫҢ ТУУЫНА 60 ЕЛ

Ә. РӘШИТ. Якты эзе калды	182
--------------------------------	-----

Латин имласында уку үрнәкләре	185
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан	191

Баш мөхәррир

Равил Фәйзуллин

Редколлегия

Гариф Ахунов

Нәжиш Бакиров

Хәлим Гайнуллин

Тәлгат Галиуллин

Миркасыйм Госманов

Аяз Гыйләжев

Флүс Латыфй

(баш мөхәррир урынбасары)

Салих Маннанов

Туфан Миннуллин

Хатип Миңнегулов

Ринат Мөхәммәдиев

Нажар Нәжми

Рашат Низамиев

Булат Солтанбәков

Камил Сәгәдәт

(жаваплы сәркатип)

Ренат Харис

Розалина Шәһиева

Харрас Әюпов

Безнең адрес: 420066,
Казан, Декабристлар ур., 2.

Телефоннар:
баш мөхәррир — 49-36-60,
баш мөхәррир урынбасары —
49-36-09,
жаваплы сәркатип — 43-56-12,
бухгалтерия — 43-56-12.

бүлекләр:

стигрият, фән,
сәнгать — 49-36-61,
чөмә өсәрләр, хатлар,
төһкыйт — 49-36-63,
корректорлар — 49-36-65.

В НАШЕМ НОМЕРЕ

«Проза и поэзия»: начало романа Р. Сибата «Исабет», новеллы М. Вали, повесть Гульшахиды «Похороны Асылбики»; стихи Р. Хисматуллы, С. Рахматуллы, И. Иксановой, К. Сагадат. «К 70-летию Ахсана Баянова»: статья Р. Низами о творчестве писателя; из воспоминаний юбиляра.

«Публицистика»: Ф. Латифи. «Страсть к лошадям».

«Литературная критика»: статья Л. Шакирзяновой «Если хочешь быть поэтом — будь им!»; разговор о современной прозе. «К истории культуры»: статья Р. Амирхан «Казанские Амиркханы».

«К 60-летию Зиннура Насыбуллина»: статья А. Рашита «Оставил яркий след».

Навыки чтения на основе латинской графики.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: из сокровищницы хана Кубрата; писатель Рафаэль Сибат.

IN OUR ISSUE

«Prose and Poetry»: R. Sibata's novel «Isabet», M. Vali's short stories, Gulshakhida's narrative «Asilbika's burial, the verses of R. Khismatulla, S. Rakhmatulla, I. Iksanova, K. Sagadat.

«Commemorating the 70 th Anniversary of Aksan Bayan»: R. Nizami's article about writer's creative work; recollections of A. Bayan.

«Publicism»: Ph. Latiphi: «Passion for Horses».

«Literary Criticism»: L. Shakhirzyanova's article «If You Want to be a Poet-Be It», the talk about modern poetry.

«To the History of Culture»: R. Amirkhan's article «Kazan Amirkhans».

«Commemorating the 60 th Anniversary of Zinnur Nasibullin»: A. Rashit's article «To Leave a Bright Track».

Skill of reading on the base of Latin script.

The diary of social and cultural life.

In our covers: Srom Kubrat khan's treasure-house; the writer Raphael Sibat.

● Авторлар фикере редакция фикере белән туры килеп бетмәскә дә мөмкин.

● Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.

● Журналда басылган язмаларны күчереп басканда, «Казан утлары»ннан алынганлыгын күрсәтү мәжбүри.

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ, Шамил Маннанов,
Шәһинур Мостафин, Марс Шәбаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Тәслимә Сибгатуллина, Гөлзәдә Бәйрәмова, Лидия Гатауллина,
Флера Сабирова, Төгъзимә Шинәбиева.

Производства бирелде 29.08.97 ел. Басарга кул куелды 17.09.97 ел. Офсет асулы белән басылды. Көгазь
форматы 70 × 108^{2/3}. Учети-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8).

Тираж 12 190. Заказ Н-507.

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән. Теркәлү таныклыгы № 7.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Казан утлары», 1997 ел.

Рафаэль
Сибат

ИСАБƏТ

ӨЧ ХИКƏЯТЛЕ РОМАН

Үткән юллар озынайган саен, гомер кыскара бара... Ә үтәселәр иксез-чиксез! Күрәсе килгән урыннар күп, танышасы килгән яна дуслар нихәтле!! Гомер бер генә... Житәрме гомер?..

Юллар мине туган якларыма — Вятка ярларына алып киттеләр дә: «Ну, агай-эне, шушы гүзәл елгада су коен, балык каптыр, арканда торырга яратмый торган үтез бозау кебек ычкынып китүчән сөзгәк нервларыңны чуалтмаслык итеп рәткә сал, фани дөнья кайгысыннан арынып, бер тынычлан!» — диделәр.

Соңгы вакытта куптарып алмаслык булып, сөлек кебек жанына ябышкан «язу чиреңне» ташла яисә һич югында онытып тор. Оныт һәм тынычлан!

Әмма бу минем көчтә идемени... Ул «чир»нең дилбегәсе минем кулда түгел шул!

Үткән еллар арткан саен, «язу чире» белән ныграк авырый барам һәм, бер көнне таң алдыннан уянып, уйланып ятканда, шундый нәтижәгә килдем: бу авыру минем белән үлгәнчегә кадәр булачак икән... Шуңа карамастан: «Вятка буйларына кайткач, язу-сызу белән маташмаса, тынычланып калырга», — дип карар кылдым. Тик... Хикәятләр миңа юл башында ук очрады һәм ахырга кадәр аларны күрү-сөйләшү йөрдем. Уй-гамь сарды... Нәтижәсе — өч хикәят.

Беренче хикәяткә сүз башы

Поезд тәгәрмәчләре Вятские Поляны станциясендә унбиш минутлык «хәл алу» туктагач, өч кулмәк, ике чалбар, кырыну аппараты, теги җеткәсы, сабын, сөлге һәм иң өстә Виктор Астафьевның «Патша балык» газета-романы сыйган кечкенә генә чемоданымны тотып, беркадәр ваемсыз йөз, ниндидер миңа хас булмаган җиңеллек белән перронга сикереп төштем. Киоск янына туктап, «Правда», «Литературная Россия» белән икенче кулы да «багаж»лы иткәч, ашыкмыйча, салмак кына, бигрәк тә ревматизм җәфалаган уң аякка сак басарга тырышып, биш-алты кеше өлеп торган автобус тукталышына киттем. Иртәдән бирле утыз ике теши дә тап-таза сәламәт авызың бер валчык ити

чөйүнөп карамаганлыгы искә төшкөч, (ашказанының боерыгы булгандыр) ике ашта бер сүздә булып, юл үңәендагы вокзал кафеһына атладылар. Хәтта ревматизмлы аяк та шәп кенә юырта башлады.

Официант һәм залда утыручыларга ашау-эчү ягына нык кеше икәнәм исбатлауема кәрмәсә дә, күзеннән мөлдөрәмә бер тәлинкә аш, ике икенче һәм бер чөйш кофе китереп, күз ачып йомганчы (мин кереп барганда чыгып киткән агай тәм кесен дә тартып бетермәгән иде әле) ризыклары ашказаны дигән туюмсыз мәгарәгә озаттым. Хәерләре белән үтсеннәр! Хәтер-хәвефсез үз урыннарын урнашсыннар!! Инде тамак тук, шуңамы күңел дә көр.

Шулаакыт миңа кемдер: «Яшьтәш!»—дип эндәште. Борылып карасам, күрәстәдә миңа өти булырлык ак чәчле мәһабәт гәүдәле абзый утыра.

— Яшьтәш дигәнәм өчен, гафу итегез!! Минем гадәтем ул—һәркемгә «яшьтәш» дип эндәшү...

— Ярый, ярый... Була торган хәл,—дидем мин һәм карашымны аннан читкә юнәлттем, чөнки абзый эчеп алган, бите кызу мич каршында янып-пешип койма пешергән таза, куге канлы хатыннар йөзгә кебек. Күзләренә борын почмагын эжирәндөргөч ак эрен жыелган. Шуның өстенә мин, үземне эчеп алган чакта яратсам да, аек чакта исерек кешене сөйми генә түгел, күрә алмыйм, дөресен генә әйткәндә, юкка бөйләнеп, мәгънәсез сүз сөйләп торганда, андый адәмнәргә бәрәүтерердәй була беләм.

— Сөз бу якныкы түгел бугай?—диде абзый, урындыгын минем якка таб тартып.

Бөйләнә башлады инде!! Андый чакта дөрес җавап:

— Әйе.

— Мин дә...—дип куйды ул, нәрсәдер әйтергә теләп.

Йә, шуңнан ни булган? Нишләп суза әле бу?! Әйтсә әйтсен!

— Миңа... гафу итегез... кырык тугыз... тиен... акча җитми иде... Кайтырга...

Шул-шул! Акча кирәккә сөйләнеп утырасың да инде син. Акча җитми иде, ди. Мин каян җиткерергә тиеш? Мин дә сиңең кебек кеше, абзый. Госбанк яисә акча палатасы түгел...

— Зираттан мин...—дип өстәде ул, берәз торгач.—Бүген анда берәүне күрдек...

Д-а-а-а! Үлгән кешегә хәер сорый бугай бу: «Алып торганчы, биреп котылуы хәерле!»—дидәр,—вак ачкаларым юк иде, кесәдән, актарына торгач, Жинү көнен багышлап чыгарылган тимер берлек таптым.

— Хәзер ыздачасын алып киләм,—дип, абзый аракы алучылар арасына кереп югалды.

Мин, әлбәттә, аның «ыздачасын» көтеп тормадым, тукталышка ютоттым.

Абзый бер сүзгә кеше булып чыкты ахрысы, арттан куып җитте дә:

— Мәгез, миңа артыгы кирәк түгел! Рәхмәт!—диде.

Аннан соң нәрсә әйтергә белми таптанып торгач, тагы сүз катты:

— Әгәр адресыгызны бирсәгез, мин ул 49 тиенне кире кайтарып идем...

«Юк инде, үзең калсын»,—дип уйлады мин.

— Сөз уйламагыз... Минем менә дигән йортым, балаларым, хатыным бар. Машинам да бар...

«Кеше сәен кырык тугыз тиен соранып йөрсәң, самолет та алырсың әлисин»,—дип уйлады мин, ачуымны йөзгә чыгармаса, битараф калырга тырышып.

Сирәк һәм тыңлаусыз чәчләрен артка сытырып куеп, абзый сүзен дәвам итте:

— Үлгән дигән хәбәрән ишеттем дә, тракторым ташлап, акча да алып тормыйча... зираттан рәхсәт сорап... үлгәннән белер өчен... дөресме дип килдем...

Миңа барыбер автобус көтәсә иде, шуңа абзыйны тыңларга булдым, ә ул һаман сөйләвендә:

— Дөрес икән—үлгән... Шуңа менә зираттан кайткач... бер стакан эҗибәрдем... Аннан икенә, өченә...

Хәзер ул кыюсызлыгын югалтып, кызык хәл турында хикәят кылгандай кызу-кызу сөйләш башлады:

— Күңел тагы берне эҗибәр, ди. Әгәр берне эҗибәрсәм, 49 тиен акча җитми. Әй, мин әйтәм, беткәнмени дөньяда яхшы кешеләр, берәрсеннән алып торырмын әле, йә авылдашлардан кемдер очрар.

Аның сүзгә белән кызыксынуымын белдереп, сорап куйдым:

— Зираттан, дисез, туганыгызны күмдөгезме әллә?

— Юк... Нишләп туган булсын ди, яшьтәш.

— Иптәшегез?

— Андый иптәш буламыни, яшьтәш!

— Дустыгыз?

— Ходай язмасын андый дусны, яшьтәш!!

Мин бөтенләй аптырап калдым. Ул сораулы карашымны күреп, миңа төбәлдә:

— Сезнең автобус кайчан килә?

— Тагы ярты сәгатьтән.

— Сөз журналист-фәлән түгелме? — дип сорады ул кинәт кенә. — Кызыксынып тыңлый бөлүгездән чыгып әйтүем.

Мин көлемсәрәдем:

— Беркадәр... Әйтергә була. Язу-сызудан читтә йөрмим.

— Телсизме, мин сезгә ул «дус», тьфу! авызын... (ул китапка язылмый торган сүз ычкындырды) ул әкәмәт турында сөйлим, — диде абзый, «әкәмәт» сүзен мыскылы һәм жирәнгеч, шул ук вакытта фажиғый басым ясап, гүя гөберле бакага бастымыни?!

— Вакыт бар... Рәхим итегез...

— Сигаретыгыз булса, бер кабызыйк әле!

Тартып жибәрдек. Зәңгәр-ак төтен, бүрек зурлыгындагы болыт булып, акрын гына жылсаз һәм күптән түгел генә яуган яңгырдан соң чистарып, сафланып калган һавага күтәрелде дә эреп юкка чыкты...

...Сөйләп бетергәч, ул миңа үзенең бозау башы зурлыгындагы кулын бирде (мин ике кулымны бергә сузсам да, аның учларына сыеп бетәрдәй иде) һәм:

— Әбәзәтелнә, безнең авылга килеп чык, яшьтәш. Моннан егерме биш чакрымда гына ул. Автобус йөрәп кенә тора, — диде.

Аннан соң кинәт кенә сорап куйды:

— Сөз балык шулпасы яратасызмы?

Мин Вятка буйларына нәкъ шуңа: балык тотарга, уха пешерергә кайтуымны әйттем.

— Хай! — дип кычыкырып жибәрде ул. — Алайса, нәкъ өстәнә бастың инде. Минем улым Одик менә дигән балыкчы бит инде. Безнең балыктан өзелгән юк: кичкәне кирәкме, тозлаганымы, әсвижәме. Барсы бар. Әбәзәтелнә кил. Авылга керү белән Марак Мансур кайда тора дип сора, тәпи баса алмыйча, үрмәләп йөргән сабый бала да әйтер: «Түбән очта. Сары йортлы, яшел капкалы, кызыл гаражлы нисә бер сүз белән — свитафур. Бездә шулай гына диләр: «Свитафурларга барабыз әле». Капка һәркемгә ачык — яшел, йорт — кояш кебек сары, гараждагы машина да кызыл — салгалыйм, шуңа миңа утырырга ярамый. Одик йөртә! Молодец ул, минем Одик.

Ул китеп барды, ә мин автобуска утырдым.

Юл буе аның әлегә «дус», тьфу!.. ул әкәмәт турында сөйләгәнә турында уйландым...

Мансур абыйның сөйләгәнә — үзе бер хикәят.

Менә аның ул адәм турында кылган хикәятә. Хикмәт шунда гына: ул әдәби-ләштерелбрәк бирелә.

Дүрт һәм тугыз — 49

Соңгы көннәрдә еш килә аңа ул ак болыт...

Килә дә уйлар-үкенечләр, йөрәкнең сызлап сулкылдавы, әрнү-яра, кемнәрнендер бармак янаулары, нәрсәгәдер давыл булып карала да карала һәм бөтен дөньясына тарала...

Яшенле яңгыр алдыннан аның тагы аягы үтереп сызлый башлады. Тырнак асларына миллион инә кадала...

Ничек түзә икән ул? Теге вакытта бер инә кадап та...

Мең дә тугыз йөз кырык дүртенче елны партизан отряды заданиеһе белән атларга фураж эзләп, ерак авылларның берсенә барып чыкты ул.

Яз якынлаша иде. Һава сулап туймаслык: борыныңны кысып куйсаң, колак тишекләрең суырып алыр сыман. Юл өстендә чыпчык балалары кебек чәчеләп яткан ат тизәкләренә кадәр сөнә кебек иде бу язга. Гүя озакламый тирес булып жиргә керү — алар өчен ождах!

Безнекеләр немецларны кара тиргә һәм ап-ак парга төшөрөп куып киләләр. Күңелендә күкләргә күтәрердәй сөнөч, очып китәрдәй жинел-лек...

Шушындый уй-хисләр эчендә барганда, тотып алдылар аны. Сөнөп һәм жинел генә тотып алдылар. Ни тартышса да, күккә күтөрелмәде, ни омтылса да, очып китә алмады. Дөнья иде шул бу... Сугыш бара иде әле, үлем сугышы...

— Партизанен?! — дип акырды немецларның берсе.

— Гут морген! — дип җавап бирде ул, белгән немец сүзләрен хәтерләп һәм каушавыннан төмам юләр шатлыкка төшөп.

— Гут булыр сина тут! — диле русча-украинча, жирән чәчле албасты — полицай, анасының жиде кабер такталары белән сүгенеп. Аның аш котелогы кадәр көрәк йодрыгы һавада кыска гына дуга (бу — ат дугасы түгел иде, әмма ул аннан ким булмады) ясады һәм... дөнья кинәт улылып каядыр очты...

Шактый типкәләгәннән соң, аны арык ат жигелгән шыгырдавык-лы иске арба өстенә ыргыттылар. Арбаның арткы ватык бер төгәрмәче, исерек кеше кебек як-ягына авышып, кыск-мыск бара, ә бер тактасы купкан ачык жиреннән кар белән су катнашкан пычрак юлга клевер вагы һәм солы бөртекләре коела. Үткән юлны билгеләп, тамга салалармыни...

Болытсыз күк йөзенә текәлеп, ынгырашып барганда, ул нинди хәлгә төшкәннән төгәл аңлап житкөрмәде. Үз гомерендә беренче тапкыр башы эшләүдән, ягъни уйлаудан... баш тартты. Уйласа, очы кая барып чыгасын сиземли ул...

Ниндидер жимерек, янып каралып беткән, пычрак һәм моңсу, утызга якин салам түбәле йортлар утырган, урамында бер генә жан иясе дә күрүнмәгән ятим авылга керер алдыннан, дилбегә тотып баручы жирән чәчле полицай эшеме, әллә арык ат үзе хәлдән таепмы, очы сынган гарип каен янында туктап калдылар. Ул ирексөздән шул агачка борылып карады һәм... төне эсселе-суыклы булып, бер мәлгә жаны мәлжерәп, күзләре шар ачылып, соргылт йөзенә үлем агы йөгөрдә, чөнки каенның таза ботагына аларның моннан бер атна элек югалган чая разведчик-лары — отрядның иң кыю һәм чибәр егете асылган иде. Партизаннар арасында «көртиңкә егет» дип йөртелгән бу яшь батырның йөзенә күз төшсәң, иң салкын канлы кешенең дә коты очарлык, төшләрәндә сискәнеп уянырлык иде: бөдрә чәчләре кан һәм боз булып каткан, туры борыны очлаеп ямсызләнгән һәм бер якка каерылган, зәңгәр күзләренен сулы кып-кызыл, ә уңы — юк, аның урынында нәни генә кара чокрыкык... Егетнең ачык авызында, туксан яшьлек бабайларныкы кебек, бер теше дә юк, юка матур иреннәре пәрәмәч кадәр булып кабарган, килешле ияк чокрыы ярылган, нәфис колакларының берсе пешенке, берсенен яфрагы өзәлгән. Разведчик билдән шәрәтән, күкрәге көйдерелгән, уннарча фашистларның башына житкән төз ата торган уң кулы сынык...

Коточкыч күренеш иде бу!

«Шундый асыл егетне нишлэткәннәр бит... Матурлыкны үтергәннәр болар! Беркөн килеп, шушундый хәлгә төшү өчен яшибезмени без?!» — дигән уйлар узды анын башыннан һәм шуның артыннан ук: «Сине дә шул көтә!» — дигән фикер миен кисеп, бөтен тәненә ялкын йөгәрде. Тимерчедәге кызган тимер кисәге итеп хис итте ул үзен. Маңгаена һәм чәч төпләренә, калак сөякләренә тир бөрөп чыкты.

Берничә минут узуга икенче хәлдә иде ул; әйтерсең кызган кызыл тимерне бозлы суга тыктылар: аның тәнендәгә һәр күзәнәк куырылды, бер мәлгә мускулларының хәле китеп көчә югалды, хәзер ул үзен ярыйка кереп кысылган мескен таракан итеп хис итте. Менә аны озакламый... сытачаклар... изәчәкләр...

— А-а-а! — дип кычырып жибәрде ул, арба өстендә бәргәләнә-бәргәләнә. — Әнекәем! Әнием-бәгърем!! Ник тудырдың мине?! Боларны күрер өченме?

— Тик кенә ят! — диде ана жирән чәчле албасты-полицай.

— Жибәрегез! Нигә тоттыгыз мине?!

— Тик кенә ятма әле... Менә янак төбенә берне жибәрермен. Күрерсең аннан соң күрмәгәннене, шайтан баласы...

Ул кинәт арбадан үз-үзен атты һәм былчырак суга барып төште. Тиз генә сикереп торып, авылдан бер чакрым тирәсендәгә урманлыкка таба йөгәрә башлады. Ана чабу авыр иде шул: куллары артка каерылып бау белән нык итеп бәйләнеп куелган. Озын торыклы немец солдаты аны бик тиз куып тотты һәм автомат түтәсе белән аркасына орды. Ул йөгереп барган кызулыктан очып китеп, өч-дүрт мәртәбә мәтәлчек атты. Очлы ташка бөреләп борыны канады, чалбары тез башыннан умырылып чыкты.

Немецлар һәм полицай-албасты тагы ашыкмый гына, ипләп һәм төмләп, типкәли башладылар.

— Русише швайн! — диде беренчесе, авыз кырыена жыелган укшытырлык селәгәен йота-йота. Ә үзе дуңгыз керфекле иде.

— Убью, гад!! — жирән чәч аның бугазыннан буып алды.

— Битте! Битте! — дип кычкырды икенче немец ана типкән саен, акайган күзләрен зәһәр ялтыратты. Юләрләр йортыннан качкан кешегә охшаган иде ул. Кай ягы беләндер. Күзләрендә акыл сайлыгымы яисә шашынкылыкмы бөркелеп тора иде аның.

— Минә түгел, сине арбага бәйләп салырга кирәк, психопат! — дип кычкырды ул жан ачуы белән акай күзгә һәм ана карап төкерде.

— У-у-у!! — дип үкерде немец.

Аннан соң өч адым артка чигенде һәм йөгереп килеп тимер дагалы тупас башлы итеге белән барлык көченә кизәнеп, аның авызына китереп типте:

— Битте! Битте! Битте! — бу сүзне ул түгел, гүя күкләр кабатлый иде. Бетте! — дипме?!

Ул аркасына егылды, башы янган-көйгән тимер кисәгенә бөреләп ярылды. Күпмедер вакытка дөнья тагы югалды...

* * *

Урман эченә кергәч, немецлар хәҗәтләрен үтәү йөзеннән агачлар арасына кереп киттеләр. Шактый тыгынганнар булса кирәк, аннан алар тиз генә чыкмадылар. Шул вакыт аның күнелендә нәни генә өмет туды. Берничә секунд эчендә өмет үсеп зурайды:

— Тыңла әле, туган, — дип эндәште ул жирән чәчкә, кипкән ирен-нәрен ялаштырып, алдагы өске өч теше итек белән тибеп сындырылганлыктан, авазлар чыжылдап-шышылдап чыктылар.

— Ну! — диде тегесе кискен генә, мылтыгын әзер тоткан килеш.

— Жж-жиб-бәр шин мине! Шин бит... бе-езнеке... шо-о-вет-шкий...

— Бирермен мин сиңа советский! Немешлар барында әйт тагы — бәреп кенә үтерермен, шайтан баласы!!

— Жж-жиб-бәр, Алла хақына шорыйм... Безнең Россия кешеше бит шин...

— Юк! Сине жибәрсәм — миңа капут. Монда, шайтан баласы, хәлләр болай: я син мине... я мин сине... Аңладыңмы? Монда бер генә яклы акча!

— Әйдә икәү каш-ш-шыйк... Пар-тиж-жаннарга...

— Ха-ха-ха! Партизаннарга?! Бик качыр идем дә, партизаннарның миңа дигән дар ағачлары урман тутырып үсә шул...

Жирән чәчле албасты «черт!» иттереп жиргә төкерде һәм үз алдына гына көлеп куйды. Аннан соң аңа таба иелде дә авызыннан сасы самогон исен өрә-өрә:

— Мин алар белән... Аңдыйсыңмы, алар белән! Кире кайту юлы юк. Минем ул якка юлым өзек хәзер. Әгәр гомерне кирегә борып булса! Мин дә бәлки сезнең белән булыр идем... Кире борып булмый, бер генә яшибез... — диде.

— Әйе, — дип килеште ул, — бөтен хикмәт тә шунда: бер генә яшибез шул...

* * *

У тереп аягы сызлый. Миллион инәләр кадала...

Кемдер төшеп киткән одеялын өстенә япты. Ә, күршесе икән. Мәрхәмәтле карт. Аларның караватлары рәттән.

— Хәлең ничек? Авыр түгелме?? — дип сорый.

Ул җавап бирмәде, өмет яши иде әле анда — яшәү өмете...

Тышта яңгыр коя. Ялгыз пенсионерлар йортының калай түбәләрендә яңгыр тамчылары бии. Тып-тып... Тып-тып-тып... Тып-тып-тып-тып... Теге вакытта юеш идәнгә аның каны шулай аккан иде... Тып-тып... тып...

* * *

К омендатурага алып килгәч, аңа бер генә минутка да ирек бирмәделәр: өзлексез сорау алдылар, туктамыйча кыйнап тордылар.

Комендант мәсьәләне яшермичә ачык куйды:

— Миңа командование тарафыннан приказ бар; сезнең ул жыен бандитлардан торган партизан отрядыгызны беренче майга кадәр тармар итәргә, ягъни, юкка чыгарырга. Югыйсә соңгы вакытта бик азына башладыгыз. Синең алда ике нәрсә: берсе — яшәү, икенчесе — үлем. Яшәү дигән нәрсә бик кыйммәт ул, аны сатып алырга кирәк. Бәясе — сезнең партизан отряды, аңа юл. Әгәр риза түгелсәң икән — үлем. Аның бәясе — бер пуля, маңгаена...

Ул өмет белән яши иде әле:

— Сөз ялгышасыз, комендант әфәнде. Мин... партизан түгел.

— Кем соң сез алайса? — дип сорады комендант затлы сигарет төтен, көлемсерәгән килеш, аңа таба өреп. — Ялганлап маташу фәйдасыз. Суга батучының кайчан саламга ябышканы бар?

Тик шулай да өмет яши әле. Ә бәлки?

— Минә отрядка көчлән алдылар... Ризалык бирмәсәң — атабыз, диделәр... — Иң зур ялгышының башы иде бу. Ялгышты!

— Бигрәк шәп! — диде комендант кинәт кенә урыныннан сикереп торып һәм озын-озын адымнар белән идән буйлап йөрәнә-йөрәнә.

Менә каршына килеп басты, күзләренә текәлде:

— Бүген алардан үч алырга мөмкинлек туды дип уйлагыз. Сезне алар көчлэгәннәр бит! Күрсәтегез! Кайда аларның отряды?

Өмет һаман яши иде.

— Мин аларда берничә генә көн булдым. Аннан соң партизаннар яши торган урыннарын гел үзгәртеп торалар...

— Бала-чага булмагыз! — диде комендант усал тавыш белән. — Сөз үзегез уйлаганча ук наив кеше түгел. Без дә юләр саткан һәр бөндөгә ышанмыйбыз!

— Мин берни белмим... — диде ул башын аска иеп һәм бөкрәя төшөп. Өмет күк йөзөнә яңгырдан соң вакытлы гына чыгып эреп югала башлаган салават күпере хәлендә иде. Салават күперен күктә мәңге яшәтәсе килә, ә ул...

— Партизаннарга бару юлы — синең яшәү юлын! — диде комендант аның иягеннән эләктереп, күзләренә караган килеш.

Өмет шундук үлдә...

— Соңгы тапкыр уйларга ирек куям!

Аны алып киттеләр...

* * *

Стеналары дымланып торган таш сарайның юеш һәм черек исе анкыган салкын идәндә күпмедер яткач, исенә килде ул. Кула-аяклары сызлый — тырнак астына инә кадаулары әжәл иде...

— Хәлең ничек? Авыртмыймы бик? — дип сорады аның янына килеп утырган ак сакаллы мөрхәмәтле йөзле карт.

Ул эндәшмәде.

— Туйга кадәр төзәләр әле! — диде шат тавыш белән яна гына малайлыктан чыгып килә торган егет.

Ул тагы эндәшмәде.

Аның күз алдына сарайның имәннән эшләнгән ишегенә язылган дүрт һәм тугыз саннары килде. Ник сукканнар бу цифрларны?

Дүрт һәм тугыз... Кырык тугыз... Нәрсә аңлата соң бу сан? Ник һәрвакыт күз алдында тора ул??

Кырык тугыз... Кырык тугыз...

Ә! Әтисе кырык тугыз яшендә үлдә. Колхоз оештырып йөргөндә... Кулак пычагыннан, диделәр... Иске күпер төбөндә саклап торып суеп киткәннәр... Яшь булса да, шул төнне дөньяда үлем дигән нәрсәнең ин кадерле кешенә дә эх! та димичә алып китүен аңлады ул. Куркуыннан әтисенә үл гөдәсе яткан өйдә тора алмады, кунарга әбиләренә барды...

Шулар искә төштемә хәзер? Бәлки...

Кырык тугыз...

Ә! Аларның авылында кырык тугыз йорт бар. Авыл исенә төшкәндер. Их! Кайтасы иде хәзер авылга! Нигә кирәк бу сугыш? Кемгә кирәк бу сугыш??? Кем уйлап чыгарган сугыш дигән бу нәрсәне???

Кайтасы иде авылга. Жир сөрәсе, бәрәңге утыртасы, яшелчә үстерәсе, бура бурыйсы килә. Абзарга кереп маллар астын карау яисә бакчага тирес чыгару ничек сагындыра... Авылга кайтса, көнен-төнгә ялгап эшләр иде. Кемгә кирәк бу сугыш?... Ну-у-у, һитлер!!! Ананның жиде кабер такталарын...

Дүрт һәм тугыз... Кырык тугыз...

Әтисе кырык тугызда үлдә, ә аңа егерме тугыз гына әле. Авылларында кырык тугыз өй, ә аңа егерме тугыз да тулмаган. Тугызынчы майда тула ул. Тугызынчы майда... Ә тышта майның әнисе апрель тора...

Кырык тугыз...

Комендант аннан сорады:

— Отрядыгызда ничә кеше?

— Белмим, сорамадым...

Күз төбенә утырттылар, бер көлтә ут кабынып, йөзләрчә очкыннар очтылар, әмма... Тырнак астына инә кадаулары әжәл иде.

Кырык тугыз...

Аларның отрядында немецлар асып куйган чибәр разведчикны һәм... аны кертмичә кырык тугыз кеше иде. Барлыгы илле бер иде алар.

«Кэртинкэ егет» хэзер юк инде. Ә ул? Ул бар әле... Бар! Бар! Бар!!! Ул яши! Бәлки?

Күңелендә тагы өмет уянды.

* * *

Түзәр хәлем калмады. Яисә атсыннар, яисә иртөгә барысын сөйләп бирәм,— дип уйлады ул, сорау алганнан соң, бик каты кыйнауга чыдый алмыйча.— Мона кеше түгел, эт тә түзмәс...

Аны сарайга өстерәп алып керделәр. Анда карт һәм малай.

— Түзә алмыйм... Иртөгә... Сөйләп бирәм...— дип ыңгырашты ул, сусаганын басу өчен пычрак идәнне ялый-ялый.

— Түз! Түз — бирешмә...— диде карт.

— Бирелергә ярамый!— диде егет-малай.— Бирелү — жинаять ул.

— Ә нишлەرгә соң?— Ул уфылдап, көч-хәл белән торып утырды.

— Үлөргә... Горур килеш үлөргә.

— Үлөргә?!— дип кабатлап сорады ул, бу сүзләргә ишетмәгәндәй.— Ярый да син карт кеше. Яшенне яшәгәнсен, ашыңны ашагансың. Ә минем яшисем килә әле, беләсәнме, яшисем килә!

— Кемнең яшисе килми!— дип куйды егет-малай.

— Һәркем үз вакытында үлөргә тиеш. Әгәр үз вакытында үлмисен икән, бу — зур гөнаһ, кемнеләр гомеренә кул сузу дигән сүз,— диде карт.

Карт болыттай ак чөчләрен һәм сакалын сыйпапштырды. Гүя иркәли. Юк, болыттай чал чөчләрем һәм сакалым белән ант итеп әйтәм мин бу сүзләргә, ди ул. Шуна ишарә ясады.

Сина нәрсә, фәлсәфә сатып була. Син яшенне яшәгән, ашыңны ашаган... Фәлсәфәне мин дә кора алам, тужы грамотный...

— Кеше яши, яши дә бер көнне шундый хәлгә тап була,— дип дәвам итте сүзен карт.— Башкаларга комачаулык китермәс өчен, кемнөрнеләр гомере киселмәс өчен — ул китөргә тиеш... мөңгегә китөргә.

— Китөргә?!— дип кабатлап сорады ул, бу рәсемдәге изгеләргә охшаган картинның шундый куркыныч сүзгә гади генә «китөргә» белән алыштыруы һәм гомумән, үлемнән курыкмавына шаккатып. Әйтерсен аны теге дөньяда ипи-тоз һәм якты йөз белән көтеп торалар.

* * *

Иртөгесен аларны аттылар. Картны — улы партизан булганы өчен, егет-малайны: «Һитлер — капут!» дигән өчен.

Атар алдыннан үзләренә кабер казыттылар. Карт олы кешеләргә хас вәкарьлек һәм тынычлык белән казыды, гүя алмагач утыртырга әзерләнә, кабер түгел — алмагач чокры; ә егет-малайның бер көрәгә балчык булса, икенчесе — күз яше булгандыр: үзе казыды, үзе бертуктаусыз елады, әмма эндәшмәде, «үтермәгез!» дип ялынмады. Атар алдыннан гына «дөрт!» итеп куркып китте һәм, күзләрен автомат көпшәсеннән алып, баеп барган кояшка текәлдә. Карт аның ябык иннәреннән кочып алды да колагына ягымлы итеп пышылдады:

— Хәзер, улым, хәзер бергә китәбез...

Тагы, китәбез, диде, үләбез, димәде. Әйтерсен, моннан күчеп күрше авылга китәләр.

Егет-малай бу китүгә шулкадәр ышанды ки, кинәт сул йодрыгы белән күзендәгә нәни яшен бәрәп төшерде һәм картка карап ачы булса да елмайды...

Елмаюны челпәрәмә китереп, автоматлар тыкылдады...

— Ах!! — ул пычрак куллары белән канлы башын тотып жиргә ауды, ә комендант көлемсерәп:

— Синең бүген соңгы көнөң, әгәр мине тыңламасаң, сиңа да шул булачак...— диде.

Яңгыр сибәли башлады, күк корбаннарны жәлләп елый иде, күрәсең...

* * *

Иртәгесен генә атмадылар аны. Апрельнең кызы май туды. Ана егерме тугыз тулды... Менә хәзер жәй башы... Нигә тота аны комендант? Нәрсәгә өметләнә ул? Аның белән тынчу сарайда утырганнарның барысын диярлек атып бетерделәр инде.

Ишетүе буенча, бу тирәдәге партизаннарны тар-мар итү өчен зур көчләр туплый иде немецлар. Ә аны комендант ник тота? Кырык тугыз кешелек алар отрядын тар-мар итү өченме? Алар кырык өченче ел ахырында гына меңгә якин иде. Карательный гаскәрләр белән тигезсез сугышта шулай аз калдылар. Әмма партизан отряды яши, үз эшен эшли иде.

...Төне буге яңгыр койды. Төне буге саташып чыкты ул. Яңгыр коя. Яшен уты зәңгәр күкне үткән кайчыдай кисеп жибәрә, ә яктысы сарайның юеш стеналарына килеп бөрелә дә, башын ярган кеше кебек, жиргә егыла — кинәт дөнья дәм-караңгы кала.

Комендантның әйтүе буенча, бүген аның чыннан да соңгы көне иде. Соңгы көн дип әйтүе генә ансат. Кеше үзенә соңгы көнә белмәве белән бәхетле. Һәркем соңгы көнә белсә, дөнья газалар сәхнәсенә әверелер, ә Жир — бәхетсезлекләр бишеге булып иде...

Ә менә аныкы билгеле. Иртәгә... Бүген аның соңгы төне һәм көне...

* * *

Таң атуга аны карт белән егет кабере янына алып килделәр.

— Казы! — диде комендант.

Ул кулына көрәк алды. Үз каберен бик озаклап казды. Озаклап казу — яшәрә торган өметнең тууында иде. Ә бәлки??

— Житәр!! — диде комендант.

Ул туктады — кабер бер метр тирәсе генә казылган иде.

«Авил зиратында ике метр казыллар... Барлык кеше... Барлык кеше жыелып... Авилда каберне син үзенә казымыйсың, кешеләр казый. Монда үзенә — үзең...» — ул шулай уйлады.

— Мин сине атам, әйе, үзем атам! — диде комендант. — Әмма син теләгәнчә маңгасна бер пуля жибәрәп түгел, ә үлемәңне — әрнү-яраларыңны сузарлык итеп — биш пуля белән. Бездә озак яшәдең, шуңа хакың бар сиңең аңа. Беренче пуля — син хәсисне күтәрәп йөргән тәпиенә, икенчесе — балгырыңа, өченчесе — тезенә, дүртенчесе — ботыңа һәм бишенчесе! — нечкә жиренә. Әйе, нечкә жиренә! Бу дөньяны туйганчы гизә, өйләнәп балалар ясый торган әгъзаңа атам мин сиңең!

— Юк! — диде ул жан ачуы белән кычкырып. — Ат йөрәгемә, фашист! Кабахәт!

— Йөрәгең юк сиңең...

— Ничек йөрәгең юк? Каян беләсен? — бу сораулар көчсезлеккән башы иде.

— Йөрәкле кешеләрне күптән аттык без. Синең күз алдында. Менә алар йөрәкле, ә сиңең... йөрәгең юк.

Ул башын аска иде, кырыйдагы балчык кантарлары шыбырдап кабер эченә коелды.

— Йә, соңгы сорау!

«Ничек инде, яп-яш көе, сау-сәламәт тәнне үтереп жиргә күмдерергә кирәк?!» — дип уйлады ул, кабер эченә караган килеш.

— Күрсәтәсеңме партизан отрядын?!

«Отрядта кырык тугыз кеше. Мин бер генә. Үлсәм — юк бит мин, юк! Юкка чыгып геройлык эшләүдән миңа ни файда? Үлгәч — кире кайту юк! Беттен... Югалдын... Мәңге киткәч — кемнең кире кайтканы бар? Ичмаса, теге дөнья дигәннәре дәрәс булсын иде, курыкмыйча үлсәң мөмкинлек туар иде...» — дип уйланып дөһәм итте ул.

— А-а-а! — беренче пуля, аягына тиеп, табанын тишеп жиргә үк кереп китте.

Ул кабер читенә егылды.

— Тор! — диде комендант. — Партизаннар отрядына юлны күрсәтәсеңме?

«Мин исән! Яшим әле! Ах, яшәү нинди рәхәт!! Яшәгәндә кабер авызына карап торуы да куркыныч түгел...» — һаман уйланды.

Икенче пуля балтыр итен умырып, жиргә гөҗләп кан ага башлады.

«Бетә яшәү... Кан белән агып китә... Яшәү өчен нишләргә?!»

Бары бер юл:

— Үтермәгез! Әйтәм...

Комендант мыскыллы елмайды һәм гадәти көлемсерәвә белән янын-дагыларга немецчә нидер әйтте.

— Әйтәм бит, әфәнделәр, йөрәге юк аның, икенче пуля белән сатылачак ул дип. Йөрәксез адәм бу. Кемнең йөрәксез кеше күргәне юк, алдыгызда тора, әфәнделәр! — диде.

Немецлар шаркылдап көлөп жибәрделәр. Намусның сатылуыннан ләззәт табу иде бу.

— Чып-чын психолог сез! — дип, комендантны мактадылар.

Юеш сарайга керер алдыннан комендант:

— Отрядта ничә кеше? — дип сорады.

Ул сүзсез генә сарай ишегенә ымлады.

— Фортуна! — дип кычкырды комендант һәм немецларга нидер әйтте.

— Бу бәндәгә сатлык булырга язмыш үзе кушкан икән. Ул ябылган сарайның ишегенә партизан отрядындагы кешеләр саны язылган, әфәнделәр! — диде, ахры.

* * *

Немецлар биш йөз кешелек дип куркып йөргән һәм зур көч белән тар-мар итәргә әзерләнгән партизан отрядын иртәгесен үк кырып салдылар. Юлны ул күрсәтте. Комендантның кара оппеленә утырып бардылар урманга.

Операция тәмамлангач, комендант үз янына обер-ефрейторны чакырып, ана төртеп күрсәтте дә нидер әйтте:

— Операция уңышлы төгәлләнде. Ә сезгә, обер-ефрейтор, яна бурыч йөкләнә: бу сатлыкны үзе казыган кабер янына алып барыгыз да атыгыз, шунда күмеп куегыз. Үзенекеләрен саткан — дошманын тизрәк сата. Аның безнең арада булуы, миндә шик кенә тудыра. Аннан соң... командованигә кырык тугыз кешелек партизан отрядын ниндидер сатлык бәндә аркасында тар-мар иттек дип хәбәр бирә алмыйм бит инде мин. Немец коралына хурлык бит бу. Үтәгез, обер-ефрейтор! — диде.

Ефрейтор аны юл буйлап алып китте. Әле кичә генә үзе казыган кабер янына йөз адымнар калгач, күңеле нидер сизенде. Ул немецка борылып карады:

— Кая алып барасың мине?

Тегесе аңламады:

— Гут-гут!

— Гут булыр сина тут!! — дип, үзе дә искөрмәстән жирән чәчле полицей-албастының сүзләрен кабатлады ул.

— Гут-гут! — диде немец тагы.

— Сина — гут, ә миңа — капут! — диде эченнән генә уйлады ул. Комендантка жаны рәнжеде.

— Кырык тугыз кешенің башына житеп тә үз гомерен сатып ала алмадымыни? Ах син, сволочь! Мине кәкре каенга терәденме?! Бер граната булса, мин сине-е!

Юлдан читтә торган кара кабер янына немецның әйтеп торуын көтмәстән үзе атлап китте ул. Теге хәтта беравык аптырап калды.

Кабер эчендәгә көрәкне тартып алды:

— Тирәнәйтәм әле безраз... — диде, казыган булып күрсәтте. Немец тагы:

— Гут-гут, — диде, ризалык белдерде һәм сигарет кабызырга уйлап бугай, автомат чакмасыннан бармагын ычкындырды, коңгырт тиреле саргылт төкле кулын кесәсенә тыкты. Ул яшен тизлегә белән аның янына сикереп килде һәм көрәгә белән башына тондырды. Немец: «Уа!» — диде, сабылларча чынап жибәрде һәм «Майн гот!» дигән тавыш белән акырып жиргә ауды, ә ул тиер көрәк белән ефрейторның миләре атылып чыккан башын һаман кыйнавын давам итте. Үле фашистны кыйнап, комендантка, сугышка булган ачуы-рәнжүен, чәчрәп чыгардай булып күнеленә жыелган үчен алды. Аны сатылырга мәжбүр иткәннәре өчен, авылдан аерып, сугыш кырына алып килгәннәре өчен кыйнады ул фашистны. Унлап тапкыр суккач, үле гәүдәне өстерәп алып килде дә кабергә тондырды һәм:

— Бездә каберне үзең өчен түгел, кеше өчен казылар... — диде.

Тиз күмде ул обер-ефрейторны...

...Ник күмде ул обер-ефрейторны? Бүгенге көнгә кадәр шушы сорауга җавап бирә алмый. Ул вакытта немецны үтерүгә үк торасы да йөгерәсе калган... Ул ашыга-кабалана, мыш-мыш килеп, авыр сулап кабер өстен жир белән тигезләгәнче күмде... Гүя кабер эченә үз үлемен күмә...

Һәм дәрәс эшләде дә. Әгәр каберне күммәгән булса, аны тагын тотып алган булырлар иде, чөнки бу юлдан, бер унбиш-егерме минутлардан соң комендант узды һәм кабер янына тукталып китте. Кабер күмелми, аның эчендә обер-ефрейтор ятканын күрсәт!

Комендант үз янындагыларга:

— Эфәнделәр, без монда үлемгә хөкем ителгән сатлык һәм көчсезләр нәселенә бер вәкилен күмдек! — диде. Алар көлештеләр. Әмма ул вакытта кабер эчендә ирония ята иде. Алардан көлеп... Тарих ирониясе...

* * *

Аннан соңгы тормышны ул әллә яшәде, әллә яшәмәде. Авылда бер карчыкта шактый гына яшеренеп яткач, сугыш ахырында тагы партизан отрядына килеп кушылды ул, аннан безнең гаскәрләр килгәч, госпиталь һәм туган авылы...

Аксак кеше буларак отрядта заданиеләргә йөрмәде, күбрәк хужалык эшләрендә булды. Атларны ярата иде, аларны карады, әмма фураж эзләп авылга чыгасы булса, һәрвакыт аягының аксаклыгын искә төшереп, андый эштән читтә кала бирде.

Сугыш беткәч, һәрбер солдат кебек аның да «Германияне жингән өчен» һәм партизан медале бар иде. Авылларында элекке кырык тугыз урынына утызлап кына йорт калган. Йорт хужалары фронтта һәлак булганнар, шактые «ач тамагым тук булмасмы», диде шәһәрләргә, Урал һәм Донбасс шахталарына күчеп киткәннәр. Ул да китте шәһәргә. Кеше күзенә ташланып йөрергә яратмады. Күбрәк каравыл торды, вак-төяк эшләрдә булды.

Өйләнде. Хатыны акыллы, укытучы кеше иде, хәтта аны да мәктәпкә тартырга теләде:

— Синең белемң бар бит. Укытучыларга кытлык, кер мәктәпкә!

— Бала-чага белән чиләнергәме? Юк инде! Минем нервылар сугышта да бетте. Тыныч эш кирәк мина...— диде ул.

Кеше күчелен аңлый иде хатыны, башка бу турыда сүз кузгатмады.

Тугызынчы Майны ул Жинү көненнән бигрәк, үзенә туган көне итеп уздыра иде. Шул тугызынчы майда хатыны белән шәһәр читеннән кайтып киләләр иде. Автобус шыгрым тулы, кешеләрнең авызлары ерык, шәһәр неон утларына чумган. Арткы рәттә гармун тарталар. Исәрә башлаган ир-фронтвиклар кызып-кызып кычкырып сөйләшәләр.

Шулчак кемдер аның жиңеннән тартты:

— Син исәнмени әле, сволочь!

Аның алдында отрядның элекке элемтәчесе тора. Үзе шактый исерек булса да, күзләре аек, аларда бетмәс-төкәнмәс нәфрәт уты яна иде.

— Синең каберең Украина жирендә бит, сатлык! Сине немецлар атмадылармыни?

Кинәт аның күзләрендә усал ут кабынды, менә ул аның мусыныннан буып алды:

— Үзем үтерәм мин сине, сволочь. Үз кулларым белән самосуд ясыйм. Ватанны сакларга ант бирдек бит без! Ишетәсеңме, ант! Ант!! Антны сүздә түгел, эштә аклыйлар!!!

Шунда аның исенә нигәдер жирән чәчле полицаи-албасты килде. Ул агарып китте, артка таба чигенде һәм: «Нәрсә бар? Нигә сугышалар?»— дип, урыннарыннан тора башлаган халыкка:

— Исерек! Кем беләндер бутый...— диде.

Аларны көчкә аердылар. Элеккеге элемтәче бөтен автобусны янгыратып кычкырды:

— Сатлык ул, анасын! Безнең партизан отрядының... кырык сигез кешенең башына житте. Хай!

«Кырык сигез? Кырык тугызынчысы исән калган икән. Хакыйкәтне үтереп буламыни! Дөнья аны дәрәслекне сөйләр өчен юри калдырган диарсең...» — Ул шулай уйлады.

Алар хатыны белән автобустан төшеп калдылар. Кырык тугызынчы партизан да аларга иярмәкче иде, автобус ишеге... шап!.. ябылды.

— «Фортуна!»—дип уйлады ул комендант сүзләрен искә төшереп.

Кайтканда хатыны сорады:

— Нәрсә булды, әйт!

Ул эндәшмәде.

Өйдә хатыны янә сорады:

— Нәрсә булды, сөйлә!

Ул тагы эндәшмәде.

Төнлә, караватта ятканда, хатыны сорады:

— Нәрсә булды, зинһар аңлат!!

— Ялгыша ул, ялгыша... Исерек...

— Исерекнең дә акылы аек булырга мөмкин. Бигрәк тә мондый көнне... Бигрәк тә мондый очракта...

— Мин сугышта яраландым. Аякны үзәң беләсең бит!

— Май чүлмәгенең тышы— бөлеш тышы түгел,— диде хатыны усалланып.

— Булган-беткән! Былтыр үлгән сыерның быел сыртын кашыма!— диде ул, сүзгә нокта куярга теләп.

— Булган-беткән?!—дип, урыныннан сикереп торды хатыны.— Булганның кайчан беткәне бар? Беләсең килсә—син үзәң дә беләсең—мин балалар укытам! Ничек мин... аларга...

— Патриотик тәрбия бирим!—дип, дәвам итте ул хатынын үртәргә теләп.

— Көлмә! Хәлләрең еларлык!!

— Ярый, онытыйк бу турыда,—дип ялварды ире.

— Кешегә хәтер онытыр өчен бирелгәнме? Кирәкле урынга бар да барысын сөйләп бир!

— Юк инде! Яшәү хақына мин кемнәрнендер башына житкәнмен икән, хәзер шул турыда дәрәслекне сөйләп, сугыш дигән мәхшәрден исән-сау кайткан башны тәмугка илтәп тыгасым юк. Дәрәслекне сөйләп кенә алар кайтмый инде. Алар юк! Аңлайсыңмы, юк! Юк!!! Ә мин бар... Минем яшәү бик кыйммәт ул — кырык ситез кеше гомере, — диде ул хатынына.

Тиздән алар аерылыштылар. Ярата иде ул хатынын, бик ярата иде. Яратмаслык түгел шул! Шәп хатын иде. Шәп кеше! Аның йөрәгенә кемгәдер рәнжү, үч жыела башлады. Ул аны — кырык тугызынчы партизанны үтермәкче булды...

Яңа елга каршы төндә тугыз катлы йортның подъезында көтәп торды. Теге вакытта обер-ефрейторның кесәсеннән тапкан финка белән... Әмма кырык тугызынчы партизан мәжлестән аек һәм бер төркем кунаклар белән чыкты.

Шуннан соң шәһәрдә калу аңа үлем белән бер кебек тоела башлады. Автобуста йә троллейбуста тагы очратса?! Ул тагы авылга кайтып китте.

Икенче хатыны аңа бер малай һәм кыз тудырды. Малай — июньсез, сүгенә-эчә торган булып, хулиганлык өчен төрмәгә керде. Ярый керде әле, аңа — атасына кул күтәрә иде...

Кыз — монлы, гариш, бәхетсез бала.

Кайгыдан эчә башлады. Еллар уза торды...

Тугызынчы май көнне туган көнен билгеләп үтү йөзеннән чалбарын үтүкләп куймакчы иде. Эш юктан инде ул. Тагы нишләсен? Икенче хатыны китте... Малай төрмәдә... Кызы — үлдә... Иптәшләре юк...

Ишек алдында ниндидер тавыш ишетелде. Чыгып караса, бакча кырында яшел чирәмдә йөрүче бердәнбер бәбкәне тилгән күтәрәп алып бара.

— Көш! Кө-ө-ө-өш!

Ул таяк алып тилгән артыннан куып китте, ә сары бәбкә коточкыч тырнаклардан ычкына алмыйча өскә таба, үзенә яшел чирәмәннән еракка күтәреләп бара. Ул һаман тилгәнне куа. Кая ул! Тилгән күктә, син жирдә генә... Соңгы көннәрдә аның шатлыгы, серләшер иптәше, сөйләшер дустан булган сап-сары томшыклы бәбкәне дә күпсенәмәни инде дөнья? Кеме генә калыр соң аның? Аңа жирдә бер жан иясе дә калмасмыни?!!

Тиз йөгәрдән сулышы тарайды, баш чигәләре кысылды. Йөрәге тиз-тиз эшләүдән ярылып китәр сымак. Жиргә өзәләп төшкән көзгә алма кебек. Юк, кулдан ычкынган тавык күккә сымак...

Кинәт дөнья караңгыланып китте, ул инеш буендагы корый башлаган тирәк янына киләп ауды...

Больницадан кайтуына коточкыч хәл көтә иде аны: өе янып көлгә әйләнгән, хәтта ике як күршеләренә дә зыян килгән: берсенә мунчасы, икенчесенә лапасы янган.

— Ярый әле бөтен авылны ялмап алмады!

— Кырык тугыз өйне ут алса!! — диеште кешеләр. Авылда йортлар саны элеккегә дәрәжәгә житкән иде ул вакытта. Кире кайтучылар да әз түгел. Яшьләр дә башка чыгып тора.

Ялгыз пенсионерлар йортына күчкәндә, аның өстендә акка кара төшкән күлмәк, авызы ачык чүекләр һәм төрмәдәге кешеләр кия торганга охшаган чалбар гына иде...

* * *

...Дүртенче көн яңгыр ява, тугызынчы тәүлек инде ул якты дөньядан аерылырга теләмичә тартышып ята... Дүрт һәм тугыз саннары. Аның өчен алар фәжигале, бәхетсез билге булдылар...

Дүрт яшендө елгада су коенганда батып үлө язды. Тугыз яшендө чакта авырып әнисе үлдө. Әнисе үлгәннән соң кереп оялады инде ана үлемнән курку һәм бүгенге көнгә кадәр чебиләрән чыгара алмаган ут күзлө кара тавык булып утыра.

Дүрт һәм тугыз...

Аны дәүләт милкенә кул сузган өчен дүрт елга утыртканнар иде, әмма тугыз айдан ук чыгардылар — сугыш башланды...

Дүрт һәм тугыз...

Хәер, бу саннарда идемени анын язмышы. Әйттик, ул бит тугызынчы майда дөньяга килде... «Туасым да калмаган», — дип уйлады ул.

Бер акыл иясә әйткән бит: «Язмышлар — ялгышны түгел, ялгышлар язмышны тудыра», — дигән. Дүрт һәм тугыз саныннан язмыш эзлисән икән, аны биш һәм сигез саннарыннан да табарга мөмкин.

Биш яшендә ул түбәдән сгылып төште, ә сигезенче май көнне чирләп, больницага салдылар... Иллә сигез яшендә икенче хатыны китте, дәресе, үзе куып жибәрде, ул да «артыгын күп белә башлады»...

Дүрт һәм тугыз...

Ни генә димә, бу саннарны бергә укыганда аның өчен фажига пәйда була — кырык тугыз кешелек партизан отрядын сатты ул. Кырык тугыз кешенең гомерен үзенә газиз бер мәгънәсез яшәве өчен фашистлар алдына китереп салды.

Бервакыт Украинага барып чыккан иде. Авыл читендәге башы сынык каенны эзләп тапты. Табигать көчлә! Каен тагы үскән, ботаклары куе, гариплөгә бөтенләй беленми, япъ-япъ, гүя монда сугыш бөтенләй булмаган. Әмма...

Каен астында кабер... Кабер өстендә йолдызлы пирамида. Тимер чардуган... Алтын хәрәфләр белән: «Монда герой-партизан күмелгән. Ватан азатлыгы өчен һәлак булганнарга мәңгелек дан!» — диелгән.

Юл кырыендагы кабер... Ул үзенә казыган кабер. Читтәрәк карт белән егет ята... Ул казыган кабердә обер-ефрейторның сөякләре... Чардуган... Йолдызлы пирамида. Туганнар кабере диелгән. Обер-ефрейтор да туган булган... Язмыш ирониясе...

Бу каберне эзләп килмәде ул. Кырык тугыз кеше арасыннан тагы берәрсә исән калмаганмы дип килде... Чөнки алар немецларны кем алып килгәнлеген беләдер бит. Үлгәннәрнең белүе куркыныч түгел, исәннәр белсә?! Сорашты-белеште: партизан отрядыннан барлыгы унөч кеше исән калган икән! Унөч санын бәхетсез дип әйтәләр иде...

Шуларның дүртесе сугыштан соң үлгән, ә тугызы һаман да яши икән...

Тагы дүрт һәм тугыз... Дүрт һәм тугыз...

— Күрешсәгез килсә, отрядның элекке командиры моннан ерак түгел... райком секретаре булып эшли, ә штаб начальнигы...

Ул кызурак китәргә ашыкты.

* * *

Янгыр коя да коя. Ялгыз пенсионерлар йортының калай түбәсенә тамчы-сүзләрен сибә. Түбә калас динамик сыман сүзләренә көчәйтә торса.

Болыт сөйли:

— Син сугыш кырында үлөргә тиеш идең. Ләкин намусыңны сатып, исән калдың. Өйләнеп, ике хатынны бәхетсез иттең. Алма чәчәгедәй кызлар иде алар сиңа кияүгә чыкканда. Дөньяга берсе — юньсез, берсе чирлө балалар тууга сәбәпче булдың. Син яшәеш законнары буенча үлөргә тиеш идең, ә син үлмәдең. Ул законнары боздың һәм хәят гармониясен бозучы күпме чатаклыklar китереп чыгардың. Күпме кешеләрнең гомерен кистең, күпме адәм балаларын бәхетсез иттең, күпме

мәгърур жанлыларга комачаулык ясадың. Син үз вакытында үлөргә тиеш идең. Һәркемнен туу һәм үлү вакыты бар. Бу—закон. Син бу законны боздың, кирәк вакытта тиешенчә үлә белмәдең. Әмма барыбер үлемнән котыла алмыйсың! Бүген син үләчәксең. Көчсез, мәгънәсез үлем белән. Анларга кирәк иде: кеше дөньяга жан асрарга түгел, ә яшәргә килә! Ә син яши дә белмәдең, үлөргә дә теләмәдең. Хәзер менә соңгы минутың...

Болытның бу сүзләреннән соң, элгеп кенә торган гомеренен соңгы жебен кисеп жибәрү өчен яшен кайчысы пәйда булды—аның йөзе тартышып куйды, кинәт дөньяны икәгә ярып күк дөбөрдәде—аның жаны-акылы төненнән ычкынып китеп, караңгы якка таба очып китте. Бик тиз очып китте ул, бу тән—төрмәдә ятып саргайган, иреkkә чыгарга зарыккан кош кебек...

«Үлүнең бер авырлыгы да юк икән, ләбаса!»—дип уйларга гына өлгерде ул.

Янгыр коя да коя. Дөнья чиста калсын өчен кайбер пычракларыннан арындырып, яхшылап юйым, ди булса кирәк.

* * *

Көн күнелсез, салкынча. Аяк аслары пычрак, жир өсте биниһая зур бака тәне кебек, баскан сасн сытылып, дерелдәп тора. Жир янгыр-га туенган...

Яна гына күмелгән кабер янында хезмәт вазифаларын үтәүче дүрт кеше һәм бишенчесе—партизан отрядының элекке элемтәчесе, кырык туызынчы вәкиле—чәчләре агарып беткән таза гәүдәле, туры карашлы кеше.

Менә ул кулындагы чәчәген кабергә куйды. Янындагы кешеләрнен берсе:

— Сезнең кемегез бу кеше?—дип, кабергә ымлап күрсәтте.

Ул эндәшмәде...

Зираттан кешеләр чыгып киткәч:

— Ялгыштылар... Каберенә чәчәк куярдай кеше идемени ул! Үл-гәнәнә сөендем мин аның. Шул сөнечтән чәчәкләр жыйдым. Аңа түгел, аны алган кабергә дигән чәчәк бу... Явызны да чирканмыйча үз кочагына алган жир-анага хөрмәт бу. Рәхмәт ана!—диде.

Ул күккә күтәрелеп карады: кара болытлар офык артына төшеп баралар, баш очында печән кибәнедәй ап-ак болыт елмаеп тора. Шунамы дөнья тагы да яктырып киткән...

Икенче хикәяткә сүз башы

Узебездә шактый кунак булганнан соң, Мансур абылларга, ягъни, Шөн авы-дына китәр алдыннан әнием белән бертуган Якуп абылларга сугылып, хәлләрен белеп, балтыр көз армиядән кайткан Фәрит энекәшине күрүп, Бөдәр туган апаның балдан өчелмәгән «нәстүйкә»сен авыз итеп, иңеш кырында утырган кара мунчаларында парланып-чистарынгач, юлны дәвам итәргә исәп иде.

Якуп абыллар өенә җиткәнче, авыл уртасында кукраеп утыручы, элеккеге байлардан калган тапш киберткә күчтәнәчкә берәр нәрсә алыым дип керсәм, чиратта торучы такылдык түтәйләрдән яман хәбәр ишетеп, маңгаена электр тогы бөргән мескен сыер кебек дөньяны бер кавем онытып, кешеләрнен дә кагылуын тоймыйча, миңгерәү кыяфәт белән гажиз хәлдә басып тордым. Монда мине икенче хикәят көткән икән. Кешеләр өчен авыр хикәят. Югалту хикәйте... Мәңгелек югалту...

Төп кебек төпчек улы Фәрит белән чалт итеп яшәп ятучы Якуб картның үзе әле яшыләрнекенә бирешмәслек дип уйлаган таза ашказаны соңгы көннәрдә яна төрлө аш сорапмы, өстәлдөгә ризыкны талымлый башлады. Карчыгы Бәдәр токмач изеп тавык шулпасы пешерсә дә тәмсез, өчпочмагы да тамактан үтми.

— Ашарлыкмыни бу! — дип кенә жибәрә, аш-суга оста Бәдәрнең һәрбер пешергән ризыгын мактый-мактый рәхмәт әйтеп бөгә торган карт.

— Сиңа нәрсә кирәк соң, әтисе? — ди, карчыгы өзгәленеп.

— Кәеф юктыр... Кәеф булмаса, ашыйсы килми ул, әти. — диде улы.

— Ни булгандыр? Үзем дә аптырыйм инде. Ашыйсы килә минем...

— Ашыйсы килә? Нәрсә кирәк соң?! — ди, тагы карчыгы.

— Балык шулпасы ашыйсы килә...

— Балык шулпасы? — дип, кабатлап сорый улы.

— Әйе шул, балык шулпасы...

Балык шулпасы пешерү өчен иң беренче балык кирәк. Бу — яңа төпи баскан нәниләргә дә аңлашыла торган хакыйкаттер. Ә балык суда, елгада, ягъни мәсәлән. Елга дигәннәре алар авылыннан үн чакрымда...

Картның яраткан шулпасы шул елга балыгыннан булырга тиеш, чөнки кибеттөгә дигъез балыгын күрәсә дә килми икән.

Елга балыгы дигәннәрен уйлап йөргәндә, күктән Ходай индердемени, ишеттеләр: Минвәли белән Хәбир әле кичә генә шактый эләктереп кайтканнар икән. Минвәли — Бәдәрнең кече энесе, алып гәүдәле кеше, райпотребсоюзның сәүдә берләшмәсендә товаровед булып эшли.

— Минвәли, жизнәң балык шулпасы... — дип башлады сүзен Бәдәр.

— Булмый, апа, — диде энесе, аның сүзен кайчы белән кискәндәй өзеп, — өйдә пешерергә унлап вак-төяк койрык-мойрык кына калды. Нәчәлник үтереп сораган иде...

— Соң, жизнәң нәчәлдеригыңнан кадерсезрәк мени? Нәчәлдери, имеш!

— Аңла әле, апа, жизни жист жизни, ә нәчәлник есть начальник. Жизни белән любой вакытта килешеп була. Ә нәчәлник? Ничек аны алдый алыым ди? Обищәйткән, белдеңме? Сүз белән эш бер булсын!

Әлбәттә, начальникларга вәгъдә бирдеңме — үтә! Бу аның кул астындагы кеше буларак синен дәрәжәңне күтәрә. Ә дәрәжә күтәрелде исә, нәчәлниккә якынаю башлана, инде нәчәлниккә якынайсаң...

Һәрхәлдә, Минвәли боларны апасына аңлатып тормады. Һәркем тормышы — сукаланмаган кыр. Яшәү — әнә шунда икмәк үстерү ул. Әлбәттә, кем ничек үстерә ала... Әйтик, берәүләр тир түгеп, икенчеләр... Икенчеләр дә игенчеләр... Әмма... Аның жизнәсе белән апасы әнә гел кара тиргә батып сукаладылар, барыбер әллә ни кыра алмадылар. Кем булып тотынганнар иде, шул булып калдылар. Ә Минвәли яшә әле, аныкы алда. Аны сәүдә берләшмәсе директоры итеп куярга йөриләр...

— **А**птырама, әни, менә эшне иртәрәк бетерәм дә үзем барып кайтам... — диде Фәрит.

— Һәй, балам, соң сиңа суга керергә ярамый ич. Үзеңнен дә исендәдер әле, үнөч яшылек чагында әтиңчә көч-хәл белән судан тартып алды. Тәнең көзән жыеручан ич синен...

— Мин суга кереп түгел, кармак белән, әни... Ярдан торып... Беләсен килсә, ау белән сөзү — законга сыймый ул. Бра-конь-ер-лык дип атала.

Әтисе балык шулпасы сорагач, Фәрит үзе елга буена барырга булды. Әтисен ярата иде егет. Моны бернинди бизәкле ялтыравыклы сүзләр белән аялатып булмый, бу бик гади әйтелә: ярата! Шунның өстенә...

Бер ай элек больницада ятып чыккан Якуб картның әле яшьләрнекенә бирешмәслек дип санаган таза ашказаны соңгы айларда, егерменче гасырның алга киткән медицинасы көчсез кала торган, халык телендә өч хәрәфле сүз белән әйтелә торган авыруга дучар булган иде. Ә бу юньлегә илтми. Ул кайтмый торган жиргә алып бара...

Вяткага балыкка барырга кирәк. Бәлки... бу... әтисенен соңгы... Юк! Үз әтиен турында шулай уйлыйлармыни, оятсыз. Әти белән гөр китереп яшибез әле без. Тагы ун ел, юк — егерме ел, юк ла! — илле ел!!

Әнигә генә бу турыда сиздермәскә кирәк... Әнигә генә... Минвәли абый да хаклы бит: начальнигына табарга дип вәгъдә биргән икән — тапсын! Вәгъдә — намусның сынамагы. Фәритнең үзенен биргән вәгъдәсен үтәми калганы юк! Сүзе һәм эше — бер!!

Бүген менә әтисенә балык шулпасы...

* * *

Уз борчулары һәм мәшәкәтләрә белән тыныч һәм саф рух белән эшләп ятучы авылны яшен тизлегендәге яман хәбәр үткен без кебек тишеп чыкты.

— Фәрит Вяткада батып үлгән!!!

— ???

— Балыкчылар күреп калганнар: кармагы төпкә эләккәч, ычкындырам дип салкын суга кERGән. Теге Ташлычишмә янында... «Коткарыгыз!» — дип кычкырып өлгергән. Аннан соң... аска... төшөп киткән... Өлгерми калганнар...

Кайгырыштылар. Әле быел гына Сабантуйда көрәште. Имәндәй таза яшь егетнең шулай гына... кинәт кенә... Юкка чыгуы — һич уйламаслык хәл иде — шуңамы башларына сыймады.

Нечкә күңелле кешеләр:

— Әйбәт егет иде;

— Игелекле малай булды: бер чакрымнан кеше белән үзе башлап исәнләшә торганнардан;

— Булышучан иде... Былтыр миңа...

— Быел өйләнергә исәпләп йөргән, балакаем;

— Эчмәде-тартмады, сугышып йөрмәде;

— Якуб абый белән Бәдәр жинги... Ничек күтәрерләр инде бу кайгыны... Төпчәкләрә — яратканнары иде бит... Бердәнбер уллары... — диделәр.

Практик акыллы кешеләр:

— Балык түгел, суда ята алмый, табып алырга кирәк!

— Давай, кемнең вакыты буш — барабыз;

— Мондый хәл килеп чыкканда, вакытны уйлап торалармыни?!

— Алып кайтып, жиренә житкереп жирләргә кирәк! — диделәр.

* * *

Вятка ачудан йоннарын кабарткан алама эт кебек. Аксыл-кара дулкыннар ниндидер ят һәм күңелне чиркандыргыч тавыш белән ярга бәрелеп чайкалышып торалар. Гүя өнәннән — ага торган юлыннан бәрәп чыкмакчы була. Коточкыч хәбәрдән борын кырые жыерчыклары тагы да каралыбрак калып тирәнәйгән, инде агара башлаган чөчләренә

бер сөгәтәтә «кырпак» төшкән төбөнәк таза гәүдәле Якуб карт та давылда эләккән көймә кебек чайкалып тора. Әйтерсең, дулкыннар көсөнә биергә жыена, ә үзе авып китмим тагы дигәндәй, аякларын киң жәеп аерып баскан. Күзләре билгесезлектән юкны эзләгән караш белән ачылганнар. Ана карап, яр буендагы жылганнар арасындагы Кәбир кебек «корыч хисле, таш йөрәкле» саналган ирләрнең дә жаннары сулкылдап-сулкылдап куя...

Зәңгәр күктә, югары ыргытылган аксыл-зәңгәр ташларга охшап, ак чарлаклар оча. Аларның кызганыч һәм дөртсез тавыш белән кинәт кенә кычкырып жибәрүләре йөрәкләргә шомлы моң сала. Гүя: «Юк! Юк! Бетте инде ул... Таба алмыйсыз аны...» — дип кычкыра иде алар.

Ул көнне Фәритнең гәүдәсен эзли алмадылар, чөнки кайгы булып, кояшны каплап, караңгы төште.

* * *

Фәритне авылда яратмаган жан иясе булса, аның исеме кибетче Галләмнең озын чылбырга бәйләнгән сары тешле явыз Сарбайгына булып. Шуна күрә Вятка буена төшәргә жыенучылар саны иллөгә якын иде.

Чирне кайгы тиз таба — Якуб карт нык холыклы сабыр кеше булса да, бу үлемне күтәрә алмады, бер көн эчендә кинәт ун елга картаеп, бөтенләй урынга ятты. Карчыгы Бәдәр улының үле гәүдәсен судан эзләп табу өчен жылган кешеләргә елый-елый ике шешә ак аракы тоттырды:

— Суы суыктыр... чумып... эзләгән кешеләргә...

— Ярар, түтәй, бүген табарбыз шәт! — диеште ирләр нәрсәгәдер шатланып, әйтерсең югалган кәжә бәтиен табып алып кайтырга вәгъдә бирәләр иде.

— Табарбыз, апа! — дип катгый итеп әйтте энесе Минвәли. — Көнен генә кара, нинди матур бүген!..

— Һэй, Минвәли, — диде апасы. — Сина яктыдыр да... Минем өчен барыбер кара көн инде ул!

Ул сары жулыгы белән йөзен каплап, кычкырып елап жибәрде. Минвәли ярдәм эзләгәндәй як-ягына каранды, мондый вакытта нинди сүз әйтәләр, ничек юаталар соң, дигәндәй аптырашта калып, ирләр арасына кереп китте.

— Елама, Бәдәр жинги, киләсене күз яше генә кире жибәрмәс! — диде Фәритнең иптәше.

— Үлгән артыннан үлеп булмый, Бәдәрттәй, — дип куйды Кәбир.

Колхозда кызу эш вакыты иде, шуның өстенә илле кеше өелеп йөрүнең бер файдасы юк, сөйләшкәч-киңәшкәч, жиде кеше барырга булдылар.

* * *

Фәрит Вятканың агымсыз диарлек урынында баткан булса да, ирләр аны гел түбәннән эзләделәр.

— Бер төүлек эчендә агым аны йөз-ике йөз метрлар чамасы аска таба алып киткән булырга тиеш.

— Хәтерәңдәме, өченче ел Комаякта батып үлгән бер балыкчыны Кәримулла утравы борынында таптылар.

— Кешенең үте сытылгач, өскә күтәрелеп ага ди...

Авылдан утыз метрлы ау алып килгәннәр иде. Яр кырыеннан муен тиңентен, тирән жирләрдә көймә белән кереп сөзеп карадылар. Ауға элгәп чыгарга тиеш иде ул... Төш житәрәк сөзүче кешеләр хәлдән тайды, аларны яналар алыштырды.

— Әйдәгез, бер тартып алыйк,— диде кемдер.
— Нинди тарту ул тагын! Кичә караңгы, дидек. Бүген дә таба алмабыз микәнни? — дип борчылды Минвәли.

— Бер ярты сәгать ял итик... Капкалап та алырбыз. Судагы балыкны тере килеш йотарлык булдым валлаһи,— диде Кәбир, калын корсагын угалап.

— Аша, әйдә! — диде ана каршы Фәритнең яшьтәше һәм иптәше булган сары чәчле егет мыскыллы тавыш белән. — Вятка — балык шулпасы.

— Кемгәдер... үлем шулпасы! — дип куйды Минвәли сүрән генә һәм «чырык!» итеп шырпы сызганнан соң, кабызасы сигаретын онытып, елгага текәлеп тора башлады.

— Аптырамагыз, туганнар... — Кәбир тынычлыгын жуймый гына ипи белән суган кыягы күши иде.

— Без ашау өчен яшибез,— диде ул, чәйнәгән ризыгын «ыйк!» дигән тавыш чыгарып йотканнан соң. — Әй, юк ла!.. Яшәү өчен ашыйбыз. Әйтик, ач карыңга кайсыгызның эшкә барасы килә... Ач карыңга ризык, мин сезгә әйтим — бәхет ул.

— Фу, бәхетнең ләхетен!

Минвәлинең янган шырпысы бармагын пешергән икән, ул ачуланып һәм йөзен ямсыз итеп чыткан хәлдә, кулын селеккәләде. Аннан соң ярдагы соры комнардан, яна яуган кар тавышы чыгарып, эре-эре адымнар белән су кырыена китте.

* * *

Төштән соң сөзгән чакта үч иткәндәй ауға балык керә башлады. Башта аңа игътибар итмәделәр, чөнки болар күп булса бер-ике бармак озынлыгындагы чабак, юрша булып, чын балыкчыларга хас ау дөртөн кузгатырлык түгел иде.

— Жыеп барсаң, бер табалык булыр иде дә... — дип иптәшләренә карамый гына әйтте Кәбир.

Эндәшмәделәр. Әмма балык һаман керүен дәвам итте. Ау жепләренә иярәп чыккан бу мәхлүк жаннар ычкынырга теләп тыпырчыналар, ә аларның түгәрәк көмеш тәңкәләренә килеп тигән кояш нурлары ялтырап китәләр дәр суга егылып төшәләр. Тора-бара эре балык элгә башлады. Ниндидер тирән куентыкка чыккан чакта, анда ике килолы корбан балыгы ята иде. Балыкчыларның йокы дингезенә чумган чакта хыял кармакларына элгә торган алтын тәңкәле сары шайтан иде монысы.

Кәбир балыкка тычкан күргән мәче житезлегә белән ташланды һәм шундук саңагыннан күтәрәп алып:

— Бәй! Валлаһи! Нәрсә бу?! Соңгы биш елда мин мондыйны... — диде.

Ирләрнең барысы да балык тирәсенә өерелеште.

«Үлөксә күргән козгыннармыни...» — дип уйлады Минвәли.

Ул кешеләрне тиз-тиз генә читкә тибәрәп, Кәбирнең каршысына килеп басты:

— Башыңны ишкәк белән ярам бит!

— Бирән корсак! Һаман ашау турында уйлыйсыңмыни? — диде Фәритнең иптәше, аның өстенә ажгырып.

— Нишләп ашау турында уйлыйм ди? Тамак тук минем. Тук кеше ашауны уйлыймыни?! — дип рәнжедә Кәбир.

— Алайса нигә балык жыясың?!

— Бәй?! Кара әле! Моңы да алмасаң?? Бу — балык түгел... Бу... әкият. Ун елга бер элгә торган зат бит бу! Бигрәк тә соңгы елларда...

— Ә минем энем? Минем энем суда ятсынмыни?!

— Бэй?! Нишләп алай, дим. Аны да эзлик, чыккан балыкны да жыер барыйк.

Кәбир жиргә иелеп борынын сеңгерде дә түбән караган килеш, кыры беренче размерлы резина итеге белән шул төшне бик ыхтыматлып, озак кына итеп ышкыды. Аннан соң көлөч йөзен һәм пеләш башын ертып күлмөгенең юеш жиге белән сөртеп:

— Иң дәресе шулай булыр. Безнең балык жыйганыбызга ул... ни... энең... Фәритне әйтәм... ачуланмастыр... Нишләп ачулансын ди... Ул үз дә балыкчы иде бит...

Ирләр икөгә бүленделәр: берәүләр Кәбирне яклый, икенчеләре — Минвәлине...

— Без балык жыярга төштекмә, әллә аны эзләргәме?! — диде ярысып ук киткән Фәритнең иптәше.

— Дәрес! Тик шулай да эреләрен суга атып бармабыз инде. Бер кеше... әйтик, Кәбир жыйсын, әйдә!

— Кәбирме? Кәбир түгел, кабер ул... Ул жыяр!

— Йә, йә... ананны... Башта борыныңны сөрт... елгага төшеп изге суну пычратуың бар...

— Син шулаймы әле?!!

Фәритнең иптәше Кәбирнең күлмәк якасыннан эләктереп алды һәм, барлык көченә киерелеп, аны үзә аша әйләндереп жибәрде. Ертык күлмәк шыты-ы-ырт! итеп умырылды, ә күлмөгәннән чыгып киткән Кәбир гөрселдәп пычрак сулы күлдөвеккә барып төште.

— Син нәрсә! Бэй?! Яхшыдан яман туган нәрсә! — дип үкерде ул. шундук сикереп торып һәм кан киткән борынын сазга баткан йодрыгы белән сөртә-сөртә.

Аларны ирләр көчкә аердылар.

— Менә инде, рәзе сугышырга ярый?!

— Мәрхүмнән оялыгыз әзрәк!!

Ахыры бар.

Рахмай Хисмәтулла

АКЫЛ ИЛЕНӘ ЮЛ

Бер тукталыш кына...

Һай-һудайлап, ялгыз, моңга батып —
Яшьлек далаларын уратмыш.
Дала кала... Уйлар дингезенә
Китереп сала икән бу алтмыш.

Очып барган өмет-хыялларга
Бик күп яктан тормыш ук атмыш...
Сөйгәннәрне томан уратмыш та
Дусларымны бик күп югалтмыш.

Хисләремдә сабыр тыенкылык,
Гайрәттә дә алай юк артмыш.
Дулкын-дулкын кара чөчләремне
Язмыш агулары агартмыш.

...Әмма ходай мине әллә ничек
Яңа көчләр белән яңартмыш.
Югалтмышлы алтмыш булса да, бу —
Кара алтмыш түгел, ак алтмыш.

Әле рәтләп берни эшләнмәгән,
Әле яңа миңа таң атмыш.
Акыл иленә юлга кузгалырға
Бер тукталыш кына бу алтмыш.

Терелтегез!

Жил унаеннан агылды
Болыты, кешеләре.
Агылды ят тарафларга
Милли мал көшелләре.
Суырдылар татар жирен,

Сутларын, нефтьләрен:
Хуплап кул чабып тордылар
«Портфелье» егетләре.
Бөөрдән чыкты өмерләр
Боерып чит телләрдә —
Тора-бара үз жиребез
Әйләнде чит илләргә.
Күпмеләрдә милли телнең
Өзелде өметләре:
Шинде хәтта егетләренн
Баһадир кебекләре.
...Исәп-хисап көне килде:
Йә, кемнәрдән башларга?!
Үкенечләр, ташып чыгып,
Ятып елый ташларга.
Инде нефть, КамАЗ саткан,
Мехлар саткан акчага
Терелтегез туган телне,
Терелтегез, Господа!

1989

Чыккан тыкрыгыма карап

Үткәннәргә борылып бер карасам,
Тетрәнүдән чәчләр үрә тора.
Анда гүя һаман яшьтәшләренә
Ачлык, авыру, хәмер кыра тора.
Иртә китте даһи тыкрыкташлар:
Сез белмисез мондый үкsezлекне!
Даһидулла!
Кулы белән һаваларга язып
Санап бирә иде чикsezлекне.
Атлык эчеп, үлән ашап мескен,
Укып-укып бик тө тырыша-тырыша,
Мал «духтыры» булгач, һәлак булды
Бәгырькәем, жаным Мөхәммәдиша...
Яшьли ак чырайлы, нечкә жанлы,
Шигырь яза белгән азаматны —
Гайнуллакай дигән асыл затны
Ничарасыз калып мин озаттым...
...Башлар түбән гел иелгән килеш —
Бөтен күргәннәре булды тик эш...
Тик эш...
Ни ялварма, алар кайтмас бүтән —
Йөккәйләрен мин күтөрөп китәм.
...Ә мин исән, оялып басып торам —
Исән калганымга гажәпләнөп.
Төхдир салган укыннардан чыктым,
Моңга бата-бата газәпләнөп.
Күтөрелдем бозлы үзәннәрдән,
Үттем чирле ачлык-яланнардан.
Көч-хәл белән торып бастым менә
Юынып ялалардан, ялганнардан...
Мин ник исән? Саклап калдымы соң
Һаман омтылуым йолдызларга?

Өллө мине иман апалдымы
 Юл биргәнгә һәрчак юлсызларга?..
 Биекләргә менәм, инде күрәм
 (Эчтән елыйм үзем, тыштан көләм):
 Тыкрыкташлар! Читләр уйный икән
 Безгә дигән хәләл маллар белән.
 Ялган белән тулган икән дөнья,
 Сыртта камчы гына, артта — каеш.
 Әмма күммә, дөнья, гаделлекне,
 Бир син безгә юлны, понимаешь!
 Тыкрык бетте... Мин бар! Ничек китим —
 Сезнең жырыңы жырламаган килеш?
 Миңа калган сезнең яшәр өлеш,
 Сезнең өчен мин яшәргә тиеш!

1995

«Мин дә, мин дә уразада!»

Рамазан айлары житсә,
 Котылгандай зур жәзадан,
 Дөшә милләт бер-берсенә:
 — Мин дә, мин дә уразада!
 Нәфсен тыеп үзен жингән
 Кешеләргә башка караш.
 Бик күп өйдә тынып калган
 Тавыш-гауга, ызгыш-талаш.
 Ураза гаепте житәр,
 Сәхәр ашар алларыннан
 Өллө нинди таза тойгы
 Агылыр синең жанныңнан.
 Күз вә колак сизгерләнер,
 Ишетелер моңлы өннәр.
 Татлы-татлы хыял тулыр
 Серле төннәр, серле төннәр.
 Ачылыр алда нур-яктылык —
 Аштан тыелу рәхәтеннән.
 Чистарыныр уй-теләкләр,
 Ачу ташлар юылыр тәннән.

1995

Бабайның кырыгынан кайтышлый...

Булдык Айдар чишмәсендә
 Теләче якларында...
 Кышын яшел үлән үсә
 Аккан су асларында.
 Карап тордым монсу гына,
 Без китәрбез, су калыр...
 Калыр чишмә, калыр чирәм,
 Жилдә үлән чайкалыр.
 Төгәрәп төште күз яшем
 Челтер су өсләренә...

Судан ялкынлы сагышлар
Кабынды хисләремә.
Без булмагач... бу дөньяда...
Өзелде... калды хәтер...
Өзгәләнмә... Шул чишмә — без,
Ул мәңге агып ятыр.

1996

Яшәдемме, юкмы?

Кузгалды гомер атлары,
Тизләтте, юыртты...
Биеште уйнап каршымда
Караңгы, якты.
Нидер чыгар сыман һаман
Көттем дә көттем.
Кайдандыр килдем дә шулай —
Үтөп тә киттем...
Томырылып вакыт атлары
Алды да чапты.
Калды чагылып күз-хәтердә
Караңгы... якты.
Басылмады яшәү сусыным —
Мин ачлы-туклы.
Яшәдемме соң мин жирдә?
Әллә соң юкмы?!
Фәрештәсе бирде гөлләр,
Иблисе алды...
Ялт итеп тик якты кояш
Күренеп калды.

1994

Каты чикләвек

Бардыр хатам, минем дә бит
Үз күлмәгем үземә якын.
Әмма, ходам, сакла мине
Ашаулардан кеше хакын.

Мин тырыштым бәндәләргә
Авырлыклар китермәскә,
Авызымда кан булса да,
Кеше алдында төкермәскә...

Беркемгә дә баш иясем,
Бурыч-өжәт түлисем юк.
Ахырым булыр мәшәкатсез,
Чөнки мәңге үләсем юк.

Тик кайчакта сызлангалыйм —
Бер уй куя телеп-тетеп...

Кыен китермәсәм ярый—
Ялгыш кына үлеп китеп.

1993

Сезне юатам...

И-и, күпме чынга ашмаган хыяллар!
Ярый әле без бу жирдә мәңгелек түгел...

Яшьлек хыялың чынга ашмады...
Ник аңа болай бик уфтанасың?
Бу хәйран дөнья синекемени?
Бу вәйран дөнья минекемени?
Ник алай өзелеп артык янасың?

Әллә ашканмы башкаларныкы?
Ашмаган хәтта патшаларныкы!
Үлемсез сарай салганмыни ул,
Мәңгелек булып калганмыни ул?!
Ә син бай агай, ник уфтанасың?
Малларым диеп, ник ут янасың?

...Бу маллар, жирләр мәңгелекмени?!
Сезне юатам... ә үз күнелем,
Күккә үрелеп,
Үлеп-терелеп, бәгырьне телеп,
Мәңгелек тели, мәңгелек тели!!

1976

ЯШЬЛЕКНЕ САГЫНУ

Куз тимәсен, безнең татар әдәбияты талантларга бай бит ул! Кол Гали, Сәеф Сараи, Кандальи, Дәрдемәнд, Тукай, Гаяз Исхакый, Мәхмүт Галәү исемиңерен телгә алсак кына да каршыбызда никадәрле рухи дөнья ачылып китә: фикер һәм фәлсәфә дарьасы, халкың өчен күңел сызланулары, тетрәнүләр, ачышлар, әйтер сүзләреннең тыпырдап торуы...

Шагыйрьме ул, әллә прозаикмы — әдипләр һәрчак менә шушы кайнар дулкында яшәгән. Аларның борчулы җаме, күңел язмышы бу. Бәхете һәм бәхетсезлеге.

Вакытны сайлап алып булмый, вакыт безне үз сайлый. Әхсән Баянов — сугыш еллары фаҗигасен үз җышкәсендә татып үскән буын вәкилләренең берсе. Алар яшүсмер чакта ук үзләрен олыларча тотарга, олыларча фикер йөртәргә өйрәнгәннәр. Шулай булмый ни: әтиләрен, абыйларың фронтта — үт эчәндә

булсын да, ничек инде алак-шалак йөрергә мөмкин? Бу буынга еллар үзенең мөһерен суккан, аларны ирексездән диярлек уйлы-гамьле итеп тәрбияләгән. Менә шуңа күрәдер дә, Әхсән Баянов, Илдар Юзиев, Шәүкәт Галиев һәм башка шундыйлар иҗатында олы фикерләр, масштаблы уйлар өстенлек итә.

Һәр әсәренең артында (ә бәлки алдындадыр әле?) автор шәхесе ярылып ята. Авторы нинди булса, әсәр дә шундый. Бу хакыйкать бик күпләребезнең иҗади язмышына туры киләдер. Әхсән Баяновның шигъриятен яисә прозасын укый башладыммы, мин аның тонык-йомшаак тавышын, җемелдәвек куз карашын, гамьле-борчулы тынгысыз җанын төсмерли башлыйм.

Язучылар арасында ул ничектер берәүгә дә охшамаган. Аның белән ачылып китеп сөйләшеп тә була, ләкин шул ук вакытта ниндидер яшерен «дистанция»не дә саклый белә ул. Саксызрак сүз ычкындырсан, бик тиз үпкәләргә мөмкин. Ләкин барыннан да бигрәк дөньяга ниндидер аерым бер үпкәсе бар сыман аның. Еллар, кешеләр, Сталин режимының кырыслыгы шулай рәнҗеткәнме аны?

Ни генә булмасын, һәрхәлдә, язучы кешегә бу тормышның барлык төсмерләрен белеп-чамалап-тоемлап торы хәерлерәк... Әгәр биографиясе бүтәнчәрәк булса, мөгаен, аның әсәрләре дә бүтәнчәрәк килеп чыккан булыр иде.

Чү, язучыны мин сагышлы төсләрдә генә тасвирларга тырышам түгелме соң? Бүтәнчәрәк төсләргә дә игътибарны юнәлттик әле. Үзгәрт һәм туры сүзле. Романтик. Гаделлек яратучан. Гуманист. Дөньяга фәлсәфәи призма аша текәлеп, ачышлар ясарга ярата. Мәхәббәткә табына... Менә шушы сыйфатлары иҗатына һәм геройларына да саркып керә, үзенчәлекле чагылыш таба.

Әхсән Баянов — минем өчен кызыклы, эшчән, эзләнүчән, яңа сүз әйтә белгән язучы. Гаҗәп бит: ул әллә ничаклы поэмалар («Сез аңларсыз мине», «Һәйкәл»), драматик әсәрләр («Кузләре нинди иде» һ. б.), повесть һәм романнар иҗат итүенә карамастан, нишләптер аны танырга ашыкмадылар. Моңа үзенең дә әлләни исе китми иде булса кирәк. Бар белгәне — язучы, яңа әсәрләр иҗат итү һәм шуларны бастыру мәшһәкәтләре. Табигате белән тыйнак кеше, имидж ясыым дип көчен-вакытын юкка-барга исраф итмәде шикелле.

Студент чаклар иде. Барыбыз да ябырылып Әхсән Баяновның «Яшьлегемне эзлим» повестен укыйбыз. Мин татар дөньясында Әхсән Баянов дигән язучыны нәкъ менә шушы әсәр аша ныграк белдем. Тормышчанлык, мәхәббәт һәм нәфрәт, романтикага манчылган кайнар хисләр фәлсәфә... Әсәр менә шушы яклары, шушы сыйфатлары белән күңелдә калган.

Туктале, хэзерге акылым белән үлчәп карыймчы, тәэсирләр искермәдә микән, дип «Яшьлегемне эзлим» повестен яңадан укып чыктым. Тәэсирләрем үзгәрмәдә. Сүнми, сүрәли торган кайнарлык, яшьлек хисләре белән кабат очраштым. Әнис дигән егетнең, Фәһимә һәм Лена дигән татар кызларының тормышы, уй-кичерешләре акын миңа. Мин алардан әхлак дәресләренә, күңел матурлыгына өйрәнәм. Әсәр уңаеннан күренекле каләм остасы Әмирхан ага Еники болай дип язган иде: «Яшьлегемне эзлим» повестен, төрлө сүzlәр кузгатуына карамастан, мин моңарчы әле күрүнмәгән чын, яңа бер әсәр дип кабул иткән идем. (Күпләр аны шулай кабул иттеләр дә). Әхсәненң әдәбиятка килгән яңа бер талант булып танылуы шуңардан баиланды да инде». Хак сүzlәр.

Күренекле тәнкыйтьче Фәрваз Миңнуллин заманында Мөхәммәт Мәһдиевнәң «Без—кырык беренче ел балалары» дигән әсәренә «яшьлекне сагыну» дигәнрәк бая биргән иде. Әхсән Баянов та яшьлеген сагына, сагынып кына калмыйча, ул аны еллар томаны аша дөнья бетереп эзли, шул хакта чаң кага, хатирәләр урманын ақтара! Әйе, яшьлекне сагына белергә дә кирәк шул. Бу—үткәннәренң кадерең белү, дөньяны һәм үз-үзенә яңабаштан аңларга тырышу хисе. Күңел тәҗрибәсен уртақлашып килү. Инде дә, ахыр килеп, кешеләргә әйтер сүзгә бар дигән сүз. Һәркем яшьлеген сагынып, эзләсә—яшәүнең үзенчәлекле бер сәре, тылсымы шуңда булса кирәк. Гамьле сагыну бит ул, монда инде буш һәм ялтыравык сүzlәр, арзан хисләр белән генә алдыра алмыйсың. Яшьтәшләрнең, ватандашларның каршында җаваплылык хисе. Алдашмау, дәрәслекнең күзгә туры карап сөйләшү, хаталарының да тану...

Менә шуңа күрә дә, язманның башында ук, «яшьлекне сагыну—егетлек билгесе» дип кычкырып әйтсәм килде минем.

«Яшьлегемне эзлим» повестенң теле-стиле, сүрәтләү чаралары сокландырган иде мине. Юбиляр үпкәләмәсен: юкса «Ут һәм су», «Таш китәп» кебек романнарында исә миң өлге сыгылмалы, җетте бизәкле, тыгыз-саллы стиль үрнәкләрен очрата алмаган идем.

Әхсән Баянов проза өлкәсенә ишигырдән килде. Ул инде үзен шагырь буларак раслап өлгәргән иде. Шагырь кеше ни өчен прозага тартыла? «Татарстан яшьләре» газетасында эшләгән чакта шундыйрак сорау биргәч, ул миңа болай дип җавап биргән иде:

— Поэзиядән прозага кереп китүем сәер генә килеп чыкты. Мөхәббәт материалында күләмле әсәр язучы төгәл туган иде. Яза башлагач, аның поэмага гына сыенетмәве ачыкланды. Озын поэманың дәрәҗәсе юк. Кичерешләре прозага тапшырып карарга булдым. «Яшьлегемне эзлим» повесте әнә шулай дөньяга килде. Калган повестяларымны аңлы рәвештә яза башладым. Проза ишигыргә зыян китерә китерүен, чонки ул күп кенә фикерләре, хисләре, детальләре, лирик запасы үзгә «йота». Ләкин борчылмыйм, чонки шул ук уйлар әйтсә, күңел бушанып кала.

Ишигыр басмалардан Әхсән Баяновның «Елларга сәяхәт» исемле китабы ныграк иштә калган. Күрегезче, бу китабының исемдә дә елларны—ягъни яшьлекне эзләү-сагыну төсмерләре ярылып ята түгелме?..

Шагырьнең иҗатын, үсешен, характерын билгеләүче китәп. Ул оңат шагырь-ребез Сибгат ага Хәкимнең кереш сүз белән ачыла. Шагырь турында шагырь сөйли, моңысы да кызыклы.

Кеше җирдә үз эзен калдыру өчен дөньяга килә. Кыргынычы-илленче еллар... Бу буынның характеры ничек? Нинди уй-гамь, борчулар, идеаллар, теләк-омтылыш белән яши алар? Тоткан кыйблалары нәрсә? «Елларга сәяхәт» китабында әнә шундый күп кенә сорауларга җавап табарга мөмкин. Шунсы яхшы. Ә. Баянов үз исеминән генә түгел, үз буыны исеминән сөйли. Бу инде әйткән сүзләренә иҗтимагый-социаль яңгырашын югарырак күтәрә.

Ишигырләрнең күбесе мөхәббәт турында. Гашиыклардан һәркем әйтергә тиешле сүзгә шагырь үзгәчә әйтә өлгәргән:

Бу дөньяда мөҗҗиза юк, диләр,
Ә синең сөң, синең күзләр?..

Иштә калган тагын бер ишигыр хақында әйтәп китми мөмкин түгел. Төн. Тайга. Уңак яна. Кыз егетнең беләгеннәң? «Бәхет юк дөньяда» дигән сүзләре укый. «Син чыңлапмы... Шулай уйлыйсыңмы?» Егет җавап бирми, кинәт кенә утлы кизә белән беләгендәгә сүзләргә баса... Менә сиңа җавап! Котелмәгәнчә. Әгәр тайга уртасында шәһәр тикле шәһәр салучы шушы егет телдән җавап биргән булса, заллаңдыр, яшанмас та идек!

1958 нче елларда ук язылган «Дингез шавы» исемле поэмасы белән исә автор үзенең драматик киеренкелеккә корылган әсәрләр язарга сәләтле икәнлегенә «заявка» ясый.

Шагыйрьнең гражданлык хисләре һәр әсәрендә диярлек алгы сызыкка ургып чыга. Равил Фәйзуллинның Мәскәүдә рус телендә чыккан «Саз» җыентыгына сүз башында тәнкыйтьче Рафаэль Мостафин болай дигән иде: «Гражданлык хисе — дөньяда барган барлык хәлләргә, үз халкын һәм барлык кешелек язмышына югары сизгерлек күрсәтү». Математик төгәллек белән әйтелгән бу фикер чын гражданлык хисен купшы сүzlәргә төрөнгән ясалма хисләрдән аера белү җәһәттеннан игътибарга лаек. Әйе, бу дөньяда шагыйрьләргә дөрләтеп, аны тынгысыз фида җан итеп яшәткән ике нәрсә бар, болар — мәхәббәт һәм нәфрәт. Капма-каршы полюстагы шушы төшенчәләр, ахыр чиктә, кешелеклелек һәм гражданлык хисе дәрәжәсенә күтәрелә.

Кыска гына сүз башында Әхсән Баянов иҗатына тәфсилле анализ ясау мөмкин түгел. Шулай да аның җәмәгать эчкәнлегә хакында берничә сүз әйтү кирәктер. Ә. Баянов моннан егерме еллар элек «Татарстан яшьләре» газетасы каршында эшләп килгән «Яшьлек» әдәби түгәрәген җитәкләде. Шунда бергәләп кайнашкан яшьләр арасыннан Харрас Әюп, Мөдәррис Вәлиев, Рашиат Низами, Рафис Гыйззәтуллин һәм тагын күп кенә каләм ияләре әдәбият мәйданына килделәр.

1974 елдан бирле ул — Татарстан Язучылар берлеге идарәсе әгъзасы. 1989 елдан башлап Татарстан әдипләренең әдәби фонд идарәсе рәисе. Әдәбиятны үстерүдәге хезмәтләре өчен 1977 елда «Почет билгесе» ордены белән бүләкләнде. Ул — Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе.

Каләмдәшебезне юбилее белән котлап, журнал укучыларына язучының яңа әсәрен тәкъдим итәбез.

Рашат НИЗАМИЕВ.

Әхсән Баянов

СУ ӨСЛӘРЕНДӘ ПАРОХОД

ИСТӘЛЕКЛӘР КИТАБЫННАН

Әллә болыт, әллә рәшә —
Арьякта зәңгәр томан.
Көн дә бер барып адашам,
Көн дә бер исән чыгам.
(«Зәңгәр томан» шигыренән).

Башлаганчы...

Узган ел журналда — нәкъ шушы ай санында — «Хыялда туган калам» исемле автобиографик повесть басылган иде. Анда минем тәрҗемәи хәлемнең Казан чорына караган бер өлеше теркәлгән. Ә балачак һәм үсмер вакытларым инде язылмас, дип уйлаган идем.

Биографиягә караган вакыйгаларны мин әлегәчә язылган әсәрләремә күпләп өлешә тордым. Туган җир туфрагында шытып үскән шигырьләрдән, лирик язмалардан, парчалардан тыш, күләмле әсәрләр — «Сез аңларсыз мине» поэмасы, «Яшьлегемне эзлим», «Дүрт монолог», «Аязучан болытлы һава» повестьлары һәм

өлөшчө «Һәйкәл» драмасы үзем шул елларда кичергән вакыйгалардан гыйбарәт иде бит. Кабатлану ихтималы истәлекләр язудан мине тоткарлап килде.

Ләкин «Хыялда туган калам» повесте басылгач, күп кенә укучылар, биография бөтенрәк хәлдә күренсән өчен, балачак һәм үсмер чаклар турында да язып китү зарур дигән фикер әйттеләр һәм шуңа ышандырдылар. Шул сәбәп аркасында, узган елларга тагын да әйләнеп кайтырга тиеш булдым. Һәм шул сәбәп аркасында, «Хыялда туган калам»нан алдарак языласы әсәр вакыт ягыннан арткарак калды.

Кабатлану очраklары дигәндә, хөрмәтле укучыларымның күңел киңлегенә һәм аларның мәрхәмәтенә исәп тотып, ышанып калам.

Хәерле сәгатьтә!

Гомернең беренче таңнары инде күптән еракта, гүяки, дәрәя арьягында калган. Зәңгәр томан, зәңгәр рәшә уйларымны шул таба чакыра. Еллар үтәли шул якка карыйм. Анда, гүяки, бөтенләй чит дөнья. Һәм дөньяга килеп, күзләрен беренче мәртәбә ачкан бала, гүяки, мин түгел.

Еллар, ахры, алмаштырган мине,
Адаштырган юллар чатында.
Мин үземне бүтән итеп тоям,
Караганда борылып артыма.

Бигүк зиһенле була алмаганмыныр инде. Кошлар һәм жәнлекләр миннән акыллырактыр, диясем килә. Аларның күбесе яз көне, жәй алдыннан туып, көзгә һәм кышка чаклы ныгып, чыныгып өлгөрә һәм салкыннарга бирешмичә, исән кала. Ә мин кыш туганмын.

Мин туганмын карлы декабрьнең
Буран котырып торган мәлендә.

Аңымда дөньяның ачыла баруын ничегрәк тойдым, вакыт мәгънәләренә ничегрәк төшенә бардым икән? Яшәү дигәнәң ниндирәк рәвешләрдән гыйбарәт булган? Шуларны күз алдына китерергә тырышам...

Атлы арба келтер-келтер каядыр бара. Тормыш арбасы бәлки шулдыр. Арбада — әти, әни һәм мин. Өстемә юрган ябылган. Әти: «Баланың өсте ачылмасын», — дип, әнигә сүз куша. Әни әледән-әле миннән: «Жил үтмиме, салкын түгелме?» — дип сорый.

— Юрганның ачык калган төше юкмы?

Тиз генә җавап ала алмаганлыктан, соравын ачыкларга тиеш була:

— Һава күренәме?

Хәтергә шул уелып калган: юрган, күрәсен, сарык йоныннан ясалган булып, кайбер урыннары укмаша төшкәнгә, яктылык күренгәндер. Шунлыктан мин әнигә:

— Һава күренә, — дип җавап бирәм.

Әни юрганны рәтләбрәк япкан була.

— Хәзер күренәме Һава?

— Күренә Һава.

— Өшисеңме?

— Өшемим.

Шуннан соң икесе дә тынычлангандай булып, сәфәр көйле генә довам итә. Келтер-келтер, келтер-келтер. Ара-тирә юрган чынлап та ачылып куя да, юл читендә искиткеч матур күренеш балкып китә. Алсу, көрән чәчәкләр. Соңыннан төшенүемчә, ямь-яшел кыр эт эчәгесе чәчәкләре белән бизәлгән булган икән. Зәп-зәңгәр офык. Яшелле-зәңгәрле салкынча жил колакка кереп, зенли башлый. Дөньяның хәтергә кереп калган беренче парчалары әнә шундый. Күзенң, зиһеннең беренче

ачышы, яшәүнен беренче кыйпылчыклары. Хәзергә бик кечкенә ачыклык өснә юрган томалау белән ябыла да куя. Беренче сурәتلәр. Мөгънәви хәбәр шуннан гыйбарәт: без өчәүләп әнинен үскән авылына—Түбән Аташка кунакка барганбыз.

Атыбызның төсә дә истә: кызыл туры, кашка ат. Маңгаенда ялы кызлар чәчә кебек тигез итеп киселгән һәм жылкы яллары ике яктан жылфердәп тора. Үзәбезнен ат. Көн саен ихатада чирәм чәмчәнә. Ихатада аның булуы авылның әле күмәк хужалыкка берләшмәгәннен күрсәтә. Димәк, миңа—яшь ярым. Зиһен күзләре шул чакта ачыла башлаган дигән сүз. Хәтер эшә башланган. Яшелле-зәңгәрлә манзаралардан соң сурәтләр күбәя барган. Шуларның берсе—фажигә белән бетә язганы—томан эчендәге сыман төсмерләнә.

Көн уртасы булгандыр, чөнки ул бик матур, якты иде. Миннән ун яшькә олы апам суга китеп бара. Аның артынан иярмәкчәмен. Мөгәр апам ашыга, иярмәскә куша. Тиз-тиз атлап китсә һәм шулай үз сүзен иптәсә дә, мин дә уемнан кире кайтмыйм, атлый бирәм. Саз аркылы салынган салам күпер аша узганымны чама белән хәтерлим. Аннары булганы, әйткәнәмчә, томан белән капланган. Чишмәгә илткән саз бие сукмагынан түгел, икенче якка, урманга кереп киткәнмен. Хәтеремдә арганчы елап, шыңшып йөргәнәм, төмән хәлдән тайгач исә, ниндидер киртәгә сөялп торганым шөйләнә. Калганы әни сөйләвә буенча билгеле. Мин чыгып киткәч, күп тә үтмичә, күкне болыт каплап, яшенләп-күкрәп, чиләкләп, яңгыр коя башлаган. Мин шул яңгыр астында, су баскан урман эчендә ярты көн диярлек адашып йөргәнмен. Яңгыр туктап, күк тынычлангач, қояш баер алдыннан гына эзләргә керешкәннәр. Апам әйткәндер, бәлки, юнәлешне дәрәс чамалап, урман ягына менгәннәр. Ниһаять, шыңшыган тавыш ишетеп, мине тапканнар. Урман читендәгә киртәгә сөялгән хәлдә, торам да торам икән.

Шул күренешне күз алдына китерсәм, хәзер дә үземне түгел, гүя чит баланы кызганып куям. Адашулар, ялгышулар артык та иртә—яшь ярымнан ук башланган икән, дияргә мәжбүр булам.

Инде кыш ае, декабрь булса кирәк. Миңа ике яшь дигән сүз. Капкадан урамга чыгам. Якындагы саз чишмәсә тирәсендә—ыгы-зыгы, Таудан тезелешеп, зур-зур ит кисәкләре күтәргән абзыйлар менә. Уналты өйдән торган бөтен авыл дәррәү кузгалган. Саз буенда гына түгел, бөтен урамда—канлы күренеш. Берни аңламыйм, билгеле, ләкин күрәм. Кызганыч төсләр күнелдән шушы көннәргәчә жуелмый кала бирә. Безнең гаилә дә шул шаукуымга кушылган, ул да үзенә артык малларын юк иткән. Без өч малай, өчөбәзгә дә аталган тайлар булып, минем исемгә аталган тайны да суйганнар. Шунны, нишләптер, кич житкәч кенә беләм.

— Ник суйдыгыз, ник минем тайны суйдыгыз?!—дип, өзгәләнеш сөзүм хәтердә.

Фажиганың сәре миңа берничә дистә елдан соң гына килеп жите: маллары колхозга керү алдыннан шулай кырганнар икән.

Ә сабый күнелә мондый хәлләрне кабул итми. Анарга үсү өчен яктылык, яхшылык кирәк. Ул шуңа омытыла, шуны күрә һәм хәтеренә сала. Аңлап житкәргә дә.

Жылы, якты июнь ае. Миңа дүрт яшь ярым. Әтиңең туган авылына Игмәткә кунакка барганбыз. Авыл читендә, чирәмлектә малайлар, кызлар, үзләренә күрә кызык тапкан булып, чөкәрдәшәп йөриләр. Алты-жиде бала. Кыз балаларның берсе минем игътибарны ныграк жәлеп итте. Ул минем кебек кунакка килгән бугай. Матур киенгән. Чәчләре алдан тигез итеп киселгән—безнең атныкы төслә матур. Жылкы аягынан ике толымга күк төслә тасма үрелгән. Шакмаклы, хәзергәчә әйткәндә, шотландка күлмәгә кызың чибәр битенә, билбау кысып торган нечкә, нәфис гәүдәсенә шулкадәр килешә, аңардан күзнә аласы килми. Яланда күпме уйнаганбыздыр, аның шул матур кыяфәтениң, чәчәкләрме, яфрактары өзүеннән, чәчләрең көлүе, сөйләшүеннән әллә нинди гажәп ямь күрәп.

шатлык сыман хис тоеп йөрдем. Бу нәрсә булды икән? Берничә ел элек, арбада барганда, юрган ачылгач, чәчәкле кыр күренеп киткән кебек, әле күзгә күренми торган мәхәббәт офыгын каплаган япманың ачылып куюы идеме икән әллә? Югыйсә, ник соң шушы көннәргә хәтле шотландка күлмәкле шул кыз бала хәтердә саклана? Яшел чирәмлектә ул һаман сабый кыяфәтендә йөри. Күз алдына китерәм дә: «Хәзер ул кайда, исәнме, язмышы ничек булды икән? Бәхетле генә булса икән!» — дип уйланам. Ничек, ничек шулай була ала икән?

Аңламассың кеше күнелен. Аңламассың бу дөньяны. Зиһендә ул төрле рәвешләре белән ачыла, киңәя бара. Яңа сүзләр, яңа вакыйгалар өстәлә.

Безнең авылга берзаман Казакъстаннан унмы, унбишме гаилә килеп төште. Һәр өйгә — бер гаилә. Жәй буге авылда нинди эш булса, шуны эшләп йөрделәр. Безгә дә ирле-хатынлы гаилә урнашкан иде. Беркемиен дә алардан зарланып сөйләнгәнән хәтерләмим. Әмма бер көнне кыргыз апа янына (нишләптер, ул чакта казакъларны да кыргыз дип йөртәләр иде) ниндидер кунак апа килеп, әүвәл адәмчә генә шатланышып күрештеләр. Без өйдә ике ышкы олырак Әгъния апа белән икәү генә идик. Зурларның барысы да ыңдыр табагында, ашлык суккан жирдә. Башта казлар кебек куанып кангылдашкан ике кыргыз апа, бермәлне сөкәгә утырдылар да, аннары кочаклашып, жан-фәрман еларга керештеләр. Күзләрендә тамчы яш юк, ә үзләре шундый кызганыч улыйлар, без, нисләргә белмичә, миңгерәп калдык. Куркыпмы, кызганыпмы, без дә елашабыз. Кыска гына арада булса икән, юк, ярты көн диарлек улаштылар. Азакта икебез дә өйдән чыгып качарга мәжбүр булдык. Кичен әнкәйнең бу кыргыз түтәйләренә артык тузынмыйча гына әрләгәнән хәтерлим.

— Балаларны куркытып, шулай кычкырырга, менә тагы, тапканнар.

Берничә ел күрешмәгән кардәшләре белән очрашканда, казакъ хатыннарының шулай кычкырып елау йолалары бар икән. Бәлки, горейф-гадәт белән бәйлә булганга күрә, әнкәй бик күтәрелеп бәрелмәгәндер. Икенче юлы өткәй дә ирләренен берсенә шулай ук каты бәрелмичә генә искәртмә ясаган иде.

Казакълар ашлык сугуда катнашты. Эчә торган салкын су ыңдыр табагына мичкә белән китерелә. Үзезбезнекләр чәй кайнату өчен суны мичкәненә аскы бөкәсен ачып агызса, казакълар туп-туры өске авызыннан котелоклар тыгып алырга ашыга. Шуны күрөп, әти бермәлне Тилгуз дигән казакъ абзыйны туктаткач, бүтәннәре әти алдында алай эшләми башладылар.

Өйтсә килгәнәм шул: авылыбыз бу көтелмәгән, чакырылмаган кунакларны рәнжетмәде. Кыш якынлашканда аларга землянка казыштылар. Безнең өй каршында клуб хәтле землянка барлыкка килде. Казакълар шунда жир идәндә йоклый, ашарга-эчәргә әзерли, ашый-эчә һәм һөнәрчелек белән шөгыльләнә. Икенче төрле өйткәндә, тимерчелек алачыгы да шунда.

Чиләктер, чулмәктер төзәтәләр. Авыл малайлары-кызларына йөзек ясыялар. Ун тиенлек акчадан миңа да ясап бирделәр. Урта бармагыма бик та таман иде...

Соңга таба йөзекләргә үзезбез дә ясарга өйрәндек. Алар киткәннән соң, акрынлап, ун тиеннән унбиш, ә аннары сгерме тиенгә кадәр үстек. Үзезбезгә ясау гына түгел, авылның бүтән апаларын, кызларын да йөзеккә аптыратмадык.

Кунаклар кышкы айларда: «Илемезгә кайтамыз, Кустанайга кайтамыз», — дип сөйләшә башлаганнар иде. Яз житкәч, чылап та киттеләр. Соңыннан белүбезчә, бу кешеләр колхозга кермәс өчен шулай качып йөргәннәр икән. Үзләре исә монда барыбер колхоз эшендә катнаштылар һәм шулай күмәк тормыш мәктәбе уздылар булса кирәк. Үз якларына кайткач, колхозга кергәннәр. Сугыш алдыннан сагынып аерым-аерым килеп киткәлүчеләр шундый хәбәр китерәләр иде.

Казакъларның безнең авылда яшәве, мөгамәләләре нәкъ дусларча булды. Халыклар дуслыгының казначага әйләнмәгән мисалы һәм үрнәге шушы булгандыр, диясе килә.

Алар киткәч, юксынмадык та микән әле. Һәрхәлдә, буш землянка күңелсезрәк, шомлырак булып калды. Көз көне анда шалкандыр, чөгәндер-кишәрдер, бәрәңгедер һәм башка яшелчәдер тутырылган иде. Кыш көне, нишләптер, янгын чыгып, жимерелде. Мондый хәлне ул чакта кулак калдыкларына сылтау гадәтә булгаласа да, безнең авылда андый кешеләр булмагангадыр, яман сүzlәр ишетелмәде. Землянка тыныч кына юкка чыкты. Озак та үтмәстән жир белән тигезләнеп, хәтерләрдә генә калды. Хәзер анда әүвәлгечә каеннар шаулап утыра.

Шунысы гына аянычлы, күчмә халыклар чире йоккан диярсең, инде авылыбыз үзе дә бетеп бара. Ул да кемнәрнендер хәтерендә истәлекләргә әверелеп кенә калыр микәнни?

* * *

Минем күзгә күренә башлаганда, безнең йорт-каралты шундый рәвештә иде. Ике өй: берсе урам якка, көньяк-көнбатышка, икенчесе төньяк-көнчыгышка каратып салынган. Арада — өйалды һәм чолан. Яшәвебез күбесенчә урам як өйдә. Авылның без иң түбән очында, саз белән чикләнгән төшендә. Саз ягында клуб зурлыгы амбар. Хужалык кирәк-яраклары, арба-чана, камыт-ыңгырчак һәм бүтән вахтәяк шунда. Сыер-сарык, кош-корт ана чапрыш булган абзарда. Урам ягында шулай ук саз. Ягъни, йорт-курабыз ярым утрау төслерәк жирдә утыра.

Печәнлек роле үтәгән саз артында егерме сутыйлык ыңдыр — бәрәңге бакчасы. Аның арты — урман. Авыл үзе урман эчендә. Урамы бер генә яклы. Каршы яклап, авылның буеннан буена сузылган сазлык уртасыннан инеш ага. Кыш айларында бозлы ачык урыннарда тимераякта йөрөп, тау шуып, бала-чага чыр-чу килә.

Безнең ихата кырыендагы саз артында — Чишмә тавы дигән, утрауга тартым жир. Утрау сыман төбәнәк таулыктар Базы елгасына житкәнчә дәвам итә. Дүрт тау — чишмә тавы, ур арты (авыл жирләренен казна урманы белән чикләнгән өлешләре шундый урлар — траншеяләр белән әйләндереп алынган), аннан ары Елан тавы. Аннан да арысында аклан күбрәк булганлыктан, жәй көннәре үлән өсләре кып-кызыл жиләкләр белән чуарлана.

Сазлыктар һәм урманнар артында — басулар, болыннар.

Чама белән авылыбызның рәвеше менә шулардан гыйбарәт. Дүртбиш яшемдә бу манзара минем күңелгә тулысы белән күчеп урнашкан иде инде.

Сурәтне төгәлләү өчен шуны гына өстисе кала. Ихата саз яклап та, ыңдыр артында да урлар һәм алар читенә корылган читән һәм киртәләр белән әйләндереп алынган. Саз яклап, бакчага су сибәр өчендер, берничә кое казылган. Шуларның ерагагы төпсез кое икән. Төбәндә аждаһа ята. Якын барсак, безне йотачак. Кайчакларда кое янына болытлар төшә дә, аждаһа, болытка утырып, күккә күтөрелә. Яшеннәр уинатып, күкләр күкрәтеп, тантана итә. Туйганчы бәйрәм иткәч, тынычланып, яңадан коесы төбәнә чума. Әнкәй дә, әткәй дә аның шулай шашып уйнаганын үз күзләре белән күргәннәр. Кайчакларда үзөбез дә болытлар эчендә аны күрергә тырыша һәм күргән төсле дә була идек.

Шунысы гына мәзәк, салкын көннәр життеме, кое шакырдап туңа да, кызганыч дәрәжәдә серсез булып кала. Аждаһа, кошлар шикелле, суыктан качып, ерак илләргә китә бугай. Кошлар артынан безнең иярәсе килми әле. Безгә үзөбезнең чытырман урман киңлегөбез бик житкән. Сазлыкларыбыз исән булсын. Без анда тимераякта, әгәр анысы булмаса,

болай аяк киеме белән дә бик матур шуабыз. Чаңгы яки чана белән таудан очып төшүләренә әйтәсе дә түгел. Күшегеп, тунып өйгә кайтсаң, әти исән чакта әле өй жылы. И бәхетле чак!

Урман уртасында утырса да, күпчелек елларда авыл мичкә салам яга. Безнең өчен монысы да бәйрәм белән бер. Мич каршында өелгән саламда мәче малайлары, сарык берәннәре белән әүмәкләшеп уйныйбыз, мөтәлчәк атабыз, ялкын телләренәң талпына-талпына жилпенүен карап, ләззәт кичерәбез. Әткәй шунда. Кем беләндер, эскәмиядә сөйләшеп утыра. Бик тә кәефле чакларында тезләренә менеп утырам да, ул исә миңа саламнан кәрзиннәр, тагын нәрсәләрдер үрәп бирә. Һәм өй жылына.

Мичтә итләр бәрәңгемә, боткамы, шалканмы пешә. Атнага бер мәр-тәбә ипи салына. Шақтың еш кабыклы бәрәңге куела. Мичкә ягылган һәр кич бәйрәм инде менә. Иллә дә мәгәр бу бәхетсез озакка бармады шул. Әткәйнең йөрәге авырта. Приступ дигән нәрсә ешай төштә. Мондый чакта ул, өстәлгә таянган хәлдә, сулыш ала алмыйча интегеп утыра. Без аның үзеннән һич тә ким газапланмыйбыз. Ниндидер коточкыч хәл килсәң сизәбез.

Бер слны, кичкә энгер төшкәч, ни өчендер ризасызлык белдереп, әнкәй өткәйнә шелтәли. Бүлмә аркылы ишетәм.

— Ничек инде шулай, әзерләнимчә-нитмичә, шундый зур эшкә тоты-нмак кирәк. Синнән чыгар инде... Икенче юлга калдырыйк.

Әти көттерепрәк җавап бирә һәм бәхәсләшмичә генә:

— Сөйләшкән инде, — дип куя. — Ике көннән килеп житәләр.

— Иртәгә үзәң бар да әйт, килми торсыннар.

— Хәзер уңайсыз, вәгъдә бозу була.

Учакта вак утын чытырмый башлый. Әнкәй, сөйләшүдән файда юк, дигәндәй, үз шөгиленә керешә.

Шулай ике көн дигәндә, кемнәрдер килеп, ихатаның икенче ягында яңа нигез казырга керештеләр. Ике өйдән торган йортны сүтеп, бер өйгә калдырдылар. Сентябрь башларында башланган эш октябрь азакларын-да төгәлләненә тә куйды. Яшәү мәйданы бермә-бер кечерәйсә дә, без моны тоймадык. Киресенчә, кыш көнә өебез элеккегә караганда да жылырак булды. Әткәй күбрәк белгән һәм килчәккә дөресрәк күргән булып чыкты.

Шуннан соң ике ай чамасы вакыт үткәч үк, аның йөрәк авыруы тагын да көчәеп, бер көнне бөтен тәнәе кызыл тимгелләр чыкты. Әни елый, үрсәленә. Әти аны тынычландырмакчы. Өзек-өзек булып, хәтердә шул сүзләре жәрәхәт рәвешле уелып калган:

— Кызыл тимгелләр... Хәерлегә түгел инде ул. Әнә бит, юкка чык-тылар, и ходаем!

— Ул хәтләр өзгәләнмә, кортка, сабыр бул. Рәнжемәскә тырыш. Күп игелек күрсәтә алмадым, балалардан күрергә язсын. Балаларны укы-тырга тырыш. — Әткәйнең васыйте шушы иде. Икенче көнне аны Дү-ртөйлә авылы больницасына алып киттеләр. Өч-дүрт көн узгач, безгә жизни тиешле Миһран исемле абзый ат белән аның хәлен белергә китте. 1935 ел башы. Минем исәп буенча — беренче февраль. Салкын аяз көн. Әнкәй белән мин, тәрәзә янына басып, атлы чана күренмиме дип, сәгәтьләр бие тәрәзәгә карап тордык. Исән кайтамы, юкмы дип, аһ итәбез. Нишләп без икәү генә булдық икән? Сәбәбен хәтерләмим. Бу вакытта без — жиде бала, түткәйдән кала (үзбезнең авылының югары очына кияүгә киткән иде), бөтенсез өйдә ләбаса. Бер мәлне чынлап та атлы чана күренгәч, урамга ашыктык. Чана алдында бер генә кеше утыра... Хәлне шундук аңладык. Шушы минуттан башлап, без — яти-миңәр... Аякларында тарихи вакыйгалар каһәрә — ревматизм иде. Үләр алдынан аяклары нык пешкән. Врачлар, жылыга кертмәү хәерлерәк булып дигәнгә, гәүдәсен өй алдындагы ушага куйдылар. Тәүлек бие шу-нда ятты. Сәер дә, коточкыч кызганыч та. Без үзбезнең әтибиз аныннан

узганда, ни өчендер, куркабыз. Бигрәк тә — караңгыда. Дөньяда ин нык яраткан кешеннән курку...

Аңлашыла торган нәрсәмени бу?!

Икенче көнне аны күмделәр.

Кышкы көн кыска. Күмүчеләр кайтканда, караңгы төшкән иде инде. Безнең күңелне шундый ук салкын, шомлы караңгылык басты. Кояшыбыз батты безнең, кояшыбыз сүнде... Берничә көн элек төпчек энебез дөньяга килгән иде. Әткәйне күмеп кайтышлы, мулла абый ана Әдип дигән матур исем кушты. Жиганнан берәү китте, икенче берәү килде. Дөнья өчен югалту юктыр, бәлки, ә менә безнең өчен бу югалтуны һичнәрсә белән алмаштырып булмайчак!

Бу чакта миңа нәкъ жиде яшь. Күп нәрсәне аңлый алмасам да бөтен нәрсәне күрәп торам. Әйе, таң аткач та яктырмады көн. Авылдашлар килә, кайгы уртаклашалар. Ләкин ник кимеми соң кайгы? Ә бәлки, киресенчә — арта гына. Ишек ябылып тормый диярлек. Керәләр дә аһ итәләр, керәләр дә еллылар, бигрәк тә — хатын-кызлар. Кайгы уртаклашырга тырышулары аны тирәнәйтү, жәрәхәткә сүрелергә ирек бирмәү булып чыга. Нишләмәк кирәк. Килмәсәләр дә, әйбәт булмас иде бит.

Әйе, ул көнне авыл кешеләреннән беркем дә килми калмагандыр. Аннары авыл Советы, колхоз житәкчеләре килеп, артык борчылмаска киңеш биреп, килчәктә безнең гаиләне онытмаска, ярдәм вәгъдә итеп киттеләр. Әмма, дәресең әйтим, шуннан соң аларның аяклары бүтәнчә безнең бусаганы атлап кермәде.

Мин бу чакта хәрәф таний һәм укый ала идем инде, мөгәр рәтләп яза белмим әле. Шулай да басма хәрәфләр белән әткәйне күмгәч булган хәлләргә хикәя итеп язганымны оныта алмыйм. Бер дәфтәр бите тулды шул «әсәр» белән. Ул шундый җөмлә белән төгәлләнә: «Әйтерсен, безнең өй елау йорты иде.»

Беренче әсәр...

Аны язу үе ничек килде икән башка?

Якын-тирәдә мондый эшкә үрнәк күрсәтерлек, йогынты ясарлык беркем дә юк иде. Күрәсәң, шул көннәрдә күңелдә жыйналган әрнү түзә алмаслык газаплар, кечкенә жаныма сыеша алмыйча, ирәккә чыгарга тырышкандыр һәм ярларыннан ашкан су сыман, ташып чыккандыр. Чын әсәрнең бары тик шул рәвештә генә дөньяга килүен ул чакта мин, әлбәттә, башыма да китерә алмый идем әле.

* * *

«**А**тадан бала яш калса, шул бетерә малларны», — дип жырлаган халкыбыз. Нишлик соң, халык әйтсә хак әйтә. Әтидән жиде генә яшәтә калуым сәбәпле, аның ягыннан булган шәжәрәсә хәтердә бик аз сакланган. Еллар барышында апаларым, уйный-уйный, аның документларын каядыр куйган, юк иткәннәр. Китаплары, календарьларга теркәлгән язмалары да шундый ук язмышка дучар булган.

Мин белгән ата-баба шуннан гына гыйбарәт: әти — Фәтхелбаян, аның әтисе — Мирзаян, Мирзаянның әтисе — Ахун. Икесе дә указлы муллалар. Исемнәре минем өчен билгесез калган элгөрләре — барысы да муллалар.

Әни сөйләгәннәрдән Мирзаян мулла хакында шулар мөгълүм. Троицк каласында Зәйнулла хәзрәт мәдрәсәсен төмамлаган. Кайтышлы хәзергә Чакмагыш районының Коты (исемнең дәрәслегенә иманым камил үк түгел) авылда бер байда кунакка тукталган. Яшь мулланың Коръән укуын үтәнгәннәр. Егет, һич ялындырмыйча укыган. Мәкаме шул кадәр матур икән ки, ишеткән бөтен авыл халкы таң калган. Йорт хужасы яш хәзрәткә үзенең кызын димләгән. Тутыя исемле гүзәл кызын. Ниһае укылгач, кияү белән көләшнә пар атлы тарантаска утыртып, арбаларга төялгән ниғмәтләргә унбер аттан торган бер көтү ияртеп озатканнар.

Мирзаян мулла, указлы булса да гади муллаларга һәм мәэзиннәргә караганда да тыйнаграк һәм эшчәнлегә белән аерылып тора икән. Йортта хужалык эшләреннән дә тайчанмый, кыр эшләреннән дә жиксенми. Корьән укырга чакырганда, фәкыйрь йортларга барудан да хурланмый. 1912 елның язында бик ярлы кеше вафатыннан соң, Корьән укыгач, алга куелган бик күрексез, шикле ризыктан (мәздумнарны кимсетмәү өчен) яхшысынмый гына авыз итә. Шуннан кайткач ук, авырып егыла һәм ике-өч көннән соң дөнья куя. Ваба чире йоктырган икән...

Аның әти тормышына кагылышлы гамәле 1903 елга туры килә.

Көз. Япон сугышы башланыр алдыннан әти яшендәге егетләр солдатка карала. Мирзаян хәзрәтнең олы улы Фәтхелбаянны да комиссиягә чакырталар. Хәзрәт алдан ук улын солдат хезмәтеннән коткару чарасын күрә башлаган икән. Улы волостьтан хәрби хезмәткә яраклы булып кайтуга, аны әйбәт хәбәр белән каршылый, янәсә. Улы урынына Мирзаһит исемле авылдашын жибәрергә килешкәннәр. Волость башлыктары моны тормышка ашыру чарасын күрәләр. Ләкин Фәтхелбаян, үз бурычын бүтән кешегә йөкләүне кабул итә алмыйча, әти-әнисенә ай-ваена колак салмыйча, солдатка китә.

Миннән биш яшкә олы Әсгать абыем язганча, Фәтхелбаян Мирзаянов Петербург шәһәрәндә яңа оештырылган укчы полкта хезмәт итә башлый. Анда офицерларның тупаслыгын, кансызлыгын үз жилкәсендә татый. Солдатларны аз гына ялгышлары өчен дә янакларына чабып жибәрүләре, шомполлар белән кыйнаулары аның йөрәгенә патша хөкүмәтенә карата нәфрәт тудыра. Үзеннән бигрәк, башка солдатларны кызганып газәпләна ул.

Моңы сизгән (шул ук полкта хезмәт иткән) социаль-демократлар аның белән бәйләнешкә керәләр. Кешеләрчә яшәү шартларына бары тик революция юлы белән генә ирешү мөмкинлегенә ышандыралар. Соңыннан, полкта социаль-демократлар партиясә оешмасы барлыкка килгәч, Фәтхелбаян шул оешмага кабул ителә.

Революционерлар солдатлар арасында патшага каршы агитация алып бара, япон сугышы эшче-крестьяннар өстенә яңа бәла-казалар булып төшәчәк, ә солдатлар алпавытлар комсызлыгы хақына һәлак булачак, дип сөйләләр.

Сугыш чынлап та башлангач, полк та шунда жибәрелә. Анда исә моңарчы алып барылган пропаганда үз нәтижәләрен бирә. Алгы позициягә житүләренә, японнар көчлә ут ача һәм полк жинелүгә дучар була.

1905 елгы революция турында ишеткәч, солдатлар арасында чуалышлар башлана һәм полк оешкан төстә офицерларны кулга ала һәм аларны ат сарайларына ябып куя. Ә митинг вакытында безнең әти казармалар алдындагы мәйданда бөтен буена басып торган император портретын: «Синнән безгә жир дә юк, ирек тә юк» — дип, мылтык түтәсә белән бәрәп, жиргә аудара. Хакимият ялчылары революцион хәрәкәтне туктатыр өчен яңа частылар жибәрә. Һәм шуннан соң баш күтәрүчеләрне кулга алулар башлана.

Хәрәкәтнең төп оештыручысы Иван Чернышев дигән революционерны коткару өчен Фәтхелбаян Мирзаянов үзен бу эшләреннән житәкчесә итеп күрсәтә һәм Чернышев белән бергә ул да кулга алына. Чернышевны судга коткаралар, ә Мирзаянов биш елга хөкәм ителә.

Иректә калган иптәшләре ана һәм аның белән утырган кешеләргә төрмәдән качарга ярдәм итәләр. Әмма тайгада адашып, ачлыктан йончыган хәлдә бер авылга килеп чыккач, алар засадага элгәләр. Инде 1907 елгы реакция башланган. Тотылган кешеләргә каты жәза бирелә. Әти-безне уң елга каторга эшенә хөкәм итәләр. Куллары һәм аяклары богауланган килеш, таш камерага ябылгач, инде качу өметә өзәләр.

Богаулы килеш тайгада урман кисәләр. Кышкы суыкларда аякларда ботинка, өсләрендә — сырма бишмәт. Аяклары олтыракларга ябышып туңгач, аларны ут ягып, эретеп салдыра торган булалар.

Каторгадан аны, срогы тула язганда, 1917 елгы февраль революциясы коткара...

Авылга кайту белән аны әтисе урынына мулла итеп куймакчы булалар. Ләкин ул риза түгел. Ә соңрак, 1918 елда, бик тә үгетләгәч, ул старосталыкка риза була. Ул чакта әле үзенә югары сыйныф кешесе икәнлеген онытмаган әнкәй, гади халык башкара торган эшкә кергән өчен битәрли, зарлана, елый. Әти, мөгаен, дөньяның кая таба барасын яхшырак сизгәндер, яраткан бичәсенең ай-вайларына колак салмый. Старосталык озакламый авыл Советына өверелә. Шулай итеп, әти үз авылында беренче авыл Советы рәисе булып сайлана.

Гражданнар сугышы чорында кызыллар армиясенә корал ташуда һәм икмәк әзерләүдә катнаша. Әүвәле үзе өчен барудан коткарган Мирзәһит исемле кеше белән йөриләр. Авылларда кызыллар биргән акчага икмәк жыеп, аны кызылармеецларга тапшыралар. Бервакыт дәүләттән шактый акча алган булалар. Ә юлдашы Мирзәһит, барлык акчаларны урлап, юкка чыга. Үзен солдат хезмәтеннән коткарган кешегә ул шушы рәвешле кайтара «рәхмәт»не. Алай гына бетсә икән. Мирзәһитның туганнары: «Кая куйдың безнең абыебызны? Син аны үтергәнсең!» — дип бәйләнәләр. Үтерә язып кыйныйлар. Мирзәһит, үз чиратында таланып, буш кул белән кайтып төшкәч тә, үз явызлыкларын танымас өчен, барыбер дошман булып калалар. Шул исәптән, Мирзәһит үзе дә...

1923 елда, буш калган алпавыт жиренә Игмәт авылыннан уналты гаилә күчеп килә. Заман шаукуымы белән монда алар әти житәкчелегендә коммуна төзиләр. Коммуналарның язмышы тарихта билгеле.

Укый-яза белүче, бигрәк тә русча белүче ул гына булганлыктан, колхозга күчү мәшәкатьләре дә әтигә йөкләнә һәм колхозның да беренче председателе итеп ул сайлана. Әмма сәламәтлеге какшау сәбәпле, рәис булып берме, икеме ел гына эшли ала. Житмәсә, колхозга ат һәм клуб хәтле амбар биреп керүенә карамыйча Мирзәһитның абыялары әтинен үзен кулак дип, янадан сөргенгә жибәрергә азапланалар. Әсгать абыем язмаларына караганда, аны бу бәладән ВКП(б) Үзәк комитетына язган хаты буенча полкташ дустаны Иван Чернышев килеп коткара.

Мин белә башлаганда, әти бакчачылык бригадиры иде. Кешеләргә әржәле арбалар тулы яшелчә төялгән йөкләр кайтуын, әржә өсләрендә кайтканда, үзезбәзгә тигән кишерләргә юып тормыйча, сөртөп кенә ашавы-бызны яхшы хәтерлим. Әти үлгәч, бакчачылык дигәннән исеме дә калмады.

Тормышта кискен вакыйгаларга катнашса да, әти үзе бик тә басынкы кеше булып истә калган. Моңлы, уйлы кеше. Абруйлы кеше. Гадәттә, авылда һәркемнең кушаматы була, яки исеме кыскартып йөртелә. Әти-нең исеме бер генә кешенен дә кыскартып әйткәне булмады. Аңа Фәтхи яки Баян дип түгел. Ә авыз тутырып Фәтхелбаян дип эндәшәләр иде.

Жырчы иде. «Уел» белән «Бөдрә тал»ны жырлаганы әле дә колак төбөндә янгырый кебек.

Намус колы. Моның белән горурландык та бугай. Ләкин кайчакларда: «Шул мәсләк белән яшәп, нәрсәгә ирештәң соң?» дигән сорау да килгәләмәде түгел. Әйе, нәрсәгә?

Баласын үз канатлары астында сакларга тырышкан әти-нең (безнең дәү әти-безнең) табигый хисләрен рәнжетеп, солдатка китмәгән булсаң, сугыш жәһәннәменә кермәгән булсаң, халык бәхетә дип, ирек дигән булып, революциягә катнашмаган булып идең, каторга хезмәтенә тартылмаган булып идең. Сәламәт калган булып идең. Укуыңны дәвам итеп, бәлки муллалыктан баш тарткач, нинди дә булса бүтән төрле укымышлы кеше булып идең. Халкыңа шул рәвештә игелек күрсәтә алып идең. Гомерең шушы хәтле иртә чикләнмәгән булып иде.

Ә болай нәрсә?

Болай син, жиде бала тудырып, аларны ятим иттең. Балаларың каршында ата булу вазифасын үти алмый киттең. Монысы ничек — бу вөждан кагыйдәләренә сыямы?

Әйе, авыр чакларда, ачыргаланып кычкырасы килгән вакытларда шулай дип сорыйсы килә: «Кемнән ишеттән син рәхмәт сүзе? Үзен солдаттан, ә бәлки әле үлемнән коткарган кешедән — Мирзәһиттанмы? Ишеттәнме? Аның сиңа ничек итеп рәхмәт әйтү ысулы тапканын без дә яхшы беләбез бит. Тагын кем?»

Житмәсә, син үзенңе холкың-фигыленне безгә дә калдырып киттән бугай. Синенчә яшәдек, жәе, мөмкинлөгә бар, дип, әхлак сызыкларыңнан чыкмадык. Мал да, дан да эстәмәдек. Ә кем бәя бирде? Киресенчә, кемнәрдер безне үз дәрәжәләренә төшерү өчен, мөмкинлек туса-тумаса, көч куйды һәм кайбер очракларда максатларына да иреште.

Инде шулай булгач, нинди максатлардан үзенңе дөньяда исән сакларлык юаныч таптың соң? Мин бөтенесен үзем белеп тордым, дисенме? Үзенңе нинди кеше икәнлегенне, үзенне ихтирам итә алырлык икәннен белеп тору дөньядагы барлык унышлардан өстен, дисенме? Шулаймы? Бәлки шулайдыр, шулай уйлап яшәгәнсеңдер.

Бүтән шартларда, без, балаларың, сине кабатладык бугай...»

* * *

Утыз алты яшендә, жиде баласын кочаклап, әнкәй тол калды. Иң зурыбыз — унбиш яшеннән кияүгә чыккан Галимә түткәй — авылыбызның икенче очында яшәп ята. Дифтериядән үлгән беренче баласын жирләгәннән соң, унжиде яшендә икенче балага авырлы. Озак та үтмәстән иреннән аерылып, ятим гаиләгә туачак бала белән ул да өстәлчәк. Авыз ачып ризык көткән кош балалары сыман, без, сигез ятим, бер ояга сыярга тиеш булдық.

Түткәйдән кечерәк Миргасим абыйга — унбиш. Әсгать абыйга — унөч, Әгъниягә — ун, миңа — жиде, Мәсгутъ энемә — дүрт яшь. Әле генә исемгә ия булган төпчек энебез — бәллүдә.

Бәхетебез шул гына: алда безне ниләр көткәннән аңларлык хәлдә түгелбез. Кош баласы канат чыкмас борын оядан сикерә алмагандай, язмышыбыздан, заманыбыздан сикереп чыга алмыйбыз. Шулай да иң авыры, иң үкенечлесе Әгъния аплага язган икән. Язмыш бигрәк тә ана карата рәхимсез булды. Әтибез исән булса, шул хәлләргә тарыр идемени ул?

* * *

Әнинен соңыннан да: «Әтигез балаларга карата бик йомшак иде», — дип сөйләгәнә әле дә онытылмый.

Күрше малайларның — Хәмитләрнен — әтиләре (Гомәр абый) матча ярыгында тал чыбык тотта. Чак кына шуклык күрсәттеләрме, пеше тал чыжларга керешә. Төртүпсезлек зурракка китсә, малайларның ыштаннарын төшереп, сәкегә яткырып кыйныйлар. Безнең өй өчен мондый нәрсә — кыргыйлык. Әткөйнең безгә жикереп эндәшкәннән дә хәтерлөмим. Үземә булмаса, олыракларга да әйтелмәде андый сүзләр.

Гадәтем шундый иде, мин гел биек жиргә менәргә яратам. Жәен агач башына, язып кардан ачыла гына башлаган абзар түбәсенә, койма, киртә өстенә һәм, гомумән, нинди биеклек бар, шунда. Өй эчендә моржа ызбутлары — мин кунакый торган урын. Өй түбәсе белән түшәм арасында — чормада бер сәбәпсез йөрү — гадәти хәл. Егылып уң кулым терсәк турыннан таеп чыккач, аны урынына утырткан чакта кычкырып елау да бүтән төрле жәрәхәт алулар да сабак булмый, тиз онытыла.

Әле искә аласы очрак жәй көне, әти-әни эштә чакта килеп чыкты. Ишек белән чолан (өйалдының азык-төлек куела торган бүлмәсә бездә шулай атала) арасындагы буш урыннан чормага үрмәләдем. Анда төрле

китаплар, дәфтәр бәйләмнәре, вак-төяк эш кораллары, әйтик, туку станогы әйберләре, һәм башка нәрсәләр. Шуларны тотып, тикшереп караган буласың. Берәз йөрәнгәч, кире әйәлдиңа төшәсәң. Мәгәр бу юлы, нишләптер, чолан ягына төшәсә иткәнмен. Анда ашлык тулы бура өстенә такталар куелган. Алар өстендә — он тулы кечкенә әржәләр. Шуларга кагылмаска тырышып кына төшим дигән идем, чак кына кыеграк басылдымы, он тулы әржә белән жилпуч бурага төште китте. Бура тулы бодаймы, арышмы он белән кушылды куйды. Шакулдау ишетеп килгән Әгъния:

— Мәнә, әнкәй нишләтә инде безне! — дип сызланды.

Әйе, «син» түгел, «без». Миннән ике яшкә олырак булгач, өйдәгә тәртип өчен ул жаваплы, янәсә. Ә үзенә нибарысы сизгә яш. Шулай да бит, ләкин ул икенче төрләрәк уйлый иде, күрәсәң. «Нишләдән син?!» — дип, мине тиргәргә дә жыенмады. Шуны гына кабатлады:

— Әнкәй нәрсә әйтер инде, нәрсә әйтә!

Кичкә таба беренче булып, эштән әткәй кайтты. «Жинәйтебезне» шундук аңа күрсәттек. Әти, баш чайкап:

— Мәнә әнкәгез сезгә кирәгегезне бирә инде, — дип куйды. Һәм ихатада үз эшләре белән шөгыльләнәргә кереште.

Көтелгән жәзадан куркып, урамга тайдык. Әнкәй кайтканны читтән генә күреп, тиргәнчән ишетеп, тагын да ныграк куркабыз. Инде кояш та баеды, әңгер төште, инде карангылана башлады. Инде йоклаганнардыр дип, шыпырт кына өйгә керсәк, сак кылануыбыз фәйдәсыз булып чыкты. Без бусагадан узуга, әнкәй безне тиргәп каршылады. Көтелгән беренче сүзләр:

— Рәхмәт, шәп эшләгәнсез... Кем кушты сезгә ул тирәдә бөтереләргә?!

Шул сүзләр белән Әгъниягә бер-ике тапкыр «жопып» та алгач, икебезне дә төрткәләп, урынга яткырды. «Ашыйсыбыз килә», — дигән сүз башыбызга да килмичә, тиз генә мүктек. Шулай итеп, миннән бигрәк, жәза бер гаеппез Әгъниягә эләкте.

Бу вакыйга искә төшсә, инде гомер узгач, картлык килгәндә дә, уйланып йокыдан язам. Вәждан авырта, жан сызлый...

Әгәр дә Әгъния, шул чакта теләктәшлек күрсәтмичә, гаебемне үз өстенә алмаса, урамга минем белән чыкмыйча хәлне аңлатса, аңа жыл-яңгыр тиясә түгел иде. Һәм ул хаклы да була иде. Ә ул, әләкләмәү генә түгел, гаепне хәтта үз өстенә алды. Мондый гамәлләрне табигатьтән, холайдан килгән хольк-фигиль белән аңлатмасаң, бүтәнчә ничек аңлатасың?

Әткәйдән калган мирас... Байлык зур!

Шул ук елны Әгъния укырга керергә тиеш иде. Ләкин йортта әнкәйнен уң кулы булганлыктан, икенче елга барысың дип, укырга жибәрмәделәр. Үзе исә, тавыш чыгармады гына түгел, ә тиз үк күнде. Аның әти үлгәч булган хәлләрән «Сез аңларсыз мине» дигән поэмада язган идем инде. Шунысын гына кабатлыйм: Әгъния апам әле генә туган төпчек баланы кулына алгач, үзе һәлак булганчы аның белән булды, ташламады.

Бала йокыга китте исә, салкын дип тормый, яңгыр, кар дип тормый, сазлыкта, ур суында чүпрәк юа... Минем өчен ул, гүя, әле дә шунда һәм мин аңа ерак еллардан сүз кушам:

Челтәр бозны синен нәни куллар
Яз-көзләрдә һич тә шаярып
Ватмадылар: юдың бала кере...
Малай үсте, аяк атлады.
Йөрмәс булды тик үз аякларың...

Шулай ике яз, ике көз узды. Икенче кышта апам, хаста булып, урынга ятты һәм чираттагы яз белән бергә дөньядан китте. Икенче кеше исән

калсын өчен ул үзенен гомерен бирде. Бер үк нәрсә... Үз мәңфәгәтьләренне бүтөннәр хакына корбан итә алу кайчакларда гомер бәрәбәрәнә туры килә, артык та кыйбатка төшә. Ләкин нишләргә соң? Кемдер ерткыч булып туа, ерткычларча яши. Кемдер кеше булып туа, дөньядан киткәндә дә кеше булып кала. Бүтәнчә булдыра аламыни ул?!

* * *

Әти үлгән елны, яз житү белән, әнкәй тракторда плугарь (сабанны күтәрәп-төшерәп торучы) булып эшләде. Төшкелектә йөгереп кайта да аш әзерли. Утын кисү, су китерү — минем өстә. Миргасим һәм Әсгать абыйлар ат белән жир тырмалыйлар. Мин аларга басуга аш илтәм. Рәтләп күтәрә алмаганлыктан, чайпалып, чуен чүлмәктә ашның яртысы гына кала. Абыйларым рәхмәт әйтү урынына мине тиргәргә мәжбүрләр.

Шулай килеп чыкты ки, ул елны, нишләптер, авыл көтүчесез калган иде. Чират белән көтәләр. Майның күзләренә камаштырырлык якты көне. Без, авылның малай-шалайлары, кыз-кырыкыннары, сыер-сарык саклап, Базы буенда чыр-чу киләбез. Уен шунда, бил алышулар шунда. Һәркайсыбызга үз өлеше. Бермәлине, ике әнесен егып, өсләренә менеп утырган өчен ачуланып, дүрт-биш яшькә олы апалары шешә белән башыма кундыруын газиз башым үз хәтерендә саклый. Буш шешә валчыклары чылтырдап әле булса коелып төшә кебек. Мин исә, билгеле инде, җавап кайтара алмадым. Кешегә гомумән суга алмыйм мин. Сугышу дигәнәм кем беләндер көрәшәп, егудан-егылудан гына гыйбарәт була. Шулай да безнең башлар яшьләр үк төрлесең күрдә, дияргә жай бар бугай. Хикмәтләр ягы тагын шунда, беркемгә рәнжү юк. Яшәү рәвеше шундый. Дөнья матур. Аклы-яшелле, зәңгәр кинлек. Рәхәт, күңелле. Тормыш рәнжетсә, йомшак жиле белән табигать әби сөеп иркәли.

Шулай шаяра-көлә, сугыша-тартыша торган бер мәлдә яныбызга Миргасим абый килде. Килүе булды, миңа өйгә кайтып китәргә кушты. Минем алмаштыра, янәсе. Ләкин берүзем генә ничек китим, баскан төштән кузгалу юк. Шуннан соң Миргасим абый бүтән малайларга да китәргә рәхсәт бирде. Китәргә тиеш булган кызларның да исемнәрен атап чыкты. Исеме әйтелмәгән бер генә кыз — Ракия апа гына калды, арада иң чибәр апа...

Аларның икесен генә калдырып, таралыштык. Ракия апа анда күпме торгандыр, унбиш яшьлек егет кызлар белән нәрсә хакында гына сөйләшә алгандыр, анысы безне кызыксындырмады. Өйгә кайткач, шунысы мәгълүм булды, Миргасим абый көтүгә ялланган икән.

Беренче көнне азат ителсәм дә, бу эштән мин кала алмадым.

Көтү башта авылның икенче як басында — олы юл ягында йөрсә, төш житкәндә аны ике чакрым чамасы кыр аша Базы елгасына туплауга китерергә кирәк. Су буенда сарыклар түмгәкләргә әвереләп ятса, сыерлар тез тиненнен суга кереп, койрыкларын селти-селти, күшәп, ни хакындадыр, бик тирән уйга чумалар. Комлыкта, санаторийлардагы шикелле кызынып ятудан да баш тартмыйлар. Шулар тирәдә үк без су керәбез.

Мәгәр миңа бүтән малайлар кебек гамьсез булырга туры килми. Әйткәнемчә, төшке аш өчен атнага бер тапкыр мичкә ягу (иңи пешерү өчен), утын кисү, су ташу — минем өстә. Йокадан торып мич алдында әнкәй калдырган ризыкны ашагач та шулар эшләргә керешәм. Кайчандыр табылган ниндидер тимер тәгәрмәчкә агач бәйләп төртәле арба ясайсың һәм урта бер төшенә кадак кагып, шунда чиләк (бездөгечә — бидрә) эләсәң дә келтер-келтер чишмә буена йөгәрәсәң. Дүртме, бишме чиләктән кисмәк тула. Шулай бер эш бетте. Аннары утын кисәсәң. Аннары урамга чыгып, югары очка күз тегәсәң: малайлар киләме? Кояш шактый кыздыра лабаса. Күренмирәк торсалар, күрше-тирәгә үзек кереп, исләренә

төшерәсең. Берара тын торган урамда тормыш жанлана — малайлар шаулаша, малайлар йөгәрешә. Син дә әни әзерләп куйган төенчекне эләктереп, елга буена чабасың. Без су кереп шактый рәхәт чигүгә, көтү төшә. Һәм мин котелок белән чишмәгә йөгәрәм. Теш чатнатырлык салкын, күз яше төсле чиста суда кояш чайкала. Котелокны таганга элеп, учак тергезәсен. Коры ботаклар ялындырмыйча гына чытырдап яна. Моңысы — өстәмә бер бәйрәм.

Мәгәр бәйрәмнен бозылган чаклары да була. Сөт кайнап чыккач, Миргасим абзый белән Әсгать абый (көтүне елга буена күп чакта, ул да алып төшешә) аны шешәгә тутыралар да, тиз суынсын дип чишмә суына батырып торырга кушалар. Билгеле инде, чишмә алдында жыелып торган суга шешәне батыруың була, челт иткән тавышның ни икәнен абайлап өлгергәнче, чишмә суы ак сөткә әйләнә. Син аны жыеп кара хәзер! Абыйларың янына сөмсерең коелып, иелгән баш һәм буш куллар белән киләсең. Кушылганны үтөгән мин гаепле, ә йомышны кушучылар — гаеплөөчеләр. Менә шушылай, иптәшләр. Бигрәк тә кызыгы шунда ки, хәтерем ялгышмаса, мондый хәл берничә мәртәбә кабатланды. Ә көзгә таба моннан күпкә аянычраклары күбәйде.

Сентябрь — яшътәш малайларга һәм кызларга бәйрәм бит, сумкалар селти-селти мәктәпкә киттеләр. Миңа исә аларны кызыгып озату өлеше генә тиде. Әнкәй мине ул елны, киemen юк, дип, мәктәпкә жиһәрмәде. Башкаларның да өсләрендә әллә нәрсә түгел, минекә төсле үк күлмәкләр. Яланбаш, яланаяклар. Чын сәбәп Миргасим абзыйга ярдәмне туктатмау булгандыр. Карлы, бозлы көннәргәчә мин аңа көн саен ашарга илтәм. Эшләр элеккечә калса да ямьнәр жилгә очкан. Тәнне генә түгел, жанны да өшеткән жилләрдән качып, беркемгә, бернәрсәгә кирәксез яңгырлардан качып, куышка керәсең. Кайчан гына ялтырап елмайган елга һәм күлләр өстендә кара шөүлөләр йөгәрешә. Жил жуылдавы, яңгыр шыбырдавы ялкытканлыктан, иркәнгә чыгасы килә. Яңгыр басылып-басылмас борын, учак кабызырга азапланасың. Ул исә, син ашыкканны сизсә, юри кабынмыйча диңгетә, кабынган та пыскып кына яна.

Коры көннәрдә болында балан жыясың. Моңысы да күпкә бармый. Елгадагы, ермаклардагы, күлләрдәге дулкыннар, шомлы күлгәләр киләчөк ямьсезлекләрне күз алдына китерәләр. Озак көттермиләр дә. Кыш сине өйгә куып кертә дә, дөньяга инде бозлы төрәзә аша гына карарга мәжбүр итә. Менә шул инде яшъсез елаган көннәрен. Мәктәпкә йөргән яшътәшләрәнә генә түгел, төрәзә аша чагылып узган күгөрченнәргә, чыпчык-песнәкләргә, саескан-козгыннарга кызыгып ут сулуйсың. Үз әсирлегенә сүзсез каргап, очарга атлыгып, иреккә ашкынасың...

Буранлы, салкын, караңгы, бөхетсез кыш. Озын кыш. Моннан да озынрак, ямьсезрәк кышның булганы да, булачагы да юктыр. Ярый әл мәңгелек түгел. Интектереп, жәзалап булса да узарга дучар ул. Һәм уза да. Узды да.

«Вақыт житте!» — диеп, яланаяк
Кар өстеннән чаптым чирәмгә.
Өстә чирәм, аста боз ятканны,
Әрнүемне тунып, кемгә дә
Әйткәнем юк һаман...

Язның чыны килгәч, әрнүләр, рәнжүләр, әлбәттә, басыла төшә. Таби-
гать белән бергә, без дә елмая белә башладык. Тормышның чырае ачыла
язды язда. Шул вакытта жиде һәм аннан артык балалы гаиләләргә
дәүләт икешәр мең сумлык ярдәм күрсәтә башлады. Жәй белән бергә
килдә ул ярдәм. Көзне, димәк, матур киёмнәр белән каршылаячакбыз.

Сьерсыз кеше сыйсыз гына түгел, санга да сугылмас кеше. Ләкин аны асрау жинел түгел. Жәен печән әзерләп куймасаң, син аннан колак кактын, дигән сүз. Ә печәнне әзерләргә ирләр кулы кирәк. Безнең өйдә андый зат юк. Ярый әле жәйге каникулга әнинең апасының улы — Әюп абый кайтып төшкән иде. Безгә печән чабарга бер кеше табып китергән. Күпмедер вакыт абый матур гына эшләде. Чабылган печәннен кайтарып өя барды. Мәгәр ярты юлда калды шул башлаган эше.

Бер көнне төштән соң берәз гына эшләгән дә, ял итәргә кайткан бу. Моңа хәтле болай кайтмый торган иде.

— Тамак кипте, чөй эчим әле, — дигән була.

Ишек бикле. Ачкычны үзезебз генә белгән урынга куябыз. Мин шул ачкычны кәрниздән аның күз алдында менеп алдым да, бер телем ипи эләктергәч, печәнчегә:

— Киткәндә, ишекне бикләп, ачкычны урынына куярысың, — дип майлар янына әлдердем.

Берме, икеме атна бер гаилә булып яшәгәч, ничек ышанмыйсың инде кешегә — ышандым. Тик уйнап туйгач өйгә кайтсам, йа хода! Ишекләр шәрран-яра ачык. Аптырадым да калдым. Ләкин хәлне аңлап бетермим әле. Әнкәй кайткач кына аңлашылды. Киём эленгән барлык чөйләр буш калган, сандыклар тентелгән. Өйдәге барча рәтле әйберне жыеп качкан печәнче ир!!!

Иң зур гәспле кеше, әлбәттә, мин инде. Минем кешегә ышануым — төзәлмәс чирем...

Башкаларның бәлки табынын кысып,
Киендергән иде ил безне,
Кышкы салкын өйгә куып кертмәс
Дигән идек, өмет өзелде.
Печәнче ир качкан — әйберләр юк,
Качкан явыз, эзе суынган...

Инде нишләргә? Кешеләргә, карак түгелме дип, шикләнеп карарга, беркемгә дә ышанмаска өйрәнергә кирәк микәнни? Моңа ничек күнегергә? Бигрәк авыр фән булып чыкты бу. Соңыннан да мин аны үзләштерә алмадым. Гомерем буге жәфа чиктем шушы беркатлылыгым аркасында...

Шул ук көннәрдә авыл Советындагы почта бүлегеннән кәгазь китерделәр — ишле гаиләләргә бирелә торган ярдәмнен икенче чираты килгән, тагын ике мең сум акча, кул гына куеп аласы. Ләкин әниезебез: «Алты гына балам калды, инде ул акча хәләл булмас», — дип, ярдәмнен баш тартты. Бөтен нәрсә төгәл генә дәрәс булсын, иманга хилафлык килмәсен. Менә шушындый мәзһәп. Таланган ятим гаиләдән ул акча һич тә артык булмас иде дә, нишлисен. Әгъния апаны югалту белән чагыштырганда, мондый гына югалтулар кечкенә нәрсә булып калгандыр шул. Чөнки әни бу вакыйганы соңыннан да бер генә тапкыр да үкенеп искә алмады. Әйе, мондый гына югалтулар кичергәнмени ул! Аның югалтулары тумышыннан ук башланган. Дөньяга килү белән үк әтисен, әнисен югалткан. Аннары бөтен нәсел-нәсәбен жуйган. Алардан калу ихтималы булган барлык мираслардан мәхрүм ителгән ул.

Әнинен сөйләвенә караганда, аның ата-бабалары жир биләүчеләр булган. Буыннан-буынга килгән фамилияләре буенча — Китаповлар. Мин истә калдырган шәжәрә шуннан гыйбарәт: Рәхимә (әни үзе), Шәймәрдән (әтисе), Басыйр (дәү әтисе), Сәмигулла, Килмөхәммәт, Ибн-Китап (кантон башлыгы). Әти-әнисе кинәт вафат булгач, апасы

белән әни Басыйр бабай карамагында калалар. Хәзерге Дүртөйле районының Коралачык авылы янында хуторда яшиләр. Жир биләмәләре шактый зур булган, күрәсен. Хәзерге Актаныш районының Әжәккүл авылы янында Әргәнеш исемле зур күлебез бар иде, дип сөйли иде әни. Жир биләмәләрен күрсәткән картаны олырак туганнарымның тотып йөргәнән үзем дә хәтерлим. Әргәнеш күлен әни сонгы елларга чаклы иске ала торды. Басыйр бабайларга бик ерактан, Тинкәү дигән жирдән туганнары белән Анна исемле монашка килә икән. Бу — Кама Тамагы районының Тәмте авылы (русча әйтелешә — Теньки) әни теленә Тинкәү булып кергән. Аннаның туганнары, күлне арендага алып, анда балык тотат торган булалар.

Бу күл турында Актаныш кешеләреннән сораштырганым булды. Бар икән андый күл.

Ләкин байлык, безнең гасырга житкәч, озакка бармый. Беренче Бөтендөнья сугышы алдыннан Басыйр бабай да дөнья куя. Әни үзенә бер туган апасы белән генә кала. Апасы кияүгә чыккач, әни дә аның белән Түбән Аташ авылында — Әхмәтгали исемле гади крестьян гаиләсендә яши башлый. Бер килсә, килә бит, Әюп, Сафуан, Кәбир исемле малайлар тапкач, апасы вафат була. Әхмәтгали (без аны «Акбабай» дип йөртә идек) икенче хатынга өйләнә. Шулай итеп, өч малай һәм әни үги ана һәм үги апа тәрбиясендә үсәләр.

Нәселне барлык биләмәләреннән азат иткән 1917 елда әнкәйгә унсигез тула. Нәкъ менә бәлигчә булган елны ул ата-баба биләгән жирләренә бары тик кәгазгә теркәлгән сурәтен — картасын гына тотып кала... Бөтен мөлкәте: «Мин — дебәрән кызы», дигән горурлыгы, һәм бәлки тәкәбберлеге...

Инде әйтелгәнчә, мирас булып калган карта да бервакыт юкка чыкты, әмма әнкәйнең әле без телгә алган тойгысы, дәрәсән әйтим, беркайчан да югалмады...

Шул ук елны, әти әлегә каторгадан котылып кайткач, аларны димлиләр. «Унтугызынчы яшь белән барам, югары зат нәселеннән яучы килгәнә юк, ятимә кызга ярый инде, мулла малае булгач», — дигән уй белән әни риза була. Әткәйнең туган авылы булган Игмәттә, ә 1923 елдан Әшмән дигән алпавыт жирендә авыл корып, яши башлыйлар.

Менә шулай, жир биләүчеләр кызы белән мулла улы, совет кешеләренә өвереләп, гади крестьян балалары тудыра. Нәтижә итеп әйтсәк, шул шәхси югалтуларның барчасы тарихи югалтулар белән бәйләнгән.

Ә безгә ни? Бик күп дигәндә, нәсел хәтередер... Урман арасында туып-үскән балаларны бәлки шул хәтер яктыга чыгарга, нинди караңгы, фажигале хәлләрдә дә югалып калмаса өндәп торгандыр?

Кем белә?!

Шул ук таланган елыбызда армиядән соң берничә ел Пермь шәһәрендә эшләгән Сафуан абый кайтып төште. Үзенә иске киёмнәрән, нәрсәнең кемгә яравына карап, Әюп абый белән бергәләп өләшәп чыктылар. Миңа кительгә охшаган яшыкелт пинжәк белән шлем эләкте. Кышка чаклы шуны киеп йөрдем. Һәм тагын яз көне дә. Бермәлне күккә караганда ник күз чагыла икән, дисәм, зур булуы аркасында шлем күзгә гел каплап торганга, яктыдан чагыла башлаган икән...

Монысы сүз арасында. Әйтергә теләгәнәм икенче бит әле. Әйе, шул кайтуында Сафуан абый үзенә дип алган унике телле тальян гармунның безгә бүләк итте. Әюп абый мондолина калдырды. Без өчбез дә — Миргасим абый, Әсгать абый һәм мин — тиз арада бу инструментларның икесендә дә уйнарга өйрәндек. Яктырак, кинрәк дөньяга без шул көйләргә ирәп чыктык бугай...

Миргасим абзый, үзе дүрт кенә класс бетерсә дә, аны кышын наданнар укытучысы итеп куйганнар иде. Кичәге көтүче бүген — укытучы. Ана искиткеч матур дәрәслек бирделәр. Менә шул китап укырга бара алмаган кышта минем кулдан төшмәде. Кат-кат укый торгач, бер генә жөмлөсөн дә калдырмыйча, ятлап чыктым. Мәктәпкә йөргән күрше малайларыннан әйбәтрәк укыйсың, дип, әнкәй миңа беренчегә түгел, икенче класска керергә киңәш итте. Карышмыйча, икенче класска укучыларга иярдем.

Укытучы апа — яшь, чибәр. Фамилиясе дә истә — Рамазанова. Барыбыз белән дә берәмләп танышты. Чират миңа житкәч, авылдаш кыз: «Ул беренчедә укымады!» — дип әлөкләшсә дә, апа ягымлы, йомшак тавыш белән:

— Ничек, син беренче класска укымадыңмыни? — дип сорады.

— Укыдым.

— Кайда?

Әни өйрәткәнчә, Базы арьягындагы авыл исемен атым:

— Череккүлдә.

— Ярый, әйбәт.

Шул ук көннеме, сонракмы, минем артта утырган икенче бер кыз көтмәгәндә, барыбыз да тырышып тактага апа язган сүзләргә күчергәндә, бөтен классны яңгыратмасынмы:

— Апа, карале, монау малай гел басма хәрәфләр белән яза!

Күрәсез ки, кызлар миңа карата бәләкәйдән үк игътибарсыз булмадылар (Гәрчә, истә уелып калуларына караганда, сүзләре күңел күтәрерлек үк булмаса да). Моңысына апаның ничек жавап биргән хәтерләмим. Беркөнне Әсгать абыйны күреп, миңа ярдәм итүен сораган. Әсгать абый, дәфтәрәмә карап: «Начар язасың икән шул, менә болайрак кирәк», — дип, күрсәтүен дә күрсәткәндер инде. Ләкин көннедә генә без теләгәнчә була алмады. Ай чамасы вакыттан соң гына адәмчә яза башладым. Ә менә арифметикадан башта ук отличник булдым. Укытучы апа күнелендә: «Бу бала начар укучы», — дигән уй туып өлгергән иде бугай. Чөнки ул миңа бишле куя да, хата тапмаса да, янадан дүртлө итеп төзәтә. Ике катлы билгә чыга. Ярый, мин анысына да риза. Килчәктә ничек булачагын беләм бит! Апага һич тә ризасызлык белдермим.

Ай чамасы вакыттан соң, язма хәрәфләр белән яза башладым. Инде яхшы укучы, тәртипле баламын. Алгы парталарның берсендә утырам. Тәртип бозмаячагыма төмам ышангандыр, күрәсәң, апа, бер көнне мине иң арткы партага ике кыз уртасына күчерде дә, минем урынга тәртип боза торган малайны утыртты. Минем исә кызлар белән утырырга һич тә исәбем юк иде. Мин гарьләнәм, тәртипле булуның начар нәрсә икәннән төшенәм, үземнән дә шуңа сәләтле икәннемне күрсәтергә тиеш табам. Тәртип бозучыга кадер күбрәк икән, әйдә булсын. Әйе, апа үз өстәле янына китүгә, парта астына төшәм дә, мукәләп алга таба үрмәлим. Бу шул инде — хәзергәчә протест дигән нәрсә. Ә бүтәннәргә кызык. Бөтенесе аягүрә баса, бөтенесе шатлана, һәммәсә көлә. Ниһаять, эшнә сизгән апа, минем янга килеп, парта астыннан чыгарга боера. Чыгам, әлбәттә. Чыккач та:

— Класстан ук чыгып кит! — дип кычкыра.

Анысына да карышмыйм, чөнки бер генә нәрсә кирәк бит миңа, кызлар арасында утырмаска һәм үземне тәртипсез итеп күрсәтергә!

Класска тәртип урнаштыра белмәү апаның иң житди кимчелеге иде бугай. Мин чыккач та дөвам итте гауга.

Без укыган йорт, кайчандыр Себергә сөрелгән бай өе булып, классның бер ягында веранда кебек өлеше бар иде. Классның ике-өч тәрәзәсе шул якка карый. Мин шул тәрәзәләрнең берсе янына килдем дә, эчке яктагы

шау-шуны тыңдыйм. Дәрес алып бара алмый, тәртип урнаштыра алмый апа. Бермәлне, төмам ачуы чыгыптыр, бөтен көченә:

— Теләсәгез нишләгез, болай булгач, мин сезне укуйтмыйм! — дип кычкырды.

Әйтерсен, миңа шул гына кирәк, тәрәзгә якин ук киләм дә:

— Алайса мин укуйтам! — дигән аваз салам.

Сүзләрем класс эчендә бомба булып шартлады.

— Урра! Урра! Укуйтучыбыз бар! Яңа укуйтучы! Укуйтучы! Урра! Яңа!

Мескен апа — телсез. Лып итеп урындыкка утырды. Берничә минуттан соң гына һушына килгәндәй, вакыты житмәсә дә, төнәфес игълан итте. Балалар чыкканда, мин класска кердем. Апа утыра бирә. Эндәшми. Шуна күрәдерме, кире чыгып китмәкче идем, ул исемем белән эндәште:

— Аксән, кил әле. — Мин тукталгач, — якинрак кил, — дип өстәде.

Зәп-зәңгәр, матур, зур күзләрендә — ялвару галәмәтләре күрәп, мин аны кызганып куйдым. Үзе дә мине аңлады шикелле. Яныма килеп аркамнан сыйпады да, элекке урыныма утырырга кушты. Тынычланды. Төнәфес беткәч, апа бая һични булмагандай, дәрес темасын аңлатырга кереште. Хикмәттер, бүтәннәр дә кинәт юашланып, тына башладылар.

Бер чирек шулай ярыйсы гына узды.

* * *

Ишкар авылы Саръяз дигән кечкенә, ләкин шактый биек ярлы елганың ике ягына урнашкан. Арада — агач күпер. Безнең әлегә класс бирге, ягъни Әшмән авылына таба караган ягында иде. Бүтән класслардан аерым булмасын өчендер, икенче чирек башында безне елганың икенче ягындагы төп мәктәпкә күчерделәр. Кыңгырау чыңы. Укуйтучы апа кәргәнне көтәбез. Ләкин ишектән ниндидер абыйны ияртеп, директор үзе керде. Исәнләшәп безгә утырырга кушкан, ят абыйның кем икәнен әйтте:

— Менә бу абыегыз — сезнең яңа укуйтучыгыз. Исеме — Хәмит, фамилиясе — Үзбеков.

Аптырабрак калдык. Үзбеков абыйның өстендә — таушалган гадәти гимнастерка, монысы күнәгелгән. Ә менә аякларында! Аякларында — чабата! Ыштырлы чабата! Укуйтучыларның мондый кыяфәтлесең беренче тапкыр күрәбез. Класс елмая. Класс чыраенда — мыскыллы елмаю. Әмма директор абый Хәсәншин, моңа һич игътибар итмәстән, укуйтучыны мактый:

— Былтыр гына үзбезнең мәктәпне отличного төмамлап чыкты абыегыз. Күрәсез, яхшы укуйтучы да булып ул. Әйдә, иптәш Үзбеков башлык дәресең.

Иптәш Үзбеков ана теленнән язма дәрәс игълан итте дә, кара тактага акбур белән берничә сүз язды. Һәм безгә шуларны ничек язарга икәнен аңлатырга кереште.

— Менә, пероны өскә таба шудырганда, сызыklar нечкәрәк чыга. Ә аска таба төшергәндә, калыңрак була. Сөз шулай эшләгез, пероны аска таба төшергәндә, аны ныграк басып, сызыкны калыңрак итәргә тырышыгыз.

Директор абыйга бу сүзләр ошады. Хәмит абый акбур белән хәрәфләрнең тиешле сызыкларын калынайтып чыккан, аны тагын да мактап куйды:

— Менә, балалар, күрдегезме? Абыегыз бик дәрәс әйтә бит. Язуыгыз матур булсын дисәгез, ул өйрәткәнчә языгыз. Сүзен тыңлагыз, тәртипле булыгыз. Берничә көннән соң кереп, мин сезнең хәлегезне белешермен.

Ул чыгып киткәндә, гадәт буенча, без аны аягүрә басып озаттык. Һәм абый әйткәнчәрәк эшләргә тырышып, тактадагы сүзләрне күчәрергә

керештек. Хикмәттер, Рамазанова апа дәресләрендә була торган шаушудан жилләр исте. Тыныч кына укып киттек. Беренче көндөгечә, язма дәресләргә игътибар зур. Һәркайсыбызның ничек язганын дәрестә үк карап, билгеләр куя абый. Арифметика буенча да шулай. Хәзер минем билгеләр — гел бишле. Бишлеләрдән туппмы, дүртле куйса, ни өчендер үзе уңайсызланып:

— Ярый, икенче юлы бишле булыр, — дип елмая.

Менә шушындый сизгер, сак, нечкә күнелле иде ул безнең абыебыз.

Бервакыт, мәктәпнең яхшы укучыларын мактап, Уфада чыга торган «Яшь төзүче» дигән газетага мәкалә язып жибәргән. Анда минем фамилия дә булган икән. Газетадан килгән җавапны абый тантаналы төстә кычкырып укыды. Хатның мәгънәсе шул: яхшы уку — балаларның төп эше бит. Андыйлар күп. Алар төп эшләреннән тыш нинди җәмәгать эшләре башкара, шулар хакында язсагыз иде. Ә бу мәкаләгезне газетада чыгара алмадык. Ихтирам белән — редакция хезмәткәре...

Менә шушындый хатны абый да, без да гаять шатлыклы нәрсә дип кабул иткәнбез. Гажәп бит? Ләкин шунысы аңлашылмый иде, кешене нәкъ менә үзенә төп эшен әйбәт үтәгән өчен мактарга кирәк түгелмени? Җәмәгать дигәннен шәп эшләп тә, төп вазифасын үтәмәгәнне күккә чөйргә ярыймы?

Мәгәр, шикләнер урын булса да, абыебызның шатлыгын без тулысынча уртаклаштык. Бигрәк тә конвертның, хат бланкысының өске өлеше зәңгәр һәм кызыл хәрәфләр белән язылган булуы шәп хис калдырды бездә, күнелебез бермә-бер күтәрелде.

Гомумән, Хәмит абыебыз белән бергә сөенәбез, бергә көенәбез дияргә ярый. Ул, ничектер, бездән өстен түгел, үзебез ише кебек. Шуна күрә, күпләр өчен көлеп сөйләрлек, артыграк гадилек күрсәткән чаклары да булмады түгел.

Мәктәп — агач йорт бит, тычкан-күсе халкы да күренгәли анда. Бермәлене барыбызның күз алдында стена белән идән арасындагы ярыктан баш сузып, мыекларын уйнатып, тычкан карады. Карады да, шаяргандай аскарак посты. Абый да шәйләде моны.

— Тиш-ш, шауламагыз, хәзер тотабыз аны, — дип, кесәсеннән пәке чыгарды, аны язды һәм тычкан баш сузган ярык янына чүгәләде. — Хәзер чыга ул.

Кызганыч ки, тычкан өметебезне акларга теләмәде шул. Шактый вакыт көтсәк тә, башын түгел, мыегын да күрсәтмәде. Пәке яңадан кесәгә кереп, дәрес дәвам итте.

Сабакташларым ничәмә елдан соң да Хәмит абыйның бу гамәлен көлеп искә алалар. Минем исә алар хикәясен беркайчан да җөпләгәнәм булмады. Яраткан укытучымның һәр хәрәкәте минем өчен кадерле иде һәм шулай булып кала да.

Ярты ел узып, каникулга таралдык. Яңадан жыелгач, әйтерсез, абыебызны танымадык. Әйтерсез, аны алмаштырганнар иде. Өстендә ул чакта модалы исәпләнгән яшел төсле кительгә тартым костюм һәм шул ук төстәге туры чалбар. Аякта — чем-кара ботинкалар. Хәрәкәтләре салмак, карашы житди. Шәһәрдә булып кайткан. Безгә житешмәгән дәреслекләргә дә сатып алган. Аларны ул бушка өләште. Мондый хәлне күргәнебез юк иде һәм сонынан да булмады.

Шундый иде Хәмит абыебыз Үзбеков. Ни кызганыч, аның шәкертләре булу бәхетебез үтә дә кыска булып чыкты. Уку елы төмамланганчы ук, яз көне, аны армиягә алдылар да, шуннан соң инде аның белән күрешергә насыйп булмады. Югалды абыебыз, гомерлеккә. Меңнәр, миллионнар кебек үк, ул да чит кырларда ятып калды.

Аннан соң да әйбәт укытучыларым булды. Шулай да Хәмит абый Үзбеков искә төшкәндә, йөрәк әллә ничек чәнчеп куя. Вәгдә генә булып

калган гомер, ачылып та өлгөрмөгөн педагог таланты, анын һәләкәте әйтеп бетергесез үкенечләрнең бер мисалы бит...

* * *

Мәктәпкә бара алмаслык мохтажлык кичермәсәк тә, киём-салым барыбер житкелекле булмагандыр, мөгаен. Урта Азия дигән жирдә укытучы булып эшләгән Әюп абыебыз: «Бераз акча юнә тегез дә, минем янга килегез. Киём-салым монда бик очсыз, кирәк чаклы алып китәрсез»,— дип хат язган.

Билгеле инде, иң олыбыз— уналты яшьлек Миргасим абзый. Исеме билгеле булмаган ерак сәфәргә ул китте. Күпмедер вакыттан соң әйләнеп кайтты. Мин үзбезнең ындыр белән ихата арасындагы саз сукмагынан бара идем, каршыга ул очрады. Кулбашында— аллы-артлы ике зур капчык. Мине күрүгә, аларны жиргә ыргытты:

— Мә, хәзер син күтәр.

Карасам, абзыйкының күзләрендә мөлдерәмә яшъ. Шулкадәр кызгандым. Ләкин мин нишли алам, сизгә яшълек малай? Бердәнбер ярдәмем— капчыкларны өйгә кайтарып житкерү. Юк, шул гына ярдәмне дә күрсәтә алмыйм лабаса. Капчыклар жирдән купмый. Шуны күргән абзыйкай капчыкларны чишеп аерды. Берсен, ничек кирәк алай, кайтарып житкердем. Икенчесен, хәтерләмим, үзе күтәрдә бугай. Ә ул шушы таш төялгәндәй авыр капчыкларны Урта Азия дигән жирдән үк, икесен дә жылкәсендә алып кайткан. Ындырга кайтып житкәч кенә жәфаланулары күз яше булып әверелгән.

Жәфа йөк авырлыгы аркасында гына да түгел икән. Поездда кайтканда, капчыкларны милиционерлар актарып тикшергәннәр. Акт кебек нәрсә язып, кул да куйдырганнар. Яшәгән жирең хәбәр итәбез, дип янаганнар. Чит жирдән әйбер сатып алу жинаятыме, түгелме, инде безме шуны белүче! Без түгел, хәтта китапханә мәдире булып эшләгән Сафуан абзый да шүрләп калган әнә. Мәктәптән чыгуымны көтеп, кулыма көгәзь тоттырды:

— Мә, бу язуны түтәйгә йә Миргасимнең үзенә бир. Кара аны төшереп калдыра күрмә. Ишетсен колагың. Югалтсан, эш харап. Белдем шуны?

— Белдем.

— Бар, тиз кайт.

Тизлек дисәң, анысы минеке инде. Аяклар жиргә тими. Күпмедер барам да, кесәдән теге язуны алып карыйм. Карыйм да, тагын атлыйм, тагын йөгәрәм. Кайтып житкәч тә әнкәйгә бирим дисәм... кесәдә жил исә. Язу очкан! Билгеле инде, артык тырышудан, артык куркудан. Сафуан абзый шулай куркытмаган булса, язу, һичшиксез кайтып житәчәк иде. Ярый әле, чит кешегә туры килмәгән. Миннән соң ун-унбиш минут кына соң кайткан Әсгать абый, юл читендә көгәзь күреп, кызыксынып карама-са, тәки ят кулга элөгәсе икән хәерсез хат. Аның эчендә: «Миргасим алып кайткан әйберләренә беркемгә дә күрсәтмәгез, саламга яки тирескә күмеп куегыз»,— дигән хәтәр хәбәр язылган...

Әмма безнекеләр ул сүзләргә колакка салмадылар бугай. Дөресрәге, ул капчыкларны чишмәскә көчез житмәде. Әйе, тиз арада авылда бездән дә шәп киенгән кеше юк иде инде. Күбесе— трикотаж дигән нәрсәләр. Әйе, бар икән шулай аталган әйберләр. Сөенче төсле— якалары кызыл, кара, зәңгәр, яшел күлмәкләр, озын жинеләр һәм хәзергечә әйтсәк, футболкалар, майкалар. Аяк киёмнәре— кедылар, кроссовкалар. Боларның чиге-саны юк сыман иде. Ник болай, ник тегеләй, дип сораучы юк. Тикшерү-фәлән килмәде. Шул рәвешле, без сугыш алдыннан берничә ел ялангачлыкның нәрсә икәннән онытып яши алдык.

Игеннәр дә унды ул елларда. Әржәле арбаларга тутырып, ашлык китерәләр. Әнкәй:

— Урыныбыз юк, буралар тулы, кире алып китегез! — дип ялварса да, зарын колакка элмиләр. Ай-вайларга илтифат итмичә, ихатага аударалар да китәләр. Мал-туар, кош-корт рәхәтләнде, кем...

* * *

Инде өченче класста укыйм. Декабрь башларында бугай, мәктәптән берничә баланы район үзәгенә олимпиадага алып бардылар. Анда нәрсә эшләгәнәбезне хәтерләмим, тик карашым киңәя төшкәнне тоюым, дөньяда ашханә дигән нәрсенң булуын белүем белән истә калган бу сәфәр. Укытучы апалар безне өстәлләр янына утырттылар да, алдыбызга стаканнар белән чәй һәм ислә сабын хәтле ипи кисәкләре куйдылар. Ят ипи. Бөтен хәлдә кирпеч төслә икән. Мәзәк, сәер. Тәме дә икенче төрле...

Икенче юлы мәктәптән мине генә чакырдылар. Мандолинада уйнадым. Район культура йортында зал тулы халык. Беренче рәттә үтә житди кыяфәтле абыйлар утыра. Соңыннан белүемчә, жюри әгъзалары. Сәхнә уртасыннан аларга карап алдым да, уйнарга керештем. Ул чакта киң таралган, ләкин телсә кемнң көче житә алмаган, катлаулы «Карлыгач» исемле көй. Шактый ихлас кул чаптылар. Әмма үзем канәгать түгел идем. Мандолинам әйбәт көйләнмәгән булып чыкты. Кыллары сүлпәнрәк тартылган булып, көй бигүк ачык тавышлы була алмады. Үзем башта уйлап бетерә алмаганмын, ә әйтүче, житәкче кеше булмаган. Шулай да бүләк бирделәр. Кышкы каникул көннәрендә дүрт почмаклы зур гына кап белән — теш порошогы. Эчтәлегеннән бигрәк, тышы ошады — зәңгәрсу матур төс белән кышкы һава сурәтләнгән. Ике герле, асылмалы зур сөгәттән астарак асылмалы календарь катыргысында да шундый ук төсләр, жем-жем карлар... Тыштагыча. Кыш, шулай итеп матурая, сөнечле мәгънәгә ирешә башлый. Ә календарьның беренче битендә гажәп шигыр безгә шәп теләкләр тели:

Яна Гомер яна «Илиада» язсын,
Яна Ахиллеслар хақында...

Әйе, аз да түгел, күп тә түгел, бер ел эчендә — бөтен бер «Илиада». Матур ялган. Шулай да күнелне күтәрә кебек. Чөнки кулга теш порошогы кабы белән бер үк көнне килеп кергән бит ул! Менә бит нинди зур сөнечләр белән яшибез!

Өченче класста безне Шакиржан Ахунов дигән абый укыта башлады. Кыш артык салкын көннәрдә Ишкарның үзендә торып укыдык. Шул көннәренң берсендә Шакиржан абый кичкә мине үз өенә кунакка чакырды. Бардым. Эңгәр вакыты иде. Бераз сөйләшеп торгач та, абый, миңа күпмедер акча биреп, кибеттән прәннек алып килергә кушты. Кибет ерак түгел. Барып керсәм, анда сатучы абый белән сөйләшеп, мәктәп директоры басып тора. Алданрак исемә телгә алынган Хәсәншин абый түгел, икенче — Тазов дигән кеше. Моңысы төксерәк кыяфәтле. Шуңа күрәме, каушабрак калдым. Кибетче ни кирәген үз сорагач кына, прәннек кирәген аңлата алдым. Мәгәр шуңың белән генә йомыш хәл ителсә икән. Директор абый гадәтенчә үтә житди тавыш белән:

— Нишләп әле прәннек аласың? — дигәч, тагын да ныграк каушадым. Шакиржан абыйны жайсыз хәлгә куйдым дип куркам.

Эндәшми торуымны икеләнүгә исәпләптер, мөгаен, директор түрәяк киштөгә кул изәде:

— Әнә, күрәсеңме, Ленин, Маркс китаплары. Шуларны алырга кирәк. «Өченче класс баласына нигә ул Ленин, Маркс брошюралары?» — дигән белсәм, яки шулай әйтергә жөрәт итсәм! Кая инде, аптырап, баш ийеттик торам. Ярый әле сатучы абый үзе коткарды:

— Бер юлга ярый инде, — дип, акчаны үрелеп алды.

Ике кесәне тутырған прәннек белән Шакиржан абый янына йөгерде. Директорның ни дигәнәй әйткәч тә, бик хафаланмады абый. Урам буйлап, кич бус сыйлана-сыйлана, сөйләшеп йөрдек. Күп сүздән шулар иста калган.

— Син — яхшы укучы. Тик тынычланып калма, тагын да яхшырак укурга тырыш. Әнә фәләннәр (фамилияләрен атап әйтте) кебек бик начар укучылар бар бит, дип уйлама. Аларга карама.

Дөрөсен әйтим, мин тырышып укымый идем. Жиңел укыдым. Тырышудың кирәге юк иде. Уку миңа иң зур рәхәтлек бирә торган шөгиль иде. Бәйрәм дисәң дә ярый торгандыр бәлки. Шакиржан абый миңе тырышлыкка күнәгүнең киләчәктә кирәк булачагын аңлатырга теләгәндер, мөгаен. Директорның да максатына ирешүен әйтсә килә: үсә төшкәч марксизм-ленинизм классикларының брошюраларын кулга алмасаң тырыштым. Томнар буенчарак өйрәндем...

Өченче классның икенче яртысында безне Николаев дигән абый укытты. Анысы да иң яраткан укытучыларымызның берсе булып калган.

Көннәрдән бер көнне абый киләчәктә кемнең кем булырга теләвен сорашырга кереште. Кемнәрдер — тракторист, шофер һәм башкалар.

— Ә син, Аксән, сиңең кем буласың килә?

— Минем профессор буласым килә, — дим, күз дә йоммыйча.

Сабакташлар бу сүзгә аңламагач, мыскыл итәргә кирәген сизми. Дөрөсен әйткәндә, үзем дә моның мәгънәсен белмим, тик зур белемле кеше икәнлеген генә китаплар аша чамалыйм. Абый исә гажәпләнмәде һәм сак кына елмаеп куйды:

— Теләсә, чыңлап та, Аксән профессор булыр ул...

Бу сүзләргә үзем карата күрсәтелгән зур ышаныч икәнлеген, ул чакта аңларлык хәлдә түгелмен, әлбәттә. Ләкин әйбәт сүз һәркемгә тансык, — шул гына. Әхлакый бүләк... Аның да иң кирәклесе. Шуна күрә дә иста калган бит әнә. Кире хатирәләр, тискәре мисаллар... алары да хәттин ашкан, ә күбесе онытылган...

Мин икенче классны бетергән елны отличного укыган балаларны Уфага экскурсиягә алып барырга уйлаганнар. Мәктәптән Фәтхулов фамилияле пионерлар вожатые шундый хәбәр китергән. Әнинең күңелә күтәрелгән, күрәсәң. Мин кайтып кергәндә, елмаешып, чәй эчәләр иде. Күңегелмәгәнчә, миңе күтәрәп кенә алмадылар.

— Әнә үзе дә! Әйдә, уз! — Әйтерсәң, кадрлар кунакмын!

Мәгәр шатлык күпкә сузыла алмады, чөнки вожатый абый сүзгә эшкә борды:

— Йә, нишлибез соң?

— Юк шул, әзерләп булмас, — дип көрсенде әни.

Уфага бару өчен һәр балага атналык азык әзерләргә кирәк икән. Бездә юк андый ук муллык. Шулай да чәйдән, кунак булудан күңелә күтәрелгән абый, һич тә үгетләмичә, баштагыча елмаеп саубуллашты. Бүтән отличниклар кала күрәп кайттылар. Шушы кечкенә нәрсәнең онытлмавына караганда, бая әйтелгән әхлакый бәяннең хикмәте тагын да аңлашыла төшсә кирәк.

* * *

Авыл баласы эшнәң нәрсә икәнәй яхшы белә. Аның авырлыгын миңа дә сөйләүләр аша түгел, үз жылкым белән күтәрә килеп татыдым. Бик бәләкәйдән үк.

Өнкөй кырда урак ура. Бер яшьлек Мәсгутъ энем — бөлөкөй арбада. Дүрт яше тулмаган мин, ана «күз-колак» булып, чүмөлө ышыгында утырам. Ул гына житми, күрөсөн, жир үлчөргө килгән Малик исемле бригадир:

— Өзелеп калган башакларны жыя торсаң ни була! — дип, миңа өстөмө бурыч йөклөргө мөмкин дип таба.

Хәзер дүрт яшьлек сабыйларга карыйм да, шаккатам: ничек итеп аларга шундый житди эш кушарга мөмкин сон? Аларның үзлөрөн карарга кирәк лабаса! Ө безгә кушканнар!..

Олылар кырда чакта без, бер өем бала, куян балалары сымак, язмышка тапшырылган хәлдә, әүмәкләшеп көн күрәбез. Нич онытыласы түгел, ялгызлыктан кичкә таба аеруча нык зарыга идем. Аптырагач: «Өнкөй, ка-а-айт, өнкөй, ка-а-айт!» — дип кычкырам. Янәсе, әни ишетә дә, безнең янга ашыга. Сабый булгач, сабый, мөгжиза көтә, мөгжизага ышана ул!

Авылның югары очынан бер чакрым чамасы жирдә — ыңдыр табалар. Ашлык сугалар. Шунда кичкә чаклы торганымны хәтерлим. Кайтышылым мине атка атландырдылар. Зур һәм олырак малайлар белән авыл башына хәтле көйле генә кайтылды. Ләкин авыл капкасына житкәч, атым кинәт иелеп үлән ашарга керешкән иде, тезген ычкынды да, кая, нәрсәгә тотынырга белмичә, югалып калдым. Алга шуып төшә язгач, елап та жибердем.

— Бигрәк бөлөкөй бит әле, — диеште олылар.

Тезгенне кулыма янадан тоттыргач, абзарга чаклы ат өстендә тыныч кына кайта алдым.

Шушы хәл искә төшсә, атка беренче тапкыр биш яшь тулганчы ук атладым, дип, горуруланасы килә.

Аннары озак та үтмәстән, безнең авылга күзлөрөнә салына торган дару исемен үзгәртеп, малиновый дип йөртөлгән бер көтү ат китерделәр. Имештер, аларны колхозга каршы байлар агулап чиргә сабыштырган. Әлегә даруны салмасаң, котырлар, имеш. Мәгәр нич тә чирлөгә охшамаган иде алар. Һәркайсы үзенчә шәп, үзенчә матур иде. Менә рәхәтлөндә авыл күктән төшкән атларга. Бигрәк тә без малайларга канат чыкты. Олылар эштән кайтыр чак життеме, кырга ашыгабыз. Эштән бушаган атларга атланып, кырлар буйлата жилдерәбез.

Абзарлары безнең өйдән ерак түгел, чишмә тавында. Ат караучы абзый аларны эчерткәч, үз атына атландырып, миңе абзарга озата. Ат гадәтләнгәнчә тауга очып кына менә. Ике канаты — миңем кулбашларда. Моннан да ләззәтле минутлар, ай-һай, буламы, ай-һай, булдымы икән?!

Алгы боты өстенә утлы тимер белән 213 саны сугылган бу ат, мөгаен, кайчандыр кавалерия аты булгандыр. Чөнки ул куш аяклап чапмый, юыртырга ярата. Бик каты басып юурта — эчлөрөн айкала да, авыртуга чыдый алмыйча, әллә егылып, әллә сикереп төшкән чаклар була. Егылдыңмы, ат шып туктый. Бүтөн вакытта көйсезләнә дә белгән ат янадан атланганыңны кыймшанмый да көтә. Яраланып егылган сугышчыны да шулай көткәндер ул...

Бу атларны мин чын ихласлык белән, илаһи дигән мөхәббәт белән ярата идем. Шул хис аркасында, яман хәлләргә юлыккан чаклар булмады түгел.

Төш вакыты. Урам тутырып, тузан болыты туздырып, югары өчтән атлар көтүсә килә. Мин аларны күрүгә туры мәгънәсендә акылдан шаппам. Кочагымны жәеп, каршыларына йөгәрәм. Атлар көтүсән коцакка сыйдырмакчымын, ахрысы. Менә берсенең күкрәгенә ташланам да... Һуштан язам. Аңыма килеп аякка басканда, инде атлар күздән югалган, тузан да басылган. Ни өчендер, битләрем юеш. Сыйпап карасам, кул — кып-кызыл кан. Биттән кан ага. Бер төшем дә авыртмый үзә. Малайлар килгәч, авыртмавын күрсәтер өчен биттәгә жәрәхәткә бармак тыгам, житмәсә. Ө малайлар куркышып тиз арада янымнан таялар.

Алар киткәч хәл дә киткәндәй тоеп, өйгә керәм дә йокларга ятам. Әнкәйләр кайтканны да сизмәгәнмен. Сүзләренә караганда, төн буга саташып чыкканмын.

Дөресен әйтим, артык яратуның хәерле төгәлләнмәве, аның да чама-сы булырга тиешлеге, югыйсә артык зур бәя түләргә туры килү ихтималы шул чакта ук аңлашылса да, мин барыбер дә чама белә алмадым шул. Гомер буга шулай дәвам итте дияргә мәжбүрмен.

Хәер, ул чакларда кая ул үкәнергә туры килмәгәе дип уйлаулар! Яратудан бигрәк, ялгышлык, усаллык дигән нәрсәләр күбрәк булган һәм бик якында, янәшәдә генә, күпчелек очракларда бүреләр кыяфәтэндә йөргән икән.

Ишле, ятим гаиләнен бердәнбер таянычы сыер иде бит. Мәгәр сыерыбыз бик тө үз холькылы иде. Еш кына көтүдән кача, кайтмый кала. Аны эзләү исә күбесенчә миңа йөкләнә. Көтү кайтыр чак життеме, кара кайгыга калам. Бүген ничек булыр? Менә көтү кайтты. Ә безнең сыер юк. Кушылганны да көтмичә, кырга чабам. Чишмә тавыныннан соң тагын бер салам күпер. Басу капкасына життем. Житүем булды, атлар абзары ягынан конюх абзый кычкыра:

— Һа-а-ай! Һа-а-ай! Бүре! Бүре бар! Бүре!

Ни уйларга белми торган арада, күрәм ки, янымда — бүре! Киерем ачык капка төбөндә очраштык. Сызык хәтле араның бер ягында мин, икенчесендә — ул! Ашыкмыйча гына узып китте. Танырга, истә калдыр-рга теләгәндәй, күзләремә карап узды. Һөрхәлдә, миңа шулай тоелды.

Аңламасам да, күрдем ки, ерткычлар күз алдында йөри, явызлык бик тө якында. Ә син ана каршы берни дә эшли алмыйсың. Исән калуыңа шөкерана кыл да, ары атла.

Шул көннәрдә әнисенә иярәп йөргән башмак танабызны тотып аша-ганнар иде бүреләр. Бер атнадан соң, сазлыктагы чытырманлыктан тиресен табып алып кайттык. Ни өчендер, тирене ихатадагы коймага элдек. Аклы-каралы тире йөрәккә тирән кереп урнашкан шомны куер-тына торды бит югыйсә. Кирәге дә чыкмады. Бүредән калган нәрсәне өйгә кертергә кыенсындык.

Ватан сугышына ике ел калган иде. Шунуң галәмәте сымаграк булып, авылыбызда атларга карата булган тагын бер вәхшәт кабатланды.

Атларның берничәсен урман кисүчеләргә дип, Карелия дигән ерак жиргә озаттылар. Ә калганның... искә алсаң, йөрәк өле дә жу итә.

Беренче елан тавы дип аталган жирдә бөтен авыл ирләре көн буга кабер казыдылар. Әлегә «малиновыи» атларны китерделәр дә, «котыру-ларыныннан» куркып, муеннарыннан дилбегәләр белән буып, егып, баш-ларына күсәкләр белән суга-суга, жаннарын алдылар.

Балаларны якин китермәскә тырыштылар, әлбәттә. Ләкин без ерак-тан барыбер бөтенесен ишетеп, белеп, күрүп тордык. Ахрысы, иптәш-ләрен жәзалаганны карап торган атларның котыкчы кешнәүләре тирә-юньне генә түгел, безнең жаннарыбызны гына да түгел, киләчәк заман-нары да каушатып, өркөтөп торды. Канлы күсәкләр, әйтерсен, безнең дә, туасы сабылларның да башларын төпәли иде. Унмы, унбишме атны шул рәвештә жирләделәр. Минем өчен бу фажиға иде. Ниңә көндер, күзләрем кояш яктысын күрмәде. Ышану кыен иде бу хәлгә. Нишләп инде шушы ямь-яшел, яп-яшь жәй көнөндә шундый кара шәфкатьсезлек, кансызлык булырга мөмкин?! Шуңа бара алган бөндөләрнең үзләрен нишләп жир йотмый? Нишләп аларга һаман нур сибә кояш, ник елмая, әүвәлгечә иркәли бирә?!

Ә минем күпмедер вакытка дөңям каралды, караңгыланды.

Ә вакыт, беләбез инде, туктала белми. Вакыт, беләбез инде, иң яхшы табиб. Әкертәләр минем дә йөрәктәге жәрәхәтем төзәләр язды, дияргә була. Икенче жәйдә инде без малайлар атларыбыз күмелгән зиратта жиләк жый ала башлаган идек. Алай гынамы, бүреләр чыгарып ташлаган сөякләрне авылга да алып кайткаладык. Ни өчен, диярсез. Сәбәп — би-

гади. Ул елларда чүпрөкчеләр, авыл саен йөрөп, иске киёмнәр белән бергә, сөяк тә жыялар иде. Арбаларында — тартмалар. Тартмаларында — вак-төяк товар. Атлы арба белән килеп керүгә, аваз сала чүпрөкче:

— Энә-төймә, каптырма! Килегез, алыгыз, шатланыгыз! Энә-төймә, каптырма, чык тизрәк, күп уйлап торма!

Авил кузгала — яше-карты арбаны урап ала. Андагы әйберләренән энәсеннән жебенә хәтле тикшерә авыл. Тузган киёмнәрен тапшырып, кемгә нәрсә кирәк, шуны сайлый. Хатын-кыз, кыз-кыркын бизәнү әйберләре алып бәхеткә ирешсә, безнең ише малай-шалай кармактыр-сыбызгыдыр эләктергәч, башларыбыз күккә тия. Чүпрәк кенә түгел, бая телгә кәргән сөякләрне дә тапшырабыз. Кайчандыр канатларыбыз булган атларыбызның сөякләрен...

Гажәпме? Шулай шул, бик тә гажәп. Атларга булган канатлы мәхәббәтебез бүген жирдә сыбызгы булып сызгыра! Менә сезгә матурлык, менә сезгә шәфкать, мәхәббәт, шигърият һәм... сату-алу! Дөнья бу! Якында гына — фин сугышы. Көз житүгә атларны үтерүдә катнашкан абзыйларның кайберләре шул сугышка озатылдылар. Алар анда күргән вәхшәт монда үзләре оештырган вәхшәттән аермалы булдымы икән? Әйе, канлы гамәлләр дәвамлы була. Бик тә якында — хәер, кайдадыр инде ул бара — бөтендөнья сугышы... Аның сулышы безгә дә сизелгәндер кебек. Ул чакларны хәтерләсәң, кара шөүләләр, утлы-төтенле күлгәләр уза төсле.

Безнең язмышлар, гамәлләр күзгә күренмәгән дилбегәләр, йөгәннәр белән шул атларга бәйләнгән булгандыр. Алты яшьтән башлап, без ашлык сукканда барабан әйләндерә торган атларны куабыз. Бу эш ун-унике яшкә кадәр дәвам итте.

Унике яшьтән печән чаба башладым. Ич тә авыр булмагандыр сыман. Урман печәне йомшак, хуш исле. Авырлыгы икенче елда, кешеләр усаллыгы өстәлгәч кенә сизелде.

Дүртенче классны тәмамлагач, Муллакай сазы дигән жирдә, зурлар белән бергә, печән чабабыз. Атна чамасы вакыт ярыйсы гына узды. Соңынтын яна тамаша кирәк булдымы, иң олыбыз — Гомәр абзый — Хәмит исемле малайның әтисе — шаярып алырга уйлады бугай. Башта гел үзе алдан бара торган булса, бервакыт алга мине чыгарды. Анымоны уйлау юк, киттем шулай беренче булып. Чыклы матур иртә. Бер сәгать, ике сәгать — кояш яктылыгын арттыру белән бергә, эссесен дә көчәйтә. Күзләре тир томалый. Тирне сөртү һәм чалгыларны янугычладан калган бөтен вакыт, бөтен көч чалгы селтәүгә багышлана. Бер сәгать, ике, өч сәгать... Арганлык көчәя, көч кими. Гомәр абзый исә артымнан ыжгырып килә. Баштарак сизелер-сизелмәс кенә елмайса, инде һич тайчанмыйча:

— Үкчәне сакла, үкчәнне! — дип шатланып кычкыра.

Кыяфәте — шөп. Минем кебек ике малайны кушсаң, аның гәүдәсе чаклы булыр. Ә көч дигәндә, өч кешенекеннән дә артыктыр. Арганлыгы һич сизелми генә түгел, көч-куәт тәңгә бөрелгәндәй үк чәчеләп тора баһадирларга тиң гәүдәсеннән. Атныкы төсле калын иреннәре дә кысылмаган. Уртача зурлыктагы соры күзләрендә кояш яктылыгына тиң нурлар жемелди. Менә нинди әзмәвер ул!

Ә син, егет кеше, гәрчә унике генә яшьтә булсаң да, сынатырга тиеш түгелсәң. Үкчәне саклау гына түгел, арттагы кешене тагын да арттарак калдырырга тырышырга тиешсәң. Һәм тырышасың, покосны ташлап: «Житте, үзәң чык алга», — дияргә, жиңеләргә тиеш түгелсәң. Әйе, мин покостан чыкмадым, жиңелмәдем, дия алам. Әмма да яшерен усаллык сыман, кара көч хыянәт итте миңа. Ич бирешмичә селтәнә торган жирдән, кинәт чалгым сабыннан төште калды. Жирдә, үлән арасында ята чалгы. Сынык чалгы сабы тоттым да калдым. Яшерен мәкер дигәнәм — ул кап-кара төп икән. Чалгым шуңа бөрелгән.

Абзыйга сүз әйтмичә, күтәрелеп тә карамыйча, жирдә яткан чалгымны һәм анын сынган сабын күтәрәп, авылга кайтып киттем. Әйе, жинелмичә киттем. Ләкин жинелмәү баясе тиз беленде. Кояш эссесе һәм тырышлык аркасында, дөрлөп кабыныр дәрәжәгә житкәнмен икән. Авыл уртасындагы кога килдем. Сиртмәле, тирән кое. Аста бозлар әле эреп тә бетмәгән. Бер чиләк бозлы су алып, эчәргә, чөмерергә керештем. Валлаһи-билләһи, ярты чиләк эчкәнмендер, ләкин сусаунын басылырга нияте юк. Шулай да чиләкне эчеп бетерергә син ат түгел ләбаса. Тыеддым инде дә сонарак калганмын шул.

Өйгә кайтып бер сәгать узды микән, менә керештем калтырарга. Жылынасым килеп, яшел чирәмгә, бая иләмсез кыздырган кояш астына яттым. Әмма хәл жинеләергә чамаламады, киресенчә, авырая гына бирде. Бер көн, ике көн. Ниһаять, шул мәгълүм: мине бизгәк тотат...

Алда көтә кемнең яман уе?
Абынып шул кара төпләргә,
Туры килде яшь түгәргә ялғыз,
Сер сиздермәс өчен читләргә.

Гомәр абзый күзләрендә мин һич тә явызлык төсмерләре шәйләмәгән идем, киресенчә, елмая иде ул. Сынык чалгы белән өйгә киткәндә дә шулай елмаеп озатты. Ул бары тик шаяртты гына. Ләкин шаяруы менә ничек төгәлләнде бит. Мин жәй бие авырдым. Көзгә кергәндә, битләрем яшыкелт сары төскә кергән иде. Үзем исә бу чирне фажига төсле кабул итмәдем. Гомәргә: «Синен аркада авырдым»,— дигән сүзне карашым белән дә сиздәрмәдем. «Кан төкәрсәң дә, дошманың алдында төкермә»,— дигән бит акыллы халык. Ә бу, уйласан, дошман да түгел.

Шунысы да бар, гадәт калса да бит, чир китә белә. Мин дә ашык сугулар башлангач, янадан ныклап эшләргә керештем. Әржәле арба белән ашык ташыйбыз. Бермәлне күрше Ишкардан кайтышлый клас стап кыз белән очрашкан идек, гажәпләнеп карап калды:

— Аксәң, нишләп болай саргайдың? — ди.

— Сине уйлап! — дип көләм.

Ул да рәхәтләнеп көлеп калды.

Сиздегезме инде, уника яшьлек егетне? Чиргә сабыштырган усаллыкка карамастан, егет булып калган ул!

* * *

Икенче, өченче, дүртенче класслар. 1936—1940 еллар. Безгә тоелганча, хәлләр бөтен илдә хәерле кебек иде.

Миргасим абзый, ярты еллык курслардан соң, Ишкарда колхозның баш хисапчысы булып эшли башлады. Венский дигән яна гармун алды. Моньсының инде сул ягында бас клавиатурасы да бар. Ишкарга барган саен шул гармунда уйныйм. Тыңлаган кешеләр, әйбәт уйныйсын, диләр. Ә минем мактауларга исем китми. Шәп уйнаганымны үзем дә сизәм бит... Сәеррәк уймы? Шулай. Әмма башкарган эшләремә карата шундыйрак караш әле дә саклана бугай...

Ләкин миңа тиз генә мөстәкыйльлек алырга язмаган икән әле. Әүвәлгечә, үзәбезнең авылдан Миргасим абзыйга көн саен ашарга илтәм. Элеккедән аерма шунда гына, жәяү түгел, ө атка атланып. Хисапчы булгач, ат бирмибез, дип тормыйлар. Шунысы шәп.

Үзгәрешләр яхшыга таба бара. Монарчы авыл өйлөрөнә хас сәкенә тимер карават алыштырды. Ике генә бүлмәле өй дүрт бүлмәлегә әйләнде. Һәм дә ямьле жәй уртасында шул бүлмәләрнең берсенә килен төште. Талиба исемле унынчыны әле генә бетергән апа. Абзыкай белән Талиба апа, бәхетле булып, шул бүлмәдә яшәделәр. Бөтенесе күпме икән? Күп

булса, өч айдыр. Миргасим абзый, мине ризык ташудан коткарып, өйгө үзе кайта башлады. Чын мәгънәсендә матур, бәхетле тормыш иде бу.

Гайлә бәхетенә үз өлөшөн өстөп, Әсгать абый Уфага төзүчеләр техникумына укырга керде. Тормыш һәр яклап хәерлегә таба бара кебек иде.

1940 елның көзе житте. Гел отличного укып барам. Мәгәр шуны белгән килеш, Миргасим абзый (әтине алыштырган кеше үзен зур итеп күрәсе килгәндер инде) миңа катгый рәвештә кисәтү ясыя:

— Әйбәт укы. Начар укысан, вакыт әрәм итеп йөрмә.

Ым да чыгармыйча киттем яныннан.

Эшләнгән эшкә бәя бирү-бирмәү жәһәтәннән гыйбрәтле мисалларның берсе булгандыр бу. Йөрәккә уелган. Барган атның башына сукмаска кушкан китап. Бик тә дәрәс әйткән. Чынлап та зур буласың, килсә, зур бул. Шулай түгелме? Һәрхәлдә, Козьма Прутков шулайрак әйтер иде.

Бу сүзләр әйтелгәннән соң күп тә үтмәстән, Миргасим абзый, үзеннән дә ягымлырак Талиба апаны калдырып, армиягә китеп барды. Аның китүен бәхетле көннәргә төшкән күлгә төслә кабул иттек. Ләкин безнең гайләгә генә төшкән күлгә булмаган шул ул. Без моны аңлап житкермибез әле. Тик ниндидер эчке бер сизенү белән генә шомланабыз.

1941 елның язында Әсгать абый, укуын ташлап, кайтты, чөнки укыган өчен акча түләү тәртибе кертелгән иде. Аны, кайту белән үк, район үзәгендәге агитбригадага чакырып алдылар.

Ил күгендә кара күлгәләр куера барса да, ул елларда житәкчеләр културадан кул селтәмәгән иде әле. Үзешчән сәнгать дәүләт, сәясәт яклавында кала бирде.

Район агитбригадасы үзешчән театр дәрәжәсендә иде. Төп вазифасы, әлбәттә, чор сәясәтенә хезмәт итү. Шулай да, анда халыкның аңын, эстетик дәрәжәсен күтәрү максаты күздә тотыла иде. Сәнгать авылларга бәйрәм китерә иде.

Бүген кырда
Мин сабан сөрсәм,
Иртгә танкист
Булырга китәм.

Тракторист егет әнә шулай жырлый. Спектакльләренең барысы да диярлек шундый оптимистик хисләр белән бизәлгән булар. Яшьләр танышырлар, уен-көлкә аша аңлашырлар, шаулап-гөрләп туй итәрләр. Лакировка дигән терминны аңлау түгел, ишетә дә алмаган без, гавәм, тамашаларын сокланып, ләззәтләнеп карыйбыз. Бу, гомумән, яшь социализмга хас тантана икән. Күпме еллардан соң, «Казан утлары» өчен Вьетнам авторлары шигырьләрен тәржемә иткән идем. Аларның берсендә төп-төгәл генә: «Донья матур, донья киң!» — дигән сүзләр бар. Соңын-тын аларны — инде социализм картая барган вакытта — кайбер шагыйрьләр нәкъ шушы төгәллектә кабатладылар.

Ул елларда мандолина һәм гармунда уйнавыбызны йскә алган идем инде. Моңлы авазларга жан-тән белән бирелгәнбез. Ләкин моннан да матуррак, сихерлерәк авазлар да бар икән бит дөньяда. Бервакыт клубка керә-керүгә, шундый моннар ишетеп, йөрәк дөп-дөп тибәргә кереште. Ник? Нәрсә бу? Нинди аваз? Клубны әллә нинди йөрәк жилкендергеч моң тутырган. Мондый тавышларны гомерем бусе ишеткәнем һәм аларның була алуын башыма китергәнем юк иде. Шундый да нәфис авазлар! Үзе йомшак, үзе көчле тавыш! Әле неп-нечкә — өзәләргә торгандай, әле калын — хисләренең ныклығын аңлаткандай. Калыңрак дигәнем бигрәк тә ят. Соңыннан белүемчә, бас ягы. Шулкадәр көчле, шулкадәр аһәңле! Нәзек тавышларны шулкадәр дәрәс басым ясап ишетерләер ки, безнең тальян басы белән һич чагыштырырлык түгел. Әйтеп аңлата алмаслык байлык, төрлелек, киңлек. Шушы кадәр матур тавышлы гармун да була

ала икән. Мин бу моннарны һуштан язар дәрәжәгә житеп тыңладым. Бу ни булды? Бу гармун баян дип атала икән.

Беренче кабат ишетү белән үземнен дә шул инструментта уйнарга тиешлегемне аңладым. Ләкин бу теләк тормышка ашсын өчен алда күп еллар, канлы һәм яшьле нужалар кичерергә туры киләчәк иде әле.

Күрше Түбән Череккүл авылында спектакль. Әсгать абый, күп кенә иптәшләре белән кайтып, безнең өйдә төшкә аш оештырдылар. Безгә алардан калган йомырка кабыкларына кызыгу мөмкинлегә генә калса да, тере артистларны күрү шатлыгы шактый көчле иде. Кич спектакльгә бардык. «Яла» исемле спектакль. Абыем Биктимер исемле баш герой ролен башкара. Дошман әхәлләр аның эчәр суына агу салып куя. Абый хәзер шул суны эчәргә тиеш. Дер калтырап торам. И абый, эчә күрмә! Ләкин ул мин уйлаганнан сизгеррәк булып чыкты. Стаканны күтәрәп эчәм дигәндә: «Врачлар миңа кайнамаган су түгел, кайнамаган сөт тә эчәргә кушмый!» — дип, стаканны өстәлгә кире куйды...

Шатлыгыбыз чиксез зур!

Тик аяныч белән шунысын әйтергә мәжбүрбез, бу якты бәхетләр артык та кыска булып чыктылар. Шундый көн килде, Әсгать абый янадан өйгә кайтты.

Кояшлы, эссе июль иде. Мин мондый көннәрдә жиләс жирдә — өйалды идәнәндә йоклыйм. Бервакыт, әллә төштәмә, йокыдан да татлырак авазлар ишетелә. Шулкадәр матур тавышлар! Тик алар әллә ничек, жанны авырттыра, чәнчиләр. Мин мона озак түзә алмыйм, уянам. Уянып бетәр-бетмәс торып басам да, авыртуга чыдый алмыйча, баскан хәлдә кычкырып елап жибәрәм. Кинәт сихерле дигән тавышлар тына да, аны Әсгать абыйның шактый тупас тавышы алмаштыра.

— Син нәрсә, котырдың мөллә?

Ул эчке бүлмәдә гармун уйный икән. Көйләрнең артык матурлыгына түзә алмыйча елаганмын. Нишләптер, мин кичә аның гармун белән кайтканын абайламый калганмын. Хәзер генә белдем. Артист егетләр армиягә китеп бетү сәбәпле, агитбригада таралган. Әсгать абыйның үзенә дә повестка килгән. Айлар буге хезмәт хакы түләнмәгәнлектән, РОНОга керсә (агитбригада аның карамагында икән), аңа: «Акча юк, гармунунны сат та, акчасын үзеңә ал, шул булыр эш хакы», — дигәннәр. Армиягә китешли, Әсгать абый ул эшнә (дөресрәге, гармунны) миңа калдырды. Ә мин, музыка белән сихерләнгән унөч яшьлек малай, шундый моннар хәзинәсен үз теләгем белән сата аламмы инде? Монысы буласы нәрсә түгел. Һәм ул булмады да. Ниләр генә килеп чыкмасын, үзем исәндә мин аннан аерылачак түгелмен. Менә шулай, иптәшкөйләр, белеп калыгыз!

Ахыры бар.

Салават Рәхмәтулла

ЯЛГЫША КҮРМӘ, ЯЗМЫШ!..

Ага сулар

Башкасмны учларыма кысып,
Бата-бата тирән уйларга,
Күзләремне тутырып карап торам
Боргаланып аккан суларга...

Аккан сулар, гомер юлы сыман,
Башлана да җырлап-чылтырап,
Күкрәк көче белән жир актара,
Бөркемнән дә тормый юл сорап.

Чирәм яра,
Таулар булса — тишә,
Ташлар булса — кисә: юл сала.
Елга булып, дингезгә юл ала,
Чыккан чакта чишмә булса да.

Ярларына сыймый шаулап ага,
Дингез шинәр сыман — туктаса.
(Үзе дингез булып иде,
Ярлар
Чыгырдатып кысып тотмаса...)

Аккан сулар — узган гомер сыман...
Бата-бата тирән уйларга,
Күзләремне тутырып
Карап калдым
Боргаланып аккан суларга.

Әх, боралмам гомерем агышларын,
Боралсам да сулар агышын.

Бормаланып андан сулар сымаң,
Бу дөньядан узып барыпсың...

Егерменче гасыр

Егерменче йөз эл уза,
Гүя
Жир өстеннән уза йөз очкыч.
Баш өстеннән уза —
Үзе — гузал,
Үзе — серле,
Үзе — коточкыч...

Ялгыш күрмә, Ялмыш
Башкага тиеш шатлыкны
Син миңа бирмә ялгыш!

Ялгыш күрмә, Ялмыш
Миңа бөрчөк кайгыны
Башкага бирмә ялгыш!

Ялгыш күрмә, Ялмыш
Гомерлек мәләббәтсменә
Ятларга бирмә ялгыш!
Ялгыш күрмә, Ялмыш!

Туган авылда

Туган-үскән авылымның
Урамнарыннан үтәм:
Авылым — шул!
Урамнар — шул!
Яшларга гена — бүтөн...
Карларга гына — бүтөн...

Дөньяң көйлә генә!
Саулыгым да —
Ходагыз шөкер! — ярыйсы!
Тик...
Дошманнар, дуслар исән чакта
Килә әле... үлөп карыйсы...

Үлөп барам:
Дошманнарым (!) килгән?
(Хәйләм барып чыкмас — сүтәсәм...)
Күз яшларын сөртә-сөртә,
Син дә:

«Мин нишләрмен,— дисән,— син үлсән?!»

Ятларгамы сине калдырырга?!

Тереләм мин — нишләп терелми?!

...Дошманнарым — чын дошманнар икән,
Дуслар — ялган икән: күренми...

Бер вакыт...

Меннәр арасыннан бердәнберне

«Бердәнберем!» дидем бервакыт.

...«Бердәнберем!» дигән бердәнбернен

«Бердәнбере!» идем бервакыт...

* * *

Синдә микән гаеп?

Миндә микән?

(Нишләп — синдә?! Гаеп — миндә гел!)

Хаталардан беркем хали түгел:

Бусын гына инде... син дә бел!

Үкенсәм дә, үтенсәм дә — була:

Саксыз сүз — ут!

Жанны ут алган...

Синдә микән,

Әллә миндә микән

Чынбарлык һәм хыял буталган...

Үкенсәм дә, үтенсәм дә — артык:

Гаеп кемдә? — үзем беләмдер.

...Бәхет — булса! — синең белән булган!

Булмаса да — синең беләндер...

Атларда да кеше язмышлары

Г. Ибраһимовка

...Атлар килә!

Мөйдан белми әле:

Алмачуар алдан киләчәк! —

Моңы әле бер Галимжан белә,

Бәйге узгач мөйдан беләчәк!

...Халык белми әле:

Алмачуар

Йөрәккәс ярылып үлчәк... —

Моңы әле бер Галимжан белә,

Чорлар узгач... дөнья беләчәк...

Батырларын барлый халкым:
Сабантуйлары — мөйдан!..
Шагыйрьләрен барлый халкым:
Бөтен Жир шары — мөйдан!..

Күперләр

Ямышларның сезгә бу дөньяда
Хәтәрләре төшкән бигрәк:
Йөкләр уза...
Йөкләр узган чакта
Иңнәрегез кала иңрәп...

Узган йөкләр — гасыр йөкләре бит! —
Субайлар да жиргә иңәдер...
(Шул субайлар тайса,
Жир күчәре
Шартлап сынар сыман нигәдер...)

Капитализмга... чигенә Русия
«Социализм» дигән илләрдән...
...Әй, күперләр!
Сездән узган йөкләр
Төдә уза... безнең иңнәрдән...

Безгә бу хасмы?!

*«Татарларны хәмер эчәргә
урислар өйрәткән...»*

Сөйләшүләрдән.

...Хәзер татар эчә...
(Күпме сәрхуш
Ир татарлар, бичә татарлар?!)
Эчми түзалмыйча,
Бер «яргы»га
Канын сатып эчә татарлар.

Хәмер эчә татар:
Жанын сатып,
Баш төзәткөч — телгә күчелер.
Телен сатып эчкөч — дин сатылып,
Һәм дин белән... иман эчелер...

Көн-төн эчә татар, белми эчә...
Мөселманнар, безгә бу хасмы?!
Урыс андый хәзер
Татарларны
Корал белән алып булмасны...

Белми — эчә татар...
Милләтен дә

Сатып эчәр (саткач, акча бар!)
Урыс хәзер... хәйлә белән яулый!
Татар өчен кемнәр яу чабар?!

* * *

(Уенлы-чынлы)

«Мин авылга сыеп тормадым...»

Нади Такташ.

...Төйнәлдем дә, төялдем дә — киттем
(Ничә еллар узган «сау бул!»га!).
Чөнки мин дә, бөек Такташ сыман,
«Сыялмадым...» туган авылга...

Эстәрледә (!) урын житми хәзер,
Һава житми, шайтан алгыры...
Такташлары белән Казан тарта:
Юлларыма шигырь яугыры!...

Төйнәлермен дә бер — төялермен:
Казаннарга йөрәк кузгалыр.
«Эстәрлегә хәтта сыймады...» — дип
Гайбәтләргә «әйбәт» сүз калдыр.

Сыйганнар да... кысылып сыйган монда
(Мин лаеклы булмам бу «дан»га...)
...Авылга да сыеп тормадым мин:
Сыеп булмый... «бөек булганга!...»

* * *

Яшәү — көрәш:
Көрәш мәйданында
Кем «жинеләм», диеп көрәшкән?!
Жинелгән дә,
Жингән дә юк әле,
Туйган да юк әле көрәштән!

Шикләр салма —
Дәрт сал йөрөгемә:
Дәрман барда мәйдан тотармын!
...Жиңүләрдән өметләргә өзсәм,
Гомерем буге ташлар йотармын...

Эстәрлетамак.

Мансур

Вәли

МӘХӘББӘТ МАЖАРАЛАРЫ

НОВЕЛЛАЛАР

Урыс әдәбиятының зур язучысы, Нобель бүләге лауреаты — эмиграциядә илен бик сагынып яшәгән һәм мәхәббәт турында гүзәл әсәрләр иҗат иткән Иван Алексеевич Бунинның тормышы һәм иҗаты алдында олы хөрмәт белән баш ио билгесе булсын иде бу новеллалар.

Төнге сәгать икедә

— **Ш**ундый ук дәрәжәдә акылны югалту, башны жую үз гомеремдә бүтөн беркайчан да булмады шикелле...— дип, бик тә серле итеп сөйләп китте безгә ул кичне рәссам Эмиль әфәнде.

...Ул елны миңа бер айга якын Мәскәүдә яшәргә туры килде. Китап бизәүче рәссамнарны андагы үзәк нәшрият үрнәгендә осталык арттырырга, тәҗрибә уртаклашырга дип жыйганнар иде. Урнашуыбыз да башкаланык үзәгендәге иң затлы кунакханәдә булды. Чөнки без, провинциядән генә жыйналган булсак та, үзегез беләсез, андый-мондый гына халык түгел— рәссамнар бит! Ә ул чагында житәкчеләр, кем белән ни рәвешле эш итәргә кирәклеген бик яхшы беләләр иде. Хәзергеләр сыман түгел! Әйе...

Менә шул... Мәскәүгә килеп байтак кына яшәлгән дә иде инде... Бер кичне шунда, Мәскәүдә яшәүче таныш рәссам минем номерга кунакка килергә итте бит. Ул инде, өснә— дүрт стена арасында ятып, усап хатын итәген саклап туйган, күрәсен, шуңа күрә жай чыкканда бер ирек ачып аласы килде, ахрысы, моның. Аннары үзегез беләсез: Мәскәү халкы, гомумән, бушлай сыйланырга бик тә ярата бит ул!

Кунакка килгән әлегә танышым белн шактый гына гәлләшеп утырдык без. Аннары кунагым өйдәге усал хатынын искә төшерде дә, ашыгырта тотынды. Мин дә инде аннан арый башлаган идем, шуна күрә артыгын кыстамадым, үзезнең бишенче каттан аска хәтле моны озата төштем.

Без торган кунакханәгә метро ерак түгел иде. «Ярар, анда хәтле барып йөрмә инде»,— диди, кызу-кызу өенә чапты бу. Ә мин исә номерда утырып нык кына туйган—кышкы салкынга, рәхәт һавага чыккач, тиз генә кире керәсе дә килми башлады. Йөрим шунда, кунакханә ишегеннән бик ерак китмичә генә таптангалап. Әле генә ап-ак кар явып үткән, ул кунакханә алдындагы шактый киң мәйданны тип-тигез аклык дәрәясы итеп калдырган. Үтеп-сүтеп йөрүчеләр дә сирәк... Шәп! Романтично!

Шулай чит шәһәрдәге кышкы төн матурлыгына кызыгып, хозурланып күпме йөрегәнмендер, анысы инде истә юк, әмма бер мәлне үзезнең кунакханәгә таба метро ягыннан бер ир-атның якынлашканын абайлап алдым. Кызу-кызу килә. Ә безардан ныклап карап баксам—Уфадан килгән коллегам Шаһбаз ич бу! Сонгы арада монда көннәр бие бергә кайнашкан булса та, төнге Мәскәү уртасында икәү генә очрашса, бик тә сөөнештек инде үзе. Бала-чагалар төсле куаныштык!

Мин моңа сөйләп бирдем инде: «Менә, кунакны озаттым да, кире керәсе килмичә йөрим әле...»—дидем. Аның да кәефе шул чама булуы ачыкланды. Ул туганнарына кунакка барган икән дә, кайтасы булгач, мәжлес ахырына кадәр тора алмаган. Шуңа күрә үз-үзенә ачуы килебрәк һәм төнге Мәскәү урамында бер ялгызы калудан куркыбрак чаба-чаба кайтуы икән бу бахырның... Бүтән һичбер ашыгыр жире юк икән моның да...

— Әйдә соң, менә монда кереп, безар тамак чылатып чыгыйк. Кайта-кайта мин дә бөтенләй айнып беттем бугай инде!—диде безардан Шаһбаз кунакханә астына ук урнашкан ресторан ишегенә таба ымлап.

Кунакханәсендә инде айга якин яшәп тә, бусына бер дә кергән юк иде минем. Үзезнең шул бишенче каттагы кафедра гына тукланып йөри идем. Шаһбазның әлегә көтелмәгән төкәдименнән башта куркыбрак калдым, шуңа күрә икеләнеп кенә:

— Бу вакытта... Чын алкашлар кебек...—дигән булдым. Ә баксам, үзем әкрән генә тегенең артыннан атлыйм икән. Эчтә шайтан утыра бит инде барыбызның да! Үзең беләсен, жай гына чыксын!

Ни өчендер, ишәк төбәндә сакта торучы швейцар-мазар да очрамады безгә, вакыт бик тә соң булгач кереп йөрүче табылмас, диди уйлаганнардыр инде... Шулай итеп, кыюсыз гына барам Шаһбаз артыннан һәм карыйм... ресторан эчендә инде беркем дә диярлек калмаган. Официантлар ашыга-ашыга өстәлләрне жыештыра, кайбере безгә шикләнүчән—«ак караш ташлап ала. Әмма берсе бер сүз әйтми. Ябылу алдыннан болай, безнең шикелле өс киеме белән кереп йөрүчеләргә, күрәсен инде, болар аптырамаска күнеккән.

Безар баргач, Шаһбаз да туктады. Икеләнеп миңа карый бу.

— Нишлибез соң?

Ә мин нәрсә диди әйтә алыым инде: монда тәү мәртәбә аяк басуым ич... Шулай, ул—миңа, мин ана карап, аптырашып тора идек, түр ючмактан кул изәүче берәүне сөйләп алдым. Башта тирә-юньгә күз салдым—бәлки безгә түгелдер бу кул изәү? Кем белсен, диди... Аннан инде Шаһбазның касыгына төрттем. Ә ул хәлне тиз генә аңлап ала торган кеше түгел—ике күзен шар итеп миңа текәлде. «Нәрсә бар?»—инәсе. Мин инде сүз белән үк әйтергә мәжбүр булдым. «Әнә,—мәйтәм,—ине чакыралар...» Үзем аптырап елмаям. «Болары да безнең коллегалар түгелдер ич инде...»—дигән уй да йөгереп үтә баштан. Чөнки безнең семинарда катнашучылар арасында байтак кына хатын-кыз да бар иде. Огыйсә, безне монда тагын кем белсен дә, кем танысын?!

Икеләнеп, шикләнеп кенә боларга таба якыная төштек... Хәзер инде мин алгарак чыктым, үзем алдан барам.

Якыная төшкәч күрәм: иң түр почмактагы кечерәк кенә өстәл янында өч кыз утыра. Алларында ике шампан шешәсе, аның берсе инде бушаган. Икенчесе дә төбөнә якынашып килә. Шоколад һәм кыйммәтле сигара савыты да күзгә ташлана.

Боларның сары чәчлесе кул боллаган иде бугай, без якынайгач сүзне дә ул башлады. Үзе чибәр генә. Кино экранынан төшкән диярсен!

— Күтәрченнәрем, безгә бик тә күнелсез бит! Кайда йөрисез соң сез! — Гүяки, без кич буе алар белән бергә утырган да, гүяки, төмәкә тартып алу өчен генә урамга чыкканбыз! Менә сиңа Мәскәү кызлары дисәң дә, Мәскәү кызлары!

— Ә без һаваны күбрәк сулап ташлаганбыз... — дигән булдым мин кызларга да елмаеп һәм, шул ук вакытта, үз артымнан килүче Шаһбазны да тиз генә борылып барлап алдым.

Ә теге чая кыз безне кыстапмы-кыстый гына бит:

— Әйдәгез, өс киемегезне салып менә монда куегыз да, өстәл янына утырышыгыз! — диде ул безгә, үз өенә килгән кунакларны кыстагандай итеп.

Мондый жылы сүзне ишеткәч, инде янадан минем Шаһбаз дус алга чыкты.

— Хә-ә-зе-е-р... — дия-дия өстеннән калын курткасын да сала башлады. Мин дә пәлтәмне салып, урындык аркасына элдем.

Көләрсен дә, еларсың да дигәндәй — шулай итеп, төнге сәгать берләр чамасында, без башкала ресторанының иң түр почмагына кереп урнаштык! Төшме бу, өнмә? диеп кенә торырлык, валлаһи!

Кызлар, нәзакәтле итеп кенә кулларын суза-суза, үзләре белән таныштырып та куйдылар. Безне чакырган иң чибәре, сары чәчлесе Люда исемле икән, аның каршысындагы кечерәк гәүдәле һәм кара чәчлесе Валя булып чыкты. Ә инде алар уртасында тынычрак кына утырган сипкелле борынлысы үзен бик тә оригиналь төстә:

— Московская татарка Мариам! — диеп таныштырды. Моңа Шаһбаз аеруча шатланды — үз кардәшен очраттымны?! Ләкин аның кеше алдында артык төпченә башлавын Мәрьям ошатмады, булса кирәк, чибәр йөзенең кырыс мимикасы белән моны бик тиз сиздерде.

Нишлесең, өстәлдә эчемлек бөтенләй беткән диярлек — без инде хәзер джентльмен булырга тиеш идек. Кул изәүгә риза булып килдек бит, димәк, инде табын муллыгы турында кайгырту да безнең өстә!

Вакыт соң булса да, Люда бер ым бирү белән килеп житте безнең яңга официант агай. Икенче килүендә инде ул безнең кечерәк кенә өстәлне эчемлек һәм ризыклар белән тутырып та куйды. Бушаган шампан шешәләрен дә озаттык, аның урынына уртада ике затлы коньяк тырпаеп, кукраеп утыра иде хәзер.

Менә шулай кызып китте безнең бу төн уртасындагы сәер мәжлес! Кызлар яңа мәзәкләр сөйли, аларга без дә өстибез. Шактый ук тирәнгә дә кереп киткәлибез. Ул ара булмый, кызлар үз яналыкларын, үз хәлләрен генә серләшә башлый. Таныш-белешләрен сөйләштереп ала.

Шулай күпме утырганбыздыр, монысын аның кем белгән, әмма бер мәлне официантыбыз безгә: «Пора!» — дип әйтеп куймасынмы! Ушыбызга килеп, сәгатьләргә күз салсак — инде төнге сәгать икенче! «Пора»га килешмичә хәлең юк...

Ләкин Мәскәү кызлары алар шуның өчен дә Мәскәү кызлары шул — югалып калмадылар. Безнең Людабыз да, өсләргә киенеп бетергәч, болай дип әйтеп куйды:

— Әйдәгез, безнең дачага барабыз!

Валя белән Шаһбаз моңа шундук кушылдылар. Ә Мәрьям бер сүз дә дөшмәде. Дачага барырга булгач, тагын эчемлек һәм тагын бүтән нәр-сәләр дә алырга туры килде инде, үзегез беләсез. Кызлар шөп бит — «тегесен, монысын» диеп кенә торалар, мин сиңа әйтим. Ә официант шул арада китереп тә өлгерә! Сүз куешканнар диярсен.

Киенешеп урамга чыктык. Ул арада Мәрьям «өйгә кайтам» ди башлады. «Мине өйдә көтәләр...» — ди. Башта аны өенә озаттык. Ә аннан соң — хәзер без дүртәү калдык бит — барырга машина эзли башладык. Юк, Мәскәү булса да, безнең кырыйдан машиналар шактый ул үткөләп йөрәсә дә һәм байтагы безнең янга килеп туктаса да — Люда әйткән жиргә барырга, ни өчендер, килешмәде алар. Риза булмаган төстә баш чайкап, бездән башка гына кузгалып китә тордылар яныбыздан... Мин башта моның серен аңламадым әле...

Шулай байтак кына басып торгач, ниһаять, бер такси безне алып барырга ризалашты бит. Кабина эченә кереп урнашкач — төн уртасында кышкы урамда басып торып байтак кына туна да башлаган идек инде без — Люда шоферга төгәлрәк аңлатырга тотынды. Аның озак итеп сөйләвеннән минем хәтеремдә шунысы гына калган — «Рублевское шоссе».

Киттек. Башта бик озаклап Мәскәү эченнән бардык әле. Ул бик та зур шәһәр бит инде, үзегез беләсез. Без инде Шаһбаз белән кая барганны берничек тә белә алмыйбыз — чөнки Мәскәүдә икебезнең дә ике-өч мәртәбә генә булганы бар. Кыскасы, башкала үзе безгә, провинция кешеләренә, зур бер кара урман кебек...

Әле шуның өстәвенә, минем дус Шаһбаз берәздән янәшәсәндә утырган Валяга «шигырь укыйм» дия башлады да, тегесе ниндидер кискенрәк сүз әйтте, ахрысы — Шаһбазым үпкөләп, бер мөл дәшми-тынмый баргач, үз алдындагы шоферның аркасына какты:

— Тукта, мин төшәм! — диде. Мин инде ул чакны үземнең нәрсә дигәнемне хәтерләмим дә, әмма ана ныклап каршы килүче булмады бугай. Шулай итеп, олы Мәскәү каласыннан чыгып барганда машинадан төшеп калды минем дустым... Хәзер мин бер ялгызым гына калдым бит инде... Һәм ике кыз...

Барабыз... Барабыз... Мәскәү инде шактый ук артта калды. Бер заман зур гына урман эченә дә килеп кердек. Һаман барабыз. Шофер да дәшми, алгы утыргычтагы Люда да иелебрәк, черем иткән сыман бара. Ә минем ишләргә дә белгән юк: кунак озатырга диеп кунакханәнен бишенче катыннан гына төшкән килеш, менә шундый жиргә китеп кара әле син!

Миңа инде бик озак та, бик ерак та барабыз сыман тоела. Төн дә әле һаман караңгы. Барган юлыбыз шоссе булса да, юлның ике ягындагы биек-биек нарат һәм чыршылар шомлы булып утыралар. Төнлә чыршы бигрәк тә куркыныч күренә бит ул. Олы бер албасты шикелле утыра андый чыршылар төнлә...

Бик озак баргач, ике олы юл кисешкән чатны уздык. Моңы сизеп, ахрысы, Люда да башын күтәрде. Машинабыз исә таррак юлга кереп, шуннан бара башлады. Аннары тагын шактый ара үткәч, бер озын корылмага таба якынлаштык. Ул биек кара койма белән әйләндереп алынган иде. Шоссе өстеннән караганда бик серле дә, гаять куркыныч та урын инде. Алла гына сакласын дисен!

Безнең машина менә шул корылманың капкасы янына туктап кар өстенә аяк баскан гына идек — әллә каян гына бер көтү эт килеп чык-масынмы!! Котлар очты, хәзер өскә ташлана инде болар дип торам. Әмма Люданың бер сүз әйтүе житте. Шуннан соң тынычланып, аяк тирәсәндә уралырга тотындылар.

Ул арада Люда кереп капканы ачты һәм... тагын нәрсә булды, дисез? Такси машинасын да ишек алдына кертә башладылар болар! Аны ишек алдына кертәп урнаштыргач, капкаларны яхшылап ябып, бикләп куйгач — ул төнге төш кебек күренешләрдән тагын шунысы бик нык хәтергә уелып калган: таксист егет белән без икәү бик озаклап таксиның яшел «күзен» томалап маташтык. Шофер егет моңы кына болай аңлатты. Ул машинаның яшел утын сүндерсә, пассажир утырткан кебек була һәм ул акча эшлөгән булып чыга. Димәк, ул кассага иртән акча тапшырырга тиеш! Ә болай, яшел ут янганда исә, машина буш торган булып чыга. Ягъни шушы вакыт өчен кесәдән акча чыгарып саласы юк.

Кыскасы, шоферның үз муенындагы кызыл шарфы белән машинаның яшел «күзе» шосседан күренеп тормаслык итеп төмам томаладык без. Чып-чын маскировка булды!

Шуннан инде әлеге серле корылманың эченә дә үттек.

Ә анда... Ә анда бүлмә эчендә бүлмә, почмак артында тагын почмак... Һәм бөтен жирдә — ярым карангы. Утлар тонык кына булып, анда да сирәк кенә урында яна.

Сөйләшә-аңлаша торгач, шул да мәгълүм булды: безнең Людабыз Мәскәүдәге атаклы кинорежиссерның бердәнбер кызы икән. Менә хәзер без утыра торган урын шул режиссерның дачасы икән!

Кем уйлаган инде әнә шулай, жиде төн уртасында, даһилар дөнъясына барып керермен дип...

Кыскасы, ресторанда башлаган күнелле мәжлесне без монда да дәвам иттек. Әмма таксист егетебез ашыга иде: алар уртақ өстәл янында берәз гына утырдылар да, аннары Валя белән эчкәрәдәге бүлмәләреннән берсенә кереп югалдылар...

Ә без әкияти чибәр сары чәчле Люда белән байтак кына утырдык әле. Аннан соң капканы ачып таксини чыгарып жибәрдек. Шуннан соң инде кара урман уртасындагы биек койма белән уратып алынган һәм бер көтү усал этләр тарафыннан ышанычлы саклана торган бу серле ихата тулысынча карангылык кочагында калды...

Иртән соң гына торып, берәз чәйләп алгач, кызлар телефон аша гына машина чакырдылар.

Һәм без тагын озаклап — өчөбез дә арткы утыргычка кереп утырып черем итә-итә, яңадан шөһәргә кайттык...

Менә сез ышансагыз ышаныгыз, ышанмасагыз юк: әмма мин эшнен соңы чынлыкта ничек булганын әйтмичә кала алмыйм. Чөнки серле башланган бу тарихның дөвәмы да көтелмәгәнчә булды. Без Люда белән дүртме-бишме ел буе очрашып йөрдек! Ничек итеп дисезме? Бик гади итеп. Ул берничә көнгә безнең шөһәргә кунакка килә иде. Мин дә ял көннәрен туры китеребрәк аның янына барам. Аның бит бер үзенә ике бүлмәле фатиры... Кыскасы, мин үзем ул чакта безнең арада чын мәхәббәт булып алды дип саныйм. Чөнки очрашуыбыз, танышуыбыз бик сәер башланган булса да, Люда чынлыкта житди һәм төпле кыз иде. Без аның белән бик рәхәтләнеп, жаннарыбызны тулысынча ачып, иркенләп сөйләшә, серләшә идек. Якин рухлы, бер иш жан кешеләре идек без! Үзе безнең шөһәргә килгән чакларында ул миңа дус кызларының ни әйткәннәрен сөйли торган иде. «Ун миллионлы Мәскәүдән син үзенә бер дус таба алмадыңмы?» — диләр икән Люданың дус кызлары аның минем янга барасын ишеткәч...

Әйе, болай йөрүнең туйдыра башлаган чаклары да булды. Андый чакларда Люда миңа: «Әйдә, син Мәскәүгә күчеп кил, менә күрәсез бит, минем фатирым иркен!» — дия иде... Һәм үзе шул ук вакытта, акыллы кыз буларак, моның мөмкин эш түгеллеген дә сизә, бу олы каршылыкны бөтен йөрәге белән кичерә-кичерә елаштырып та ала иде...

Нишлисез инде — безнең очрашулар да акрынлап сирәгәйде. Телефон аша гына, сөйләшеп кенә аралаша башладык... Ә аннары... Ә аннары ул кияүгә чыкты. Хатын-кыз бик озак көтә алмый бит ул, үзегез беләсез.

Ләкин бу мәхәббәт, инде менә дистә еллар узса да, минем хәтердә һаман якты учак булып яна! Теге төн ничек серле булса, ул мәхәббәт уты да минем өчен шуның хәтле якты.

...Эмиль әфәнде үзенә хикәятен әнә шулай төмамлады.

— Ә бер жәйне... Ә бер жәйне мин шундый да матур итеп, кояшлы бәхет күгенен жиденче катына ук күтәрелеп, әнә шунда канат кагып үткәрдем ки—хәзер сезгә ул хакта сөйләве дә миңа чиксез ләззәт һәм рәхәтлек бирә...

Эмиль әфәнденең икенче бер кичне сөйләгән хикәяте әнә шундый сүзләр белән башланып китте.

— Бик тә, бик тә эссе—чамасыз дәрәжәдә эссе, коры килгән жәй иде ул... Кешеләр, бигрәк тә шәһәр халкы, бу хәтле кызудан ничек итеп качарга, кая кереп котылырга белми! Бөтен жир, дөньяның һәр почмагы, һәр нәрсәсә ут кебек кызган. Һәммә жирдән бары тик ут кына, ялкын яки кайнар һава гына бөркелә сыман!

Ә минем хәлләр аларныкы белән чагыштырганда яхшырак. Ни өчен дисәгез—минем бакча, дача бар! Әле житмәсә ул башкаларныкы сыман ачык жирдә, япан кыр уртасында түгел, ә зур бер урман эчендә. Минне биелгы эсседән дача өенең түбәсе генә түгел, ә усаклы-каенлы, имәнле-чыршылы һәм ямьле урманның дымлы һавасы, рәхәт күлөгәсә дә саклый.

Әле ул гына да түгел. Әйтсәм өйтим инде—әлегә жәйне бүтәннәрдә булмаган тагын бер олы бәхетебез бар иде. Яныбызда гына зур, матур һәм шактый тирән күл дә жәйрәп ята иде безнең! Андый эссе килгән жәй көнендә адәм баласы кичергән мондый зур бәхетнең бөтен рәхәтен, барлык ләззәтен болай гына, кыскача гына аңлатып бетерү дә мөмкин түгел аны! Моның чын, тулы мәгънәсен, бу ләззәтнең бөтен тирәнлеген, бөтен тулылыгын бары тик авыл жирендә туып үскән кеше генә белә аладыр дип уйлыйм мин...

Менә шул. Андый эсседә инде, билгеле, эшкә дә йөресе килеп тормый: тухталышларда автобус, троллейбус көтеп тилмерүләргә үзегез дә беләсез бит. Шуңа күрә чираттагы ялны ничек житкерергә белмичә, көннәргә генә түгел, сәгәтләргә дә санардай буласың.

Июнь аеның ахырына хәтле түздем бит мин, шуңа кадәр эшкә йөрдәм. Ә инде июль ае кәргәч, ял алдым—иреккә чыктым!

Кыскасы, үземә иң шөп ял дип бакчада яшәүне сайладым мин. Гел шунда торырман дип, шәһәрдәгә бөтен вак-төяк әйберне дә төяп килдем. Радиоалгыч, китап кебек нәрсәләргә һәм азык-төлеккә өйтәм инде. Андый эссектә вак-төяк өчен дә гел шәһәргә чабасы килми ич инде.

Шулай итеп, бер өйдә ялгызым рәхәтләнеп яши башладым, мин сиңайтим. Беркем комачауламый, беркем тегене-моны эшләргә кушмый. Син—ялгыз, син—тулысынча үз хозурыңда! Моннан да зуррак бәхет бармы икән тагын бу дөньяда, дип, ятасың рәхәтләнеп шулай жәйге урман эчендә, өеңнең салкынча рәхәт күлөгәсендә.

Ялга чыкканыма өч-дүрт көн узган иде бугай инде... Шулай бер көнне бигрәк тә иртә уянып киттем. Уяндым да, кемдер каядыр ашыктырып торгандай—сикереп аякка да бастым бит, әй! Төрәздән тышка багам: көн кичкәге кебек үк аяз, матур, кояшлы. Минем төрәзә янындагы урман аша әле кояш күренми, ләкин аның бөтен жан ияләрен уятучы нурлары инде бу дөньяга гаять тә мул булып сибелгән. Сәгәтемә күз салам—әле иртәнге алты гына тулып килә. Шулай булса да, урман һавасы керсен дип, төрәземне ачып куям, киерелеп хуш исле һава сулайм!

Әйе, ул көнне иртә, бик иртә торылган иде шул. Ләкин нишлисәң инде—хәзер йокы тәмам качкан, кирегә юл юк! Бакчага чыгып алмагач төбенә үзем көйләгән юынгычта битне чылатып алдым. Кәеф тагын да күтәрелбәрәк китте. Тирә-юньдә ду килеп кошлар сайрый, мин сиңайтим! Бер мәл аларның ярсый-ярсый сайрауларына ушым китеп торды.

Бераздан «Инде нишләргә?»—дим үз-үземә. Һәм шундук күңел: «Күл буена!»—дип жавабын да бирде. Тиз генә өйгә кереп үземнең киң кырлы

салам эшлөпөмне — сомбрероны гына алып чыктым да, күл буена таба кузгалдым.

Күлгә илтүче бу сукмак инде ничәмә-ничә еллар буге йөрөп төмәм күнегелгән, мин андагы һәммә борылышны, кырыйда кала торган һәр агач төбен һәм уйсулыкларны беләм. Ләкин менә бүген мин аннан ни өчендер беренче мәртәбә үткән шикелле — рухланып, канатланып уздым. Олы капканы узгач, туктап та алдым әле хәтта. Алдымда яп-яшь юкәләр, төз матур каеннар тора. Алардан күзгә алып булмый! Аларга караган саен минем күңел тагын да очынарак төшә, тагын да ныграк канатлана, көчләрәк талпына. Әйтерсәң лә көчле бер тылсымчы кулына килеп эләккәнмен!

Шулай бөтен жаным-рухым белән оча-очына күл буена төшөп житкәнемне сизми дә калганмын! Ә анда минем инде күптән үзем ияләнгән, күнеккән уңайлы урыным бар. Ямь-яшел чирәмле матур гына бер култык ул. Кеше бик килми торган аулаграк урын.

Әнә шул — көн дә су керә торган жиремә дип барсам — ни күрәм: анда берәү, бер кыз басып тора! Баштарак күзләремә ышанмыйчарак тордым — төш кенә күрмимме икән дип уйлыйм. Чөнки йокыдан да әле яна гына уяндым бит. Аннан соң, бу вакытта, шушылай таң атар-атмас чакта, ничек инде күл буенда кыз бала ялгыз гына басып торырга мөмкин?!

Әйе, ышансагыз ышаныгыз — ышанмасагыз юк: әмма чыны шул иде — минем көн саен су коена торган урынымда гүзәл бер кыз басып тора!

Ул инде өске киёмнәрен салып куйган, суга керергә төмәм әзерләнеп беткән, ләкин, әллә су салкынлыгынан куркып, әллә бер ялгыз гына керергә базмыйча — нәрсәгәдер вакытны сузып, нидер көтеп, жир белән су арасында дигәндөй басып тора. Кайчак матур гына иттереп аяк бармагын гына суга да тигезеп ала ул, әмма һаман эчкә кереп китергә базмый — су буйлап әкрән генә йөрөпчә килә.

Мин исә әле һаман читтәрәк. Ул да әле минем якка карамый. Ләкин мин инде аның берәз гына тулырак та дип әйтерлек гүзәл буй-сынын, шул буй-сынга бик тә килешеп торган тулы матур аякларын, ачык яшел төстәгә йөзү костюмы белән берәз гына каплана төшкән тулы нәфис күкрәкләрен шактый ук әйбәт күрәм. Әлбәттә инде, акрын гына атлый-атлый, үземне төш белән өн арасында сизеп, аңа таба якынаям... Һәм берәздән ул да миңа таба, минем якка күтәрелеп бакты бит! Бу вакытта мин аңа шактый ук якын килгән идем инде, шуңа күрә бер-бер сүз катмыйча да мөмкин түгел иде.

— Хәерле иртәләр сез гүзәлгә! — дигән булдым мөмкин хәтле елмаерга тырышып, үземне булдыра алган кадәр табигыйрәк тотарга теләп.

Ә ул башта байтак кына вакыт күзләрен тутырып миңа карап торды әле. Минем баштагы олы сомбрероны (якын тирәдә андый нәрсә киюче бүтән кеше юк чөнки!), кайбер төймәләре төшкәлөгән жинсәл жәйге күлмәгемне һәм «күл буенда барыбер бер кеше дә булмый», диеп киелгән иске шортымны, яланаяк басып торуымны — барысын да, һәммәсен дә күздән кичерде ул. Хатын-кыз бит ул кешенең тышкы кыяфәтенә карап без күрмәгән, без белмәгән әллә нәрсәләренә аңлый ала, чамалый ала, нәтижә ясый ала. Менә шул күз йөретең алуы бу кызның күнелендә дә миңа карата ниндидер бер ышану тойгысы тудырды булса кирәк — бер мәлдән ул да йомшак кына елмаеп:

— Әйе шул, хәерле иртә булсын! — диде. Ә үзе һаман миңа баккан. Аның хатын-кыз табигате һаман әкрән генә, сүзсез генә мине өйрәнә, минне тикшерә иде шикелле. Минем нинди зат, нинди төр адем булуымны тагын да ныграк аңларга телдидер, күрәсен.

— Ә сез бүген күл буена бик иртә төшкәнсез әле... — дигән буламын. Ул да сөйләшергә ялындырып тормый:

— Әйсе шул, шулайрак булды...— Һәм әз генә тынып торгачтын, тагын болай дип тә өсти.— Төн буена йоклый алмадым... Шуңа күрә, көн яктыра башлауга менә күл буена төштем.

— Ә сөз монда кунакка килдегезме соң?— Аны безнең күршедәге йортларның берәрсенә килгән кунак кызы дип уйлап, шулай сорыйсы иттем.

— Юк, юк— алай түгел! Менә бу пионер лагерына (ул башы белән жинелчә генә ымлап каршы як ярдагы урман эченә урнашкан лагерьга таба күрсәтте) вожатый булып килгән идем мин... Әмма андагы черки!— шулай диде дә яңа танышым иркәнәеп, рәхәтләнеп көлөп жибәрде.

Валә исемле икән ул. Институтның чит телләр факультетында укый... Алар быел дүртенче курсны бетергәннәр дә, менә монда педагогия практикасы үтәргә жибәргәннәр.

— Ә сөз монда нишлисез соң?— бусы инде ул миннән сораштыра башлый. Үзе шаян елмаеп миңа текәлгән. Күрәсен, минем ялан-аяк булуым, ә башыма шундый сөер Мексика эшләрәсә кином елмайта аны. Минем исә аның елмаюыннан кәеф кенә күтәрелә.

— Менә шәһәрдән качып килдем!— дим мин аңа.— Монда рәхәт бит. Иркән! Ялгызлык! Тыныч!— Бераздан, тагын да батырасы килеп, болай дип тә өстәп куям әле:— Урман уртасындагы өйдә бер үзем бит мин!

Ул елмаюыннан туктап, җитди итеп сорап куя:

— Төннәрен дә курыкмыйсыңмы?

— Ю-ю-ук!— дим мин.— Урман мине ярата бит ул!

— Һы! Ә бандитлар килеп чыкса?!

Үземнең башыма да килмәгән бу очракка бер мәл мин аптырабрак калам да, аннары сүзне уенга борам:

— Ә мин менә бу сомбрероны киям дә, аларга «мин— мексиканец, ноу понимау!»— дип котылам дим, көлә-көлә.

Мондый борылыш Валәга да ошый, ул тагын да матуррак итеп, бөтен йөзә, күзләре белән балкый-балкый көлөп жибәрә... Ә мин ул арада аның кулыннан да җитәкләргә жорьәт итәм һәм:

— Әйдә, суга керик инде!— дим.

Ә Валә һаман көлә, үзе көлә-көлә: «Ноу понимау»,— дип кабатлый.

Сүз уңаенда мин аның нинди чит телләр өйрәнүен сорыйм. Инглиз һәм немец телләре икән. Немеччә мин дә бераз беләм. Хәтта Мәскәүдә булган чагымда бер фин кызы белән немеччә сөйләшеп йөргәнәбез булды. Чөнки ул урысча бөтенләй белми иде. Мин, билгеле, боларын ук сөйләп тормыйм инде Валәга, бары тик аңа немец телендә: «Без синең белән су конабыз» дигән сүзләренә әйтәм. Ул мине бер урында төзәтә дә, кәефе китмәсен дигән төсле хуплап:

— Йа, йа,!— дип куя. Ягъни «әйе, әйе»— дигән сүзә инде бу аның немеччә.

Шуның белән немец теле онытыла. Валә ике кулын матур итеп алга суза да, башта суга чумган төсле хәрәкәт ясый, ә аннары чуммый үзә— ә кулларын ике якка жәеп жибәрәп, бик нәфис, назлы хәрәкәтләр белән ипләп кенә йөзәп китә. Аның менә шулай итеп суга керү мизгеле, ничек матур итеп йөзәп китүе, бу күзәлнең дулкын һәм су стихиясе белән тоташып китүе, соклангыч рәвештә минем күз алдымда мәңгегә-мәңгегә истә кала. Соңрак мин менә шул күзәл, сикри мизгелләрдән бик күп картиналар ясадым. Бу күзәл тәннең, бу илаһи сынның су эченә керә баруын тасвирлаган минем иң яраткан әсәрләрем булды алар! Чөнки тере музыка, җанлы симфония иде ул мизгелләр!

Ә ул иртәнә рәхәтән күрдәк без су керүнең! Башта икәү янәшә йөзәп каршы як ярга чыктык. Аның шактый ғына текә, төрлө-төрлө үләннәр белән капланган, матур ап-ак касналар белән бизәлгән ярында хәл җыеп чүгәләп тордык— үзбөз йөзәп киткән якка карап сокландык. Чибәркәй янәшә, иртәнге тынлыкта, әнә шулай тору үзә генә дә бу дөньяның, бу яшәүнең иң зур бәхетедер кебек иде!

Аннары без тагын суга кердек, тагын йөзеп киттек... Бер дә ашыкмыйча гына, күл тирәсендәге гаять тө гүзәл табигатьне күзли-күзли генә йөздек... Сирәк-мирәк кенә, иң-иң кирәк чагында гына, сүзләр дә өйткәләп куябыз шунда... Ләкин ул чагында, әнә шул жәйге гүзәллек, илаһият тантанасы вақытында инде бүтән бер генә ым да, бер генә сүз дә кирәкми сыман иде. Менә шундый камил, һәр яктан килгән, тулы гүзәллеккә инде бүтән бер генә нәрсә дә, бер кечкенә генә ишарә дә кирәкми иде инде!

Бер мәлне безнең бу бәхетебезне бүлеп, урман эчендә быргы авазы ишетелде. Бу тавыш икебезне дә чынбарлыкка кайтарды.

— Балалар уяна инде...— диде Валя, үз тавышына һичнинди ашыгу, борчылу чалымы чыгармыйча гына. Үзе йөзеп барган жиреннән сүзсез генә ярга таба борылды.

Мин дә иярдем.

Ул иртәне мин Валяны тар урман сукмагы буйлап озата бардым. Аларның лагерьлары капкасына хәтле диярлек... Ә юлда әлегә тар сукмакта әллә ни сөйләшеп булмый инде билгеле. Ул акрын гына адымнар белән алдан бара, ә мин — аның артынан... Ике якта — яшь юкәләр, ап-ак каеннар... Куе булып үлән үскән... Әмма Валя тирә-юньгә күз дә салмый диярлек — ул гел алга гына карап бара. Әллә артынан мин барганга күрә инде: берәз кыенсынып, берәз гына тартыныбрак атлый сыман. Әллә үз-үзеннән ояла инде шунда...

Ә шулай да, аларның лагерьлары күренгәч, мин аны сак кына туктаттым.

— Валя...

— Мин сезне тынлыйм, әфәндем! — диде ул назлы гына тавыш белән һәм елмаган килеш.

— Бүген кич белән нишлисез син? Вақытың бармы? — Мин ашыга-ашыга шулай дип аңа текәлдем.

Ә ул аңламаган сыман:

— Ә нигә? — дип сорый.

— Әйдә, кичен дә су коенабыз! Монда кичен су бик жылы, шундый рәхәт була!

Минем бу сүзләрдән соң Валя берәз тын тора һәм аннары:

— Килеп аласыңмы соң? — дип куя. Аны килеп алмаган кая инде!

— Әлбәттә! — дим мин эчемдәге бәхет, шатлык ташкынын ничек тыярга белмичә.

Көнә бусе ни эшләгәнмендер, ул озын жәйге көннәренә ничек кенә үткәргәнмендер — хәзер инде аларны хәтерли алмыйм. Әмма да шунысын өзеп өйтә алам: кичен буласы очрашу бер генә минутка да минем исемнән чыкмады. Мин көнә бусе үз-үземне белештермичә, ничектер жиңелчә томан эчендә йөзгәндәй яисә бер сихри төш күргәндәй йөрдем.

Шуңа күрә лагерь янына да вақытыннан нык кына алдарак килдем бугай. Балаларны тезеп кичке тикшерү үткәргәннән көтә-көтә алжып беттем. Үзем ул тирәдә арлы-бирле йөрөгән бихисап кешегә күренергә дә куркам, өйтерсен, ниндидер бер жинаять эшләргә жыенам, диярсен. Кызык инде, валлаһи, мәхәббәт хәлләре!

Шулай, лагерь ягына карап зарыгып тора идем, бер мәл арттан килеп минем күзгә ике йомшак кул капламасынмы? Сискәнеп киттем хәтта... Песи адымнары белән генә ничек килә алган диген син аны! Ул икәнән белдем, билгеле! Монда тагын кем була алсын соң инде... Аның кулын күзләремнән алмыйча гына, кулларымны артка таба сузып, кочаклап та алгандай иттем. Көнә бусе уйлап йөрәп Валяны нык сагынган идем инде, шуңа күрә кулларым биленә тигәч, аларны бер дә аласым килмәде — борылгач та, янадан бер ныклап кочакладым һәм битеннән генә үбеп тө алдым өле.

Валя халаттан гына иде. Ә жылкәсенә тастымал салган... Кичке караңгыда ул бөтенләй бүтәнчә күренә, ничектер гадирәк тө кебек, шул ук вақытта, яңа бер кыяфәткә кергәч, серлелеге дә арткан шикелле...

Аны котә-котә инде төмам карангы төшкөн иде, ул алдан барырга курыкты: «Әйдә, син алдан бар әле...» — диг, мине алга чыгарды. Шулай аз ғына ара киткән идек:

— Болай да куркам мин... Арттан кемдер киләдер кебек. Мәнә-мәнә мине тотып алыр кебек! — диг, Валя янадан минем кулга килеп ябышты. Ә мин нишлим инде, сул кулым белән аның кулыннан тоттым, ә уң кулым белән биләннән жиңелчә генә кочаклаган көс бара башладык. Ул да моңа карышмый, миңа таба авышыбрак та атлый. Мондый карангы урманда алдыбызда берәз ғына яктырып яткан тузанлы сукмактан шулай итеп атлый-атлый, өстә яткан агач тамырларына еш кына абына-абына, тәки төшөп життек без үзөбез көн буге хыялланган күл буена! Төнге, жылы сулы, якты күл буена!

Килеп життек үзөбезнең урынга, бер мәл төнге күл өстенә карап хозурланып басып тордык. Шундый рәхәт, шундый да жылы бер төн иде ул — андый рәхәтлекне болай ғына аңлатулары, ай-һай, читен. Ә берәз мин:

— Әйдә, эчкә дә керик инде, — дим. Валя моңа бер сүз дә әйтми, тын тора... Аннары ғына, кеше ишетмәсен дигән сыман, минем колак янына ук килә дә, ни өчендер пышылдап кына:

— Бар, син керә тор — ә мин аз ғына сонрак керәм... — ди.

Аның пышылдавы миңа әллә нинди бер тылсым сыман тәэсир итә, баш әйләнөп киткөндәй була. Әмма аның ни өчен миннән сонрак керергә теләвен һич тә аңлый алмыйм... Аптырагыч, «Ярар, алайса...» дим дә, акрын ғына чупылдата-чупылдата суга кереп китәм. Төнге су, чыннан да, май кебек — башта ғына берәз чиркандыра да, аннары тәннең судан һич аерыласы килми — шундый да рәхәт, ләззәт!

Мин ярдан әллә ни ерак китмичә генә, кечерәк кенә бер түгәрәк ясап йөзеп киләм. Ә күзәм һаман ярда басып торучы Валяда. Ул исә артына да борылып караган була, миңа таба да күз ташлый, бер-ике адым атлап та куя — әмма ни өчендер һаман да халатын салмый... Мин төмам аптырыйм. Тагын берәздән:

— Әйдә инде, үземә генә күңелсез бит монда! — дим, су өчендә килеш.

Ә ул миңа ярдан торып болай димәсәнме:

— Син миңа таба карама, яме!

Һични төшөnmим, ләкин шулай да ул әйткәнне тыңлап, кире як ярга таба йөзөп киткөн булам. Әллә ни ерак та китә алмыйм, яңадан аның тавышын ишетәм:

— Алай ерак китмә син!

Шулай дигөч, тагын аңа таба борылам һәм суга кереп баручы Валяны күрәм. Мин борылганы күрү белән ул шундук суга чума һәм шундук мин эшнән нидә икәнән аңлап алам — Валя бөтенләй чишенеп аткан икән бит! Аның күкрәләре бөтенләй капланмаган иде бит! Шуны башта ук аңлый алмаганга үземне битәрләп куям. Ә үземне көчле дөрт, ашкыну били баруын тоям. Мин ирексездән диярлек Валяга таба яқынаям. Ә ул, киресенчә, минем яннан узып, теге як ярга таба йөзөп китте. Аның артыннан, өч-дүрт адым ара калдырып, барам сабыр ғына йөзә-йөзә.

Ул берәз бара да, борылып миңа дөшә:

— Син мондамы? — ди. Ә мин шундук аны тынычландырырга ашыгам:

— Мин һәрчак синең яныңда, Валя! — дим моңа, ышанычлы һәм кинәялө тавыш белән.

Безнең күл бик алай зур күл түгел, аркылысы бер утыз метрлар чамасы булыр. Шактый озак йөздөк без Валя белән. Һәрхәлдә, миңа шулай, бик гә озак тоелды.

Аннары Валя теге як ярга яқыналашты да, судан чыкмыйча ғына аяклары белән төпкә басып, ял итә башлады. Мин исә аңа карарга да кыймыйчарак, шул тирәдәрәк бөтерелгән булам. Ләкин су өстендә гел йөзөп йөрөп булмый ич инде — берәздән мин дә чүт кенә читкәрәк китеп, туктап калам. Арабыз шулай ук өч-дүрт адым чамасы ғына. Валя миңа:

— Уф, йөзә-йөзә арыдым! — ди. Миңа да нидер әйтергә кирәк, әмми минем телгә бер генә жүнлө сүз дә килми. Аның каруы мин үзем акрын гына аңа таба якыналашам. Хәзер инде Вәля миннән курыкмый сыман — әллә ул минем якыңлашканны сизмиме әле?

Шулай шикләнә-шикләнә генә мин аның кырыена ук килеп басам, без әле икебез дә муеннан су эчендә... Күлнең төбө бик үк тигез түгел, кайсыбер урыннары батып-батып та киткәли... Мин нидер сөйләгән булып Вәлягә төмам якынаям һәм бер дә сизмәгән төслә генә аның биленә кулым белән кагылам...

Әнә шул чакны әллә аның аягы тасп китте, әллә башка бер хикмәт булды — ул: «Ой!» — диде дә, үзә ике кулы белән миңа ябышты. Ә мин аны чыңлап торып качакалап алдым. Тулы күкрәкләрән һәм сылу гәүдәсенә бөтен муллыгын, барча чибәрлеген каты итеп, нык итеп үземә таба кыстым! Ул, чыннан да, бернәрсә дә кими генә кәргән икән суга... Иреннәр үзләреннән үзләре табышты... Шуннан ерак та түгел йомшак чирәмлә урыннар бар иде...

Без аның белән көн дә су керә идек. Нинди генә көн булса да!

Әмми шунысы кызык: ул бер генә мәртәбә дә минем дачага килеп карамады! Ә бит мин аны бик еш чакыра идем. Чын-чынлап чакыра идем. Моңа каршы Вәля: «Йә бөтенләй калырмын дип куркам», — дип куя иде, әллә уйнап, әллә уйлап шунда.

Сезнең бу роман ничек төмамланды соң? — дисезме. Шул — аның практикасы бетте, без Вәля белән көндөз һәм төнлә дә озакалап су кердек, мин Вәляны үзләренәң палаткасына хәтлә озатып куйдым. Аннары, кереп киткәндә ул мине бик нык итеп, суырып бер үбеп алды да:

— Минә эләмә, яме... — диде.

Менә шул... Ни өчен үзән эләмәскә кушты ул — минем моны әлегә хәтлә аңлый алганым юк.

Ләкин, әле монысыннан бигрәк, бүтән бер нәрсәгә аптырадым мин. Икенче көнне үзем генә күл буена төшкән идем — андагы бушлыкка, үземнең эчтәге, жандагы ялгызлык тойгысына чыдап булырлык түгел!

Шулай икемә-өчмә көн йөдөгәч, мин ахыр чиктә чыдамадым — шәһәргә кайтып, иртәгә үк көньякка оча торган самолетка билет алдым да, беринди юлламасыз-нисез дингез буена китеп бардым! Күл буендагы, күнелдәге газаплы бушлыктан котылу өчен!

Ләкин, ни эмсенеп барсам да, анда да — дингез буенда да — үз жаныма тынычлык таба алмадым...

Шулай итеп, минем ул жәем бик матур итеп башланды да, күнелемдә гомерлек сагыш калдырып, тиз үк бетеп тө куйды...

Әйе, яшьлекнең үзә шикеллә гүзәл һәм күнелне әллә нәрсәләргә эмсендерә торган жәй иде шул ул...

Үткән көннәр табышмагы

...Нишләп соң ул көннәр бик еш искә төшә башлады әле? Инде еракта, бик еракта торып калган ул бәхетле көннәр ни өчен бу арада бик тө еш күз алдына килә аның?

Әйе, ул көннәр күз алдына килә дә — менә хәзер, инде егерме елдан артык гомер узгач та — әле яңа гына, әле менә кичә генә булып узган кояшлы көн кебек балкып, яктырып, жанга һәм тәнгә рәхәтлек, жылы, эчкә бер куаныч һәм хәтта ниндидер бер әйтергә ярамаган үзенчәлекле бәхет тойгысы да биреп тора... Ни өчен шулай?

...Институт төмамлаганнан соң офицер дәрәжәсендә армиягә алынып, ялгызы гына яшәп ятучы Билал ул көнне өенә бик соңлап кайтты.

Янәшәдәге өйләрдә берәм-сәрәм ут ала башлаганнар иде инде. Төбәләп караганын сиздермичә генә, әнә шуларга сокланып карый-карый да

узды өлө ул кире кайткан чагында. Юка ак кисея пәрдә аша тышка бөркөлөп чыккан ул утларда, ничектер, Билалнын үз фатирында булмаган аерым бер жылылык — гаилә жылысы, әйбөт хужабикә йортында гына була ала торган өй, гаилә жылысы — сизелеп тора иде. Тәрәзә яктысында тагын да күзгә ташланыбрак, тагын да балкыбрак утыручы яран гөлләр гүяки энә шул жылыга, энә шундый йомшак-назлы мөнәсәбәткә сусап, караңгы урамнан ул якты-жылы өй тәрәзәсенә килеп сыланган бер сукбай йөрәк... Билалнын үз йөрәге, үз бәгыре, үз жаны да энә шул яран гөлләргә тиң...

Гомере бусе энә шундый — балкып утырган гөлле тәрәзәләргә сокланып туя алмады Билал... Ул гөлләр аңа бу өйдәге яктыны, ул өйдәге жылыны булдыручы һәм аны саклаучы назлы һәм акыллы (табигый зирәк акыллы) хатын-кыз булуы турында сөйли. Энә шул бер билге буенча гына да Билал бүген дә теге яки бу гаиләнең бәхетлеме-түгелме икәнән әйтә алыр иде кебек...

Ул һаман да өенә кереп китәргә ашыкмый әле. Тагын шактый йөрөнгөч, инде керим булмаса дип, кызурак адымнар белән кузгалган иде ул... Шулчак югары каттан бер тәрәзә ачылды да, хатын-кыз тавышы ишетелде:

— Светик, кызым! Өйгә кер инде!

Билал ирексездән башын күтәрдә, югарыга карады. Кинәт кенә карагач, ничонче кат икәнән дә аера алмады, тик бер тойгы шундук бәгырьне теләп үтте — Билал башта нәкъ менә үз тәрәзәсеннән кычкыралар дип уйлады! Аның тәрәзәсе кебек күрендә әлегә ачык тәрәзә. Халат кына кигән бер ханым зур тәрәзәнең бер бүлеген тоташ ачкан да, ишек алдында, үзенең тәрәзә төбөндә генә диярлек уйнап йөрүче кечкенә кызларга кычкыра икән... Бүлмә эчендә исә ут яна, берәз гына музыка авазы да ишетеләп китә. Тәрәзәнең ачылмаган бүлеме турында гөлләр утыра...

Менә шушы күренеш Билалнын хәтеренә мәңге онытылмастай бер талсымлы картина булып кереп калды. Кичке эңгер, ачык тәрәзәдәге чибер ханым, тәрәзә төбөндәге гөлләр, өй эченнән тышка сибелгән жылы актылык һәм шуларнын барысына тирән мәгънә өстәүче талгын музыка... Музыка...

Тәрәзәдәге ханым әле һаман китми, күрәсәң ул кызларын көтә...

Билал да аннан күзен ала алмый... Сихерләнгән сыман озак, бик озак карап тора...

Берәздән ул һушына килгәндәй була, болай тору яхшы түгел икәнлеген чамалап ала һәм... — өенә керергә дип жыенган кеше — үзе дә аңламастан, тагын берәз йөрәп килергә дип, тын калган урам буйлап китеп бара...

Аның бөтенләй башы эшләми, күнелендә әллә нинди давыл.

Шактый вакыттан соң зиһенендә мондыйрак уй чуала башлый — теге ачык тәрәзә аның фатиры астында булды түгелме сон?..

Инде төмам күз бәйләнгөч, йөрәгендә кузгалган давыл басыла төшкөч, Билал яңадан өйләре янына әйләнеп килде... Хәзер инде теге тәрәзә ябып куелган, ләкин әле аның пәрдәсе тартылмаган. Шуңа күрә ул Билаллар йортындагы иң якты тәрәзә булып, бөтен тирә-якка әллә нинди үзгә бер хасиятле нур сибеп тора. Эчтән якты сирпелгөч, тәрәзә төбөндәге гөлләр дә сәхнәгә биергә чыккан гүзәл кызлар кебек — юк, алай гына да түгел — нәфис сынлы балериналар сыман күренәләр...

Бу якты тәрәзәгә озаклап карап торырга хәзер инде Билалга беркем дә комачауламый иде... Ничектер, үзәндә кыенсыну да тоймады кебек ул чагында Билал. Нишләп икән?

Аннары акрын, ашыкмас адымнар белән үз фатирына күтәрелде ул. Өченче каттан узганда аның адымнары тагын да акрынайды, әлегә якты тәрәзәнеке буларга тиешле ишек яныннан үткәндә исә ул бөтенләй тукталып та торган сыман булды. Таш идәнгә кисәк басып аяк тавышы

чыгармаска тырышты—шулай итеп, эчтөн бер-бер аваз килмәсә дип, шул өнне ишетергә һәм үзенә төнгә, ялгыз фатирына юлдаш итеп әнә шул авазларны алып китәргә теләде шикелле... Ләкин ишекнең эчке ягынан бер тавыш та килми, анда үч иткән шикелле тып-тын иде.

Кеше ишеге төбәндә озак басып тора алмыйсың—Билал теләсә дә теләмәсә дә, узып китәргә мәжбүр булды... Ана төнгә юлдаш булып әлегә тыштан күренгән якты тәрәзә һәм аннан агылган талгын музыка гына иярде.

Өснә кереп, өс киёмнәрен салып аткач та, тагын бер мәртәбә салкынча душ кереп чыккач та, аннары бер бүлмәле фатирының кухня белән ике бүлмәсен бер итеп, арлы-бирле йөрөгәндә дә күз алдынан китмәде әлегә якты күренеш. Берәздән үзә белән алып килгән, китап чамасы зурлыктарак радиоалгычын кабызып жибәрде. Ул аны якындагы Япония дулкынына көйләп куйган иде—кабызу белән бүлмәгә кояшлы, салмак, хисләр музыка дулкыннары сирпелә башлады.

Япон музыкасы, ни гаҗәп, бу минутларда аның жанына иң кирәкле, иң тансык әйбер булып чыкты. Гүяки ул аны—шушы ерак жирдә, жир читендә яшәп ятучы баласын—үзенә туган үскән иленә, Татарстанына, алып кайтып куйды... Гүяки бу музыка Билалны бала чагына һәм татлы гомере узган туган авылына алып кайтты—әти-әнисенә, аларның гайлә учагының жылысына... Сабан туйлары көнне жыелышып, жырлашып, моңаеп утыра торган үзләренә кадәрле нигезенә, изге бердәнбер туфрагына күчәрдә гүяки бу музыка...

Япон музыкасы безнең үз көйләребез сыман сузынчы да һәм гаять моңлы да. Ул үз эченә ерак гасырлардан агылып килгән гаять кыйммәтле эчке энергияне, көчне дә сыйдырган. Ул эчке энергиянең тирәндәге салмак, ләкин бик тә урынлы, бик тә вакытлы хәрәкәт, дулкынлануын да сиздереп тора.

Ул елларда Билал әлегә музыка авазына мәкиббән китеп тыңлый гына, аны төмлә, шифалы агым буларак жанына кабул гына итә иде. Ә менә үз жиренә кайтып әлегә музыканы яңадан исенә төшерә һәм уйлана башлагач, мондыйрак фикергә килде: безнең борынгы жирләребезнең, халыкларыбызның янәшә-якын яшәве турында сөйли түгелме соң ул жанга якын, ягымлы авазлар?! Үзенә бихисап күп табышмаклар сыйдырган серле Көнчыгыш жанының бер илаһи чагылышы түгелме соң бу?!

Әнә шулай якты тәрәзә һәм ягымлы музыка булып хәтердә калды бу кич...

...Ә икенче көнне ойләдән соң лейтенант Билал үзенә взводындагы егетләр белән тайга уртасындагы хәрби объектны сакларга китеп барды. Урман белән капланган сопка итәгендәге тимер вагончыкта бу юлы нәкъ бер атна яшәделәр алар.

Биредә инде син автомат асқан солдатлар, этләр белән йөрисен. Үзәңнең дә бил кашында пистолет була—ул сине хәвеф һәм үлем турында искәртеп тора. Монда кеше үзенә йөрәген эчкөрәк, тирәнгөрәк яшереп куя. Монда кеше гүя жанына тимер киём кидереп куя...

Билалның взводы шәһәрдән китеп, Уссури тайгасы эчендәге объектны саклап йөргәндә көннәр дә үзгәрәп китте. Юк, инде октябрь асның башы керсә дә, һава суытмады үзә—монда жәй ике ай чамасы озынрак була икән—бары тик яңгырлар гына башланды. Ә алар биредә бик тә озакка сузыла, ди. Әнә шул алымнардан тулып, елгалар да гел ташый икән... Бу якта жир бодай да дымга бай булгач, су басулар да гел кабатланып тора, ди. Билал хезмәт иткән полк солдатлары, офицерлары да суда йөзә торган БТРларга утырып, якын-тирә авыл кешеләрен коткарышып йөри-ләр икән.

Менә хәзер, күрәсәң, шундыйрак көннәр якынлаша. Билал үзенә солдатлары белән презент түбәле хәрби машинага төялеп шәһәргә кайтканда да яңгыр коеп тора иде, автоматларны һәм башка коралларны тиешле урыннарына тапшырып йөрөгәндә дә гел калай түбәгә, тәрәзәлә-

ргө бәреп торды ул көчлө янгыр. Мондый көннәрне офицерлар өскә ябына торган накидкасын алмаган иде Билал — полктан үз өсөн чапканда бер ышыктан икенчесенә күчә-күчә, көч-хәл белән кайтып житә алды. Ләкин барыбер манма су булды, тик моңа тамчы да уфтанмады — чөнки барыбер көнә жылы, матур иде! Аннан соң: атна буена дәвам иткән чотерекле эш, ниһаять, артта калды — инде хәзер аңа шуның өчен икә төүлек ял бирелә. Димәк, ул тагын үз иркендә дигән сүз!

Вақыты күп булса «Нишләргә икән?» дип баш ватып тормый инде анысы Билал. Чөнки институтта әдәбияттан имтиханнар биргәндә ул менә дигән әсәрләрне күз генә йөгертөп уза алды, аларны тәмләп, чын ләззәт алып укурга вақыт житми иде. Әдәбият буенча программаны шулай кысан итеп, психологик мөмкинлекне искә алмыйча төзүчеләргә ул чагында да, хәзер дә чын күңеленнән ләгънәт укый Билал. Чын, житди әдәбиятның нәрсә икәннән белмәгән, аның төмөн татып укый алмаган кешеләр генә шулай дыңгычлап тутырып төзөргә мөмкин инде ул программаларны! Әдәбиятны бары тик информация чыганагы итеп караучылар гына! Әдәби әсәр белән ялгызы калып, аның гаять нечкә хасияtlәре эчендә чын-чынлап онытылып яши алмаучылар гына төзи аладыр аны шулай... Ягъни әдәбиятнең нигезе булган шигъри тосмлаудан мәхрүм адәмнәр — салкын акылга ия кешеләрдер инде алар... Шулай дип чамалый Билал.

Өснә кайтып, юынып, ял итеп алганнан соң китапханәгә барырга уйлады. Монда Офицерлар йорты дигән бик матур, зур бина бар. Аның яныннан еш кына узып йөри Билал. Узган саен аның яхшылап, затлы итеп эшләнгән тышкы баскычларына, әллә нинди бизәкләр белән ясалган саргылт агач ишекләренә кызыгып, эмсенеп китә. Биредәге бердәнбер мәһабәт, нурлы сарай булып тосла ул аңа. Аулак, тыныч урынга урнашкан булуы аның эчендәге серлелекне, аның үзенә тарту көчен тагын да арттыра шикелле.

Әлеге сарайның саллы гына ишекләрен ачып, эчкә үтте Билал. Ялтыратып эшләнгән таш идән көзгә кебек иде — һәм ул ирексездән еракта калган Казанның опера театрындагы иркен вестибюльне искә төшерде. Әле моннан ике-өч ел элек кенә, өйләнгәнчә, Билал әнә шул театрға еш йөри иде бит. Юк, кызлар белән түгел — бер үзе, ялгызы гына бара иде ул анда. Чөнки кызлар белән барса, аларны кич буе көйләп йөрисе, аларның кәефен күрим дип борчылып утырасы була — андагы илаһи музыка, бөек сәнгать эчендә рәхәтләнөп яши, ләззәтләнә алмыйсың... Билгеле, анда баргач, төнәфсләрдә чыгып йөрегәндә кызлар белән килгән егетләргә бик тә кызыгып карыйсың каравын, аларны бу дөньяның иң бәхәтле кешеләре итебрәк күрәсең ул чакларда. Ләкин синең белән бергә рухланырдай, бергә әсәрләнөп йөрөрдәй кызны каян табасың соң аны?! Иптәш егетләре бу театрға шулай ук бик атлыгып тормый аның. Шулай бервакыт Билал үзенә иптәш булсын диеп таныш егетен алып барган иде дә, ул Билалны оятка калдырып залда тыңлап утырган жиреннән йоклап китте. Хәтта гырылдый ук башлады... Шуннан соң бүтән беркемне дә дөшмәс булды Билал бу театрға.

Офицерлар йортының беренче катына кереп, як-ягына карангалап торганда әнә шуларны искә төшереп алды. Аннары үзенә бирегә ни өчен килүсн хәтерләде дә, дивар буенда тып-тын гына утырып торган бер ападан китапханәнең кайда икәнлеген сорады. Ул сүзсез генә өскә таба күрсәттө. Билал затлы яшел палас жәелгән киң баскычлардан икенче катка күтәрелде, пыяла ишеге киң итеп ачып куелган китапханәне шундук күрөп алды.

Ләкин күрөп алса да, ни өчендер, тиз генә аңа кереп китәргә теләмәде әле ул. Үзе әле генә күтәрелгән баскычыннан аз гына сулгарак тайпылды да, хәзер инде икенче катның матур манзарасын күздән кичерергә тотынды. Сул як дивар буенда ипле тирән көнәфиләр куелган, алар арасында төбәнөк өстәлләр... Очлары түшәмгә тигән купшы үсемлекләр, куаклар

да шуннан ерак түгел генә. Икенче як дивар буена, пыяла артына яна китаплар тезеп куелган, шушы якны сурәтлэгән картиналар эленгән...

«Тукта әле, бу йорт бер дә офицерларча түгел бит әле...» — дигән уй йөгереп үтте Билалның зиннәтеннән. «Казандагы офицерлар йортының эче бөтенләй мондый түгел иде ич...» Анда хәрби начальниклар, маршаллар рәсеме белән тулган стена һәм тагын сугыш күренешләре иде. Әнә шундый булып истә калган ул йорт... Ә монда кешечә итеп бизәгәннәр ләбаса... Шушы йортың хужасыннан торадыр инде ул — хәрби бинаны да жан жылымлы итә алу.

Чыннан да, бирегә аяк атлап керү белән үк тоеп алган иде Билал мондагы үзгә бер рух, сабырлык сирпеп торган эчке климатны, һаваны. Гүяки казармаларда йөрәп эчтән бик тә бушаган офицер халкын рухи яктан басту өчен юри шулай эшләнгән ул. Үзгә бер һава, үзгә бер халәт иде бу... Билал биредә, бу шәһәрдә, үзенә ошаган, аны тартып торырдай шундый урын табылуына ихлас куанды.

Шатлыгы йөзенә дә чыкты хәтта.

Ул, шактый сирәк елмая торган кеше, китапханә бүлмәсенә өнә шулай — елмайган килеш керде. Өстәл артында утырган чем-кара чөчлө, татар хатыннарына тартымрак карасу түгәрәк йөзле мөләсм ханым да елмайды.

— Әле сез безнең яна офицерыбыз бугай, — диде ул.

— Әйе шул! Ерак Казан каласыннан бирегә китереп ташлады әле менә язмыш жылләре!

— О-о-о! Казан — зур шәһәр инде ул! — дия-дия, аның сүзенә ялгап алып китте әлегә ханым һәм анда кайчандыр үзенәң дус кызы булуың да сөйләп алды. Хәзер инде бер-берсенәң эзен югалткан икән алар.

Бераздан үзенәң офицер таныкламасын өстәлдә калдырып, идәнгә бастырып куелган биек-биек китап киштәләре арасына кереп китте Билал. Гүяки бер мәгарәгә чумды!

Монда китаплар кайсы телдә ижат ителүенә карап бүлөп-бүлөп куелган икән. Мәнә урыс әдәбияты... Французныкы, американыкы... Шулай күзлөгәндә кылт итеп кичә тыңлап яткан музыка исенә төште дә:

— Тукта әле, биредә яшәгәч, япон әдәбиятын укырга кирәк булып, — дип, киштәләр арасыннан шуны эзли башлады.

Песи кебек йомшак кына басып бер араны узды ул, икенче киштәгә дә күз йөгертөп чыкты — аларның барысында да урыс һәм көнбатыш әдәбияты гына иде. Бары тик бөекләр генә! Әйтерсең лә, Аурупа белән Америка гына — бөек тә, дөньяның бүтән кыйтгасында гүяки житди әдәбият юк! Чыннан да бөек булган Шәрык, Бөек Көнчыгыш кайда соң монда?!

Билалның бирегә кәргән чагында туган идиаллик уйлары бүтәнчәрәккә алышына да башлаган иде бугай инде, әле ярый бер киштәнен тәрәзә янындагы очында үзенәң кирәкле язуны табып алды — япон әдәбияты!

Әйе, китаплар күп түгел, бер киштәнен ыргысы чамасы булып. Билал үзенәң электән таныш байтак исемнәрне очратты: Коба Абз, Кинзобуро Оз, Әкөтагава... Бераздан инде Билал дөньяны бөтенләй онытты дияргә була иде.

Үзенәң таныш кебегрәк тоелган ниндидер бер хатын-кыз тавышы исенә китерде аны. Шунда гына Билал китаптан аерылып, тыңлый башлады. Китапханәче белән, күрәсәң, әле яңа гына аның ияһе кәргән бер хатын-кыз сөйләшә иде. Әйе, әйе — кыз кеше түгел, нәкъ менә хатын-кыз иде! Ни өчен дигәндә, үзенәң ачык матур тавышы белән ышанычлы һәм дәртле итеп сөйли иде ул. Аның хатын кеше икәнлеген әнә шул тавышындагы үз-үзенәң ышаныч әйтә, сиздереп тора иде.

Күпмедер сөйләштәләрдә тынып калдылар... Шул чакны Билал ни булганын аңшырга да өлгөрмәде — ул басып торган арага кечерәк кенә буйлы, өстенә кып-кызыл төстәге юка плащ салган, аксыл сары чөчлө чибәр генә бер ханым керә дә башлады. Аларның сүзен тыңлый-тыңлый

Билал да ирексездән шул яккарак борылган икән—шуңа күрә үзен күргәч, елмаймыйча булдыра алмады. Ө теге ханым исә Билалны тәмам шаккатырып:

— Бәй, безнең күршебез дә монда икән әле! — димәсенме сиңа!

Шунда гына Билалның аңына барып житте—бу әлеге чибәр ханым лабаса! Бер көн кич тәрәзәдә күренгән ханым ич бу!

Шундый көтелмәгән очрашуга ул иң әүвәл сүзсез калды, шуңа күрә елмаеп кына тора бирде.

Ө ханым исә шактый чаялардан, ахрысы, аңа карап елмайган килеш сүзен болай дип дәвам итте:

— Менә мин дә китап китергән идем әле... Шуны үз урынына куйыйм дигән идем.

Шулай дисә дә, үзе китабын куярга ашыкмады—Билал да күрсен дигән сыман китергән китабын аның күз алдында тотып тора бирде. Билал ирексездән китапка карады—Ясунари Кавабата. Аңа таныш түгел исем...

— Мөмкинме? — дип, ханымга таба кыносыз гына итеп кулын сузды Билал. Аннары китапны кулына алып, сак кына хәрәкәт белән эчен ачты—әсәриң исеме урысча «Сон горы» икән... Кызык исем бит әле бу—тауның ыңгырашуы... Кызык та, серле дә бит әле бу!

Каршысындагы чибәр ханым китергән менә шушы ачык сары тышлы китапны аласы, үзенә аласы, үз өснә—ялгызы гына калып укырга алып кайтасы килде кинәт Билалның! Һәм ул моңа рәхсәт сорап чибәр ханымга төбәлде:

— Мин дә укыр идем бу матур китапны...

Шунда әлеге чибәр рәхәтләнеп көлөп жибәрде:

— Укыгыз, соң! Мин аны тапшырдым бит инде!

Аның менә шушы сүзләре, өнә шулай үз итеп, үз өсндәге шикелле иркәнләп көлә алуы Билалга ул чакта әллә нинди бер эчке канат куйды. Анда ниндидер бер эчке ышаныч уятты. Менә шушы мизгелдә Билал алда булачак нәрсәгәдер рәхсәт алды кебек төелды.

Аннары алар янәшә атлап үзләре яшәгән өйгә таба атладылар. Килгән чагында шактый көчле яуган яңгыр хәзер инде туктаган диярлек иде, берәм-сәрәм генә тамгалап тора. Тигез асфальт өстен, анда уйдык-уйдык булып жәелгән суларны ялтыратып кояш чыккан. Ул кояш тар гына юлның ике ягына тезелеп үскән агач яфракларында да меңгә вакланып, мең төрле төсмерләр белән балкый, уйный, шаяра... Октябрь асның башында менә шушундый һава тору, май асндагы сыман жылы булу—Билал өчен бик тә сәер иде. Эмма күңеле, жаны бик тә шат. Ул моңа бик тә сөенә.

Чибәр юлдашы белән алар зонтиларын кулга тотып, хәтта әле аның белән балалар шикелле шаяра-шаяра, сөйләшкәләп кайттылар. Вика исемле икән ул—үзен шулай дип таныштырды янә ханым. «Гадәти исем түгел бу,—дип уйлап куйган иде ул чакны Билал.—Бу чибәр ханым үзе дә андый-мондый гына булырга охшамаган...»

Өлбәттә инде, башта китаплар турында сөйләштеләр—китапханәдән кайтсалар бит...

— Мондый кечкенә шәһәрдә шуның хәтле бай китапханә булып дип һич тә уйламаган идем мин...—дибрәк башлады бугай ул чагында сүзен Билал.

— Менә шундый инде безнең шәһәр! —дип балкыды бу сүзләргә Вика.—Кечкенә дә, төш кенә!—Аннары үзе нәрсәгәдер кызарып та китте. Үзе дә көчерәк буйлы ич ул! Шуны уйлап куйды бугай.

— Сөз монда күптөн йөрисезме инде? —дип сорады Билал сүзне туктатмау өчен.

Ө Викага үзе турында сөйләү өчен, күрәсен, өнә шундыйрак бер сорау гына кирәк булган да инде—ул рәхәтләнеп, иркәнләп үз хәлләрен тезеп китте.

— Тагын кая барасың, тагын нәрсә эшлисең инде...

Бу арада нинди китаплар укуын әйтеп алды: Иван Бунинның дүрт томын да өснә алып кайтып, ай буена шуны гына укып яткан икән әле ул күптән түгел генә.

Кияүдәге ханымның, кечкенә кызы булган хатынның, болай эшли алуы бик тә гажәп тоелды Билалга. Һәм ул моны Викага әйтте дә. Ә Виканың үзенә моңа бер дә исе китмәде.

— Көннәр буена өйдә ятып нишләп кенә бетерим соң мин! — дип башлады ул сүзен.

Чыннан да, аның ире танкист икән — аларны эшелонга төяп, өчәр-дүртәр айга полигонга жиберәләр, ди. Каядыр еракка... Танктан атарга өйрәнәргә.

— Ә кызың...

— Һи-и, шунда үзе уйнап йөри ул! Күрше кызлары белән өвәрә килә гел... Йә аларда, йә бездә...

— Монда таныш хатыннарың да юкмы?

— Бар иде дә, аларны күптән түгел Германиягә күчәрделәр... Ул да офицер хатыны иде, ә офицерларның шулай бит инде ул: бүген — монда, иртәгә — тегендә, дигәндәй...

— Синәң ирең дә бүтән жиргә күчәргә теләмиме соң?

— Танкистларны бигүк күчәрмиләр шул... Аннан соң үзенә дә тегендә-монда күченеп йөрисе килми аның.

Аннары алар бер мөл тын гына кайттылар. Дөнъяны күзләп, ә Билал акрын гына әле ишеткән сүзләргә эченнән барлап, аңлап житәргә теләде. «Боларның ире белән икесенә — ике дөнъя шул инде, алайса...» дигән бер нәтижә ясагандай да итте ахырдан.

Өйгә акынлаша башлагач, Билал ир хатыны белән янәшә кайтып килүе өчен унайсызланарга тотынды, сүздән дә калды диярлек. Ә Викага исә бармы-юкмы: ул рәхәтләнеп сайравын белә, мондагы тормыш, тынгысызлык турында сөйли, үзе дә сизмичә күршеләре, гаилә хәлләренә дә кереп китә... Ә Билал тыңлаганын сиздереп кенә кайта...

Шулай итеп, үзләренәң баскычларыңнан да менә башладылар. Биредә инде Вика да тынып калды... Менә — өченче кат, менә — аның ишеге... Вика каяндыр шуннан, ишек төбенә аяк сөртү өчен куелган палас кисегә астыннанмы, ачкыч табып алды һәм ашыкмыйча гына йозагын ачты... Ә Билал башта берәз тукталып, Вика белән сабуллашу өченме көтебрәк торды да, аннары унайсызлык сизеп, акрын гына кузгалырга теләде... Ләкин ул Вика янынан узып китәргә өлгермәде. Вика аңа:

— Менә, мин шушында яшим инде! — дип эндәште. Аның ишеге кулыннан ялгыш ычкыныпмы, бөтенләй, киерелеп үк ачылып киткән, ә Вика үзе бу якта Билалга карап басып тора. Ирексездән Билал да өй эченә күз салды: анда ярым караңгы һәм шактый тар коридор күренә, берәз үткәч киёмнәр дә бар, ахрысы...

— Ярый... әйбәт... — дигән булды Билал, бик тә кыенсынып кына. Ә Вика дәшми, елмаеп, аңа карап тик тора...

Билал башын иде дә, акрын гына атлап үз катына менеп китте.

Көч-хәл белән тырышып:

— Сау булыш тор... — дип әйтә алды.

Ә үзенә кайткан ул байтак вакыт тынычлана алмый ишекле-түрле йөрәнде, балконга чыгып шактый гына басып торды, янадан өснә кереп, музыка кабызып караган булды... Әле генә бик тә кызыгып алып кайткан яңа китабы да ни өчендер үсенә тартмады, эмсендермәде аны...

Армия тормышы озак уйланып йөрергә мөмкинлек бирми ул. Югарыдан тикшерү килсә билгеле булгач, полкның бөтен кече офицерлары солдатлар янында, казармаларда кунып яши башлады. Ашау да шунда — полк ашханәсендә үтә иде... Кызык та, кызганыч та инде ул солдат ашханәсендә ашап йөрүләр!

Мен газап белән булса да әлегә, бөтенесен дер селкеткән, бик тә куркытып торган тикшерү дә узып китте. Казармалар буйлап олпат гәүдәле генераллар вәкарь белән атлап йөредә, ә алар киткәч офицерларга ике тәүлек ял бирделәр. Ягъни, янәшәдә генә булган полкка барып та карыйсы юк дигән сүз инде бу! Тагын ирек инде бу!

Бер көнне алып кайткан китабын иркәнләп укырга жай чыкты Билалга. Бу ялының тәүге көнөндә үк шуңа ябышты ул. Ясунари Кавабата кешеләр тормышындагы гап-гади нәрсәләр турында яза, әмма аларны шундый тирән тоеп, нечкә кичереп бара — ирексездән туктап уйланысың. Өнә шундый гап-гади, ләкин олы мәгънәле, матур мизгелләренң чын хасиятен аңлап, кичереп, үз күнелендә озак сакланырлык итеп сендереп китәсен килә аларны... Әйе, бу әдипкә бер дә юкка гына Нобель бүләген бирмәгәннәр икән шул! «Үз халкының — япон халкының — милли психологиясен иң тирән ачкан ижаты өчен» — дип биргәннәр икән аңа дәнъяның иң олы әдәби бүләген.

Укый-укый да, аннары безаз көнен төрләндерү өчен урамга да чыгып кайта Билал. Андый чагында инде хәрби киemen кимәсә дә, накидка бөркәнергә мәжбүр була. Чөнки мондый коеп яуган ягырда кечкенә зонтик кына коткара алмый. Бөтен жиренә керердәй, һәммә төшкә үтәрдәй булып ява шул ул Ерак Көнчыгышның көчле яңгырлары!

Ә бер кичне, соң гына, Билалның ишек кыңгыравы шылтырады. «Бу вакытта кем булыр бу?!» — дип уйлады Билал. Уйнап торган музыкасын сүндермичә генә ишәккә таба китте. Ул жинел эләктергечкә генә ябып куелган иде, шылт кына итеп ишеген ачып та жибәрде. Ачып та жибәрде һәм... Һәм авызын ачып, баскан жирендә катып та калды: аның алдында кулына тәлинкә тоткан Вика басып тора иде! Өстендә жинел халат кына, үзе шундый да шәп бизәнгән — күзгә алырлык түгел. Житмәсә елмая да әле...

Билал бер сүз әйтә алмыйча басып тора иде. Вика жайлы гына иттереп, бер сүзсез генә аның яныннан эчкә үк үтеп китте. Билал ишеген ябып аңа иярде, үз фатирына үтте. Ул төш күрә сыман иде...

Ә Вика бүлмәнен уртасынарак узды да, һаман да елмайган килеш:

— Менә тәмле әйбер пешердем дә сине дә искә төшердем әле... — диде.

Тәлинкәсен ачкан иде: анда кыстыбыйлар пар бөркеп тора! Монысы тагын бер мәртәбә гажәпләндерде Билалны. Ул аптырап Викага карады. Вика исә:

— Син аптырама, хәзер аңлатырмын... — диде. Аннары як-ягына карана-карана. — Өстәлң кая соң синең? — дип тә сораган булды.

Билалның кухиясы кергәч уң кулда иде. Вика шунда үтте, өстәл өстенә тәлинкәсен куйды һәм шундагы артсыз урындыкны алып, үзе дә шунда утырды.

Билал бик аптырап:

— Ә кызың?.. — дип сорап куйды.

Вика бик тә тыныч кына:

— Ул күптән йоклый инде минем! — диде. — Мин аны иртә ятарга өйрәттем бит...

Бер мизгелгә тынлык урнашты. Билал өстәл янында нишләргә дә белмичә басып тора... Кыен хәлдән Вика коткарды аны:

— Йә, менә сиңа кунак килде... Әйдә, чәй эчеп алыгыз инде...

Шуннан соң гына:

— Ә, әйе шул, әйе! — дип Билал шундук кабаланырга тотынды. Аның беркөн бик тә кызыгып сатып алган кызыл шәрабы бар иде, шуны өстәлгә куйды, бүтән вак-төяк эзләп тапты... Ә үзе Викага ни өчендер күтәрелеп тә карарга кыймады...

Ул шулай кабымлык эзләп йөргәндә Вика:

— Ә син минем ни өчен кыстыбый пешергәнне беләсәңме? — дип сорады. Билал белми инде аны, әлбәттә, каян белсен! Шуңа күрә «Юк!» — диде.

— Минем әбием бик яратып пешерә торган иде аны, ул өйрәттә мине кыстыбый пешерергә...

— Ә әбиң ничек өйрәнде микән соң? Сезнең милләт кешесе белми ич аны.

Шул чакны Вика тагын бер мәртәбә Билалны аяктан ега язды:

— Ә минем әбиемнең әбисе татар кызы булган! Пенза ягынан булган ул тумышы белән!

Бу сүзләрен ишеткәч, Билал арлы-бирле йөрәнгән жиреннән туктап, Викага озак кына карап торды. Ә тегесе елмайган да, шулай ук аннан күзен алмый...

— Менә сиңа мә! — дип куйды Билал чын-чыннан шаккатып.

Аннан соң алар өстәл янына утырдылар. Билалның мондагы бөтен тормышы буйдакларча иде, шуңа күрә шәрабны да ул чәй эчә торган чәшкәгә салырга мәжбүр булды. Вика гаеп итмәде тагын.

Шәрабны күтәрик дип бер матур сүз әйтмәкче иде Билал, аның ниятен Вика бүлдә:

— Юк, син башта кыстыбыйны авыз итеп кара әле!

Шулай шул — ничек үзенә башы житмәгән соң әле Билалның...

Үзе кайнар, үзе тәмле, үзе шундый йомшак иде ул кыстыбый...

— Вика, бу хәтле тәмле ризыкны мактарга мин сүзләр таба алмыйм! — диде Билал. — Бу хакта бары тик шигырь юллары белән генә әйтеп бирергә мөмкин!

— Соң, алайса, шигырь белән әйт!

— Шулаймы! Алайса менә болай дибез:

Улеглась моя былая рана —
Пьяный бред не гложет сердце мне.
Синими цветами Тегерана
Я лечу их нынче в чайхане.

Вика исә елмайган килеш Билалның әйтеп бетерүен көтеп кенә алды да, бер сүз әйтмәстән, үзе дәвам итеп китте:

Наливай, хозяин, крепче чаю,
Я тебе вовеки не солгу.
За себя я нынче отвечаю,
За тебя ответить не могу.

— Ах, Есенин! Ах, молодец! — дип шул мизгелдә Билал кунагынын кайнар, кап-кайнары кулын кысты. Онытылып, әсәрләнеп кысты... Вика да аның кулын озак кына жибәрми торды шикелле...

Аннары тагын болай дип тә өстәде:

— Ул шигырьнең соңгы юлларын хәтерлисәңме соң?

— Төгәл үк түгел... — дигән булды Вика.

— Ул шигырь менә болай дип тәмамлана:

И на дверь ты взглядывай не очень,
Все равно калитка есть в саду...
Незадаром мне мигнули очи,
Приоткинув черную чадру.

Әлегә сүзләрдән Вика ни өчендер берәз кызарып китте кебек, кулы да чәшкәгә таба үрелде аның...

— Сергей Есенинның шушы «Фарсы мотивлары» өчен күтәрикме әллә? — диде Билал кунагына соклана-соклана. — Кара әле бик кызык кына килеп чыга түгелме соң?!

— Нәрсә кызык? — дип сагая калды Вика.

— Ә менә шул: татар нәселеннән булган мин һәм син Ерак Көнчыгышта утырабыз һәм шулай ук Есенин шигырьләре аша Көнчыгыш,

Шөрүк аһәннәрен кабатлыйбыз — шуны сагынабыз кебек... Чыннан да! Монда бер бөек мәгънә бар түгелме соң?! Көнчыгыш ул бөек нәрсә ич — яна Көн, яна тормыш башлану ич ул! Әйдә шуның өчен!

Артык патетик булып китә язган тостын әле ярый шунда туктата алды Билал.

Вика һич тә кыстатып тормады, Билал белән бергә күтәрәп барды... Байтак кына сөйләшми утырганнан соң, ул башын аска иебрәк болай диде:

— Бүген үземнең ялгызлык газабымны онытасым килә минем, Билал...

Яшь офицер моңа ялгап нәрсә әйтәргә дә белмәде.

— Ярый, Вика... — гына дия алды ул аңа.

Ә берәздән Вика: «Минем йокым килә...» — диде дә, ипләп кенә аның диванына барып урнашты...

...Чыгып киткән чагында, кайнар итеп пышылдап:

— Мине онытма син, яме... — диде ул. Җавап итеп Билал тагын бер мәртәбә аның иреннәреннән суырып үпте.

Аның янына кунакка кәргәләп йөредә Вика... Ул еш кына үзенәң ялгызлыгыңнан зарлана иде, бик яшыли кияүгә чыгуына үкенә. Мондый чакларда чыннан да, Билал аның хәлен аңлаган шикелле була — чөнки Вика урта мәктәпне тәмамлау белән аңа өйләнеп, әти-әнисе яныннан, яшьлегеннән алып киткән бит аны ире. Хәрби училищы тәмамлаган ире.

Билалның алар фатирына аяк басканы булмады булуын. Ничектер, курка, кыенсына иде ул моңа.

Ә аннары инде Билалның гаиләсе килде — хатыны белән кызы. Аның хатыны белән Вика дуслашып та киттеләр, кызлары да бергә уйный башлады... Әллә инде моны Вика юри үзе шулай китереп чыгарды? Кем белсен...

Ул вакытын уздыра алмыйча аптырый иде. Билалларга кичкырын ук керсә дә, чыгып китәргә бер дә ашыкмый. Балаларны уйната, аннары Билалның хатыны белән чүпрәк-чапрак турында сөйләшә башлыйлар... Бу сүз инде бетми-төкәнми көннәр буге дәвам итә ала, аның очы-кырые күренми... Гаиләсе килгәч, Билал кибертгән телевизор алып кайткан иде — кич буге бергәләп шуны карыйлар... Әйбәт кенә карап утырганда экранга көтмәгәндә япон, кытай дикторлары килеп керә — моңа сәерсенеп, көлешеп алалар...

Бер кичне әнә шулай, юк-бар сүз белән мавыгып, Билалларда бик озак утырды Вика. Инде аның кызы да Билалның кызы янына ятып дөньясын онытты... Вика беренче мәртәбә «үземә төшәм», — дия башлаганда сөгәт уникенче ярты иде бугай инде. Аннары да шактый тоткарланды әле ул... Ә инде тәмам жыенып, баласын кулына күтәргәч, ул:

— Хәзер баскыч караңгыдыр инде, үзем генә куркам мин... — дия башлады. Кызгандырып, мескен бер тавыш белән әйтте.

— Озатып куй инде, чыннан да, әллә кемнәр очравы бар ич! — диде Билалга хатыны.

...Баскычтан да төштеләр, аларның ишеген дә ачып бирде Билал. Вика аңа эчкә керергә ымлады, ә үзе бала күтәргән иде.

Ишекне япты да, шунда ишек янында басып тора бирде Билал. Ә Вика тиз генә барып баласын караватына салды, аның өстенә япкандай итте һәм тиз арада Билал янына да килеп житте. Үзе еш-еш сулуй...

— Сине сагындым...

Билал ипләп кенә аны кочаклап алды, сабыр гына үпте... Ул арада Вика ишек белән бүлмәне аерып торган бөләкәй чаршауны тартып куйды, алар ярым караңгы әнә шул аралыкта калдылар.

...Аннары да кич утырырга еш кереп йөредә Вика. Алар Билалның хатыны белән нәрсә турында гына сөйләшмәделәр икән шуның кадәр күп сөгәтләр буена! Үзләре сөйләшкән сүзләренең кайберләрен хатыны кайчак Билалга да тишә иде... Мисал өчен ул бервакыт: «Бу Вика үзенәң

кызын һич кенә дә ярата алмыйм дип әйтә»,—дип аптырап утырды... Мондый сүз Билалны да шактый сәерсендерде. Ничек алай була ала микән соң ул? Барыбер, ана кеше бит ул кызына... Ике төрлө милләт орлыкларының бер-берсеннән үзара этелүе түгелдер ич инде бу хәл?

Шунысы кызык: Билал алдында Вика беркайчан да үзенң ирен хурламый иде... Кайсыбер хатыннар танышу белән үзенң ирен яманлый башлый бит. Ә Вика нишләптер алай итмәде. Әллә бу Билалның хәтерендә генә калмаганмы? Моңысын онытканмы әллә ул? Менә хәзер Виканың ире дә, аның төсә-кыяфәте дә бөтенләй истә юк бит! Шуның сыман аның турындагы сүзләре дә онытылгандыр бәлки?... Ә, әйе—аның иренң бик тә кырыс кыяфәт белән йөрүен аз-маз хәтерли икән Билал. Кечерәк кенә буйлы һәм үтә усал чырайлы бу адәм чын менә армия кешесе иде инде! Шуңа күрә аның үз гомерен тиер танклар арасында үткөрүе дә табигый, дәрәс бер эштер сыман тоела иде Билалга...

Билалның Ерак Көнчыгыштагы ике ел гомере акрынлап булса да узып та китте. Менә хәзер, егерме еллап вакыт узгач, ана үзенң ул тормышының армиягә бәйлә тынгысызлыклары: атналар буе хәрби өйрәнүләрдә йөрүләре, машиналары ватылып кышкы тайга уртасында жәфа чигүләре, шундый бер төндә бик якында гына аюларның усал үкерүләре, хәрби объектлар саклаганда төннәр буена керфек какмый чыгулар, яисә кайсыбер төннәрдә дәм-караңгыда торып полкка, казармага чабулар түгел—ә бөтенләй икенче төрле: андагы күңелле, жанга якын күренешләр исенә төшә... Теге авырлыклар акрынлап онытыла бара, ахрысы. Ә менә йөрәккә сеңгән мизгелләр һич тә хәтердән чыкмый.

Иң соңгы көнне, инде менә китәбез дип, алар фатирларында машина килгәннән көтеп утыралар иде. Зур әйберләр инде берничә көн элгәрәк поездда, контейнер белән озатылган. Үзләре белән вак-төяк нәрсә салынган сумкалар гына.

Шулчак аларга Вика килеп керде. Үзе генә. Байтак кына гомер сөйләшеп утырдылар һәм берәздән Вика саубуллаша башлады. Иң элек аның хатыны белән сабуллашты ул. Ә аннары... Ә аннары Билалның каршына килеп басты һәм Билал нәрсәдер әйтәп өлгергәнче, исциткеч житезлек белән аның муенына асылынып коцаклады да, Билалның хатыны күз алдында аны озаклап иреннәреннән суырып торып үбәп тә алды! Һәм шундук, Билал нәрсә булганын анышып өлгергәнче үк, ул аларның фатирыннан чыгып та йөгәрде! Билал да, аның хатыны да моңа шаккатып калдылар!.. Хәтта ишекләре дә ачык калган иде Вика артыннан!

Әнә шул урында идәнгә кацаклаган шикелле оза, бик-бик оза басып торды Билал.

...Менә хәзер дә, егерме ел гомер узгач та, Билал бер кузгалмыйча һаман әнә шул урында басып торадыр шикелле тоела... Һәм аның бәгырен ниндидер бер гаять ачы, гаять кызганыч, әрнүле хис телгәли. Вика бик нык кызганыч булып китә аңа... Ничектер, салкын котып уртасында бер ялгызын калдырып киткәндәй, бик олы кыенсыну сизә Билал аның каршында. Жәлләү хисе белән әнә шул ике тойгы гел аралашып тора Билал күңелендә.

Буранлы кич

...Ә ие, бик тә буранлы—күзне дә ачырмастай, авыл юлларында булган кешене төмам юлдан яздырырдай, адаштырырдай жидавыллы кич иде ул. Билалның инде бер ай буена көтеп йөргән концерт кичәсе әнә шундый бер көнгә туры килде.

Концерт дигәнә дә гади генә концерт түгел иде, ерактагы Алма-Ата шәһәрнән килгән опера җырчысының концерты иде ул.

Моңа ничек барырга уйлады Билал?

Бусы шулай ук сәер генә килеп чыкты. Бер көнне телевизордан теләр-теләмәс кенә Казан программасын карап утыра иде, шунда яңалыклар тапшырганда диктор ханым: «шәһәрбездә опера җырчыларының халык-ара конкурсы булып узды...» — дип сөйли башлады да, аннары җиңүче артистларны да күрсәтергә тотындылар. Бу хәбәргә дә әлләни исе китмәгән иде әле Билалның, чөнки Казанда, сөбханалла, мондый зур вакыйгалар көн аралаш диярлек булып тора — аларның һәммәсен истә калдыра алмыйсың, һәммәсен күрү дә мөмкин эш түгел... Ләкин шул мизгелдә телевизордан ишетелә башлаган бер гүзәл тавыш игътибарын җәлеп итте аның. Бу шундый да үзгә һәм шундый да чиста, тигез агышлы, бай аһәңле жанга гаять тө ягымлы тавыш иде ки — моны ишеткән бер генә жан иясә дә аңа битараф кала алачак түгел иде!

Аннары бу гүзәл тавышның иясен дә күрсәтеп алдылар. Тиз генә, бер генә мизгелгә. Чыннан да: әлегә тылсымлы моң иясә үзе дә яшъ һәм чибәр кыз иде шул. Бер күрүдән хәтергә сеңеп, истә кала торган гүзәл иде ул! Телевидение операторы сәхнәгә менеп, аны төшергән вакытта ничек итеп туктала алды икән? Шушундый ягымлы моң сибүче матур, назлы иреннәргә, алар өстенә нәкъ тиешле зурлыкта гына куелган борынны, үзләре бер гүзәл чәчәк сыман булган күзләренә-керфекләренә карашы белән ничек итеп тиз генә узып китә алды икән ул?!

Билал телевизор экранына кереп китәрдәй булып, чекерәеп карап утырды. Әйе, әйе — бу иң чын, иң югары, иң затлы гүзәллек иде! Җырчының күпчелек опера җырчылары шикелле тулы гәүдәле булмыйча, уртадан калку озынчарак буге да аның йөз гүзәллеген тагын да көчәйтә һәм, боларның барысына тагын тавышның искиткеч матурлыгы да килеп өстәлгәч, Билал өчен бу инде чын матурлык идеалы иде.

Шушы күренеш кич буена Билалның күз алдында торды.

Ә икенче көнне эшкә баргач, ул төшке ял вакытында опера театры тирәсеннән урап килергә булды. Аның күңеле кичә күргән гүзәл зат турында бер-бер хәбәр белергә тели, шул хакта нәрсәдер эзләп табар сыман кыбырсы, алгысына иде.

Әле ярый ул чагында күңел сүзенә колак салып опера театры тирәсенә барды Билал... Шулай шул: күңеле, аның сизгерлегә беркайчан да диярлек алдамый аны. Бу юлы да сизенүе дәрәс булып чыкты — театр бинасының тышкы ягында әллә кайдан ук күренеп торган зур афиша эленеп куелган иде! Ә анда исә зур-зур хәрәфләр белән Билал күрергә эмсенеп килгән җырчының исеме язып куелган. Бераз гына өстәрәк фоторәсемә дә бар.

Инде байтактан бирле киләнмәгән бу мәһабәт бина янында басып тору, күңелне эмсендергән әлегә яшъ җырчының тиздән аерым концерты булачагын белү — кинәт кенә Билалны әллә нишләтеп куйды. Гүяки ул инде шактый ук еракта калган яшъ чакларына кайтты, әйтерсә студент вакытлар: көн саен диярлек театр-концертларга чапкан романтик еллар яңадан жанда жанланды! Эш һәм өй арасында гына узып баручы соңгы еллар гүяки менә шушы мизгелдә (ә бәлки телевизордан аны күргән чакта?) кинәт кенә зур бер борылыш ясап куйды да, ике дә уйлап тормастан, баш бирмичә чапкан тай сыман, яңадан үзенчә — ашылек-төгечә — ага башлады!

Билал өчен дөнья матуррак, гүзәлрәк булып китте әнә шул көннән соң. Ул бер ай буена әнә шул көнне көтеп, дөртләнеп, рухланып яшәде. Кызык инде бу күңел дигән нәрсә! Югыйсә, шушы бер ай вакыт эчендә әллә нинди бүтән кичәләр дә һәм башка күңелле концертлар да булып алды бит инде. Ләкин — юк! Ул, күңел дигән нәрсә, бүтән бер генә нәрсәне дә күрергә теләмичә әнә шул бер көнгә, шул бер концертка гына ашыкына иде!

Көтө торгачтын, ниһаять, ул көн килеп житте. Февраль асның ахыры иде бу. Язга да күп калмаган иде инде... Ләкин, үч иткөн шикелле, нәкъ менә шушы көнне иртәдән үк көн бозылды да, кичкә таба төмам буран котыра башлады.

...Урамдагы буранның дулавы, котырынуы ике кат төрөзә аша өйгә үк ишетелеп торгач, Билал бүген гадәттөгедән жылырак та киенергә һәм алданрак чыгып китөргә дә уйлады. Автобуслар аркасында аның күпме көтелгән бәйрәме өзелә күрмәсен тагын! Әнә шундый инде ул — уйлаган эшен һичшиксез тормышка ашыру өчен һөммәсен алдан үлчөп, тикшереп-барлап һәм шик калмаслык итеп ныгытып куярга ярата. Ягыни мәсәлән соңыннан үкөнөрлек, үзен-үзе битөрләрлек булмасын, ди.

Автобуста барганда Билал янындагы кешеләр дә бүген нәрсәгәдер сөнәләр кебек иде, аларның да эчләрәндә ниндидер бер шатлык, куаныч бар сыман тоелды. Гүяки мондагы кешеләр әлегә бер-берсе белән таныш булмаганга күрә генә үз шатлыкларын бүлешә алмыйлар. Гүяки менә хәзер, бер-бер жай чыкса, алар шундук үз эчләрәндәге олы сөнеч хисен белгертә башлаячаклар, онытылып әнә шул хакта сөйләшөргә тотыначаклар...

Кешеләрнең эчендә сакланып, менә-менә тышка бәрәп чыгам дип килгән билгесез бер куаныч хисе Билалга да тәэсир итте — ул да автобусның кардан агарып тунган төрөзәсенә текеләп, ярым елмаеп бара иде.

Шөһәрнең иң үзек мәйданына житәрәк автобустан төште дә, борынгы тар урамнар буйлап ашыкмыйча гына опера театрына таба юналды. Биредә буран шактый юашланган икән, шуңа күрә артык көч куймыйча, иркәнләп, рәхәтләнәп барырга була. Иркәнләп баргач, әле алда байтак кына вакытның да булгач, тирә-юньдәге моңа кадәр игътибар ителмәгән матурлыklar да күзгә ташлана. Болак аркылы чыккан чакта аның күперендә шактый гына тукталып та торды әле Билал. Өскә таба берәз кабарыбрак торган бу күпер, кар һәм боз астындагы Болак суы, якындагы Кабан күле — һөммәсе, һөммәсе, кабатланмас матурлык — бүтән бер генә шөһәрдә дә була алмастай һәм күнел нечкәрәп киткән чакларда «үзәбезнеке» дип әйтәләр торган кадерле күренешләр иде...

Театрның мәгърур биңасы янына килеп житкөч, тиз генә аның эченә кереп китүгә ашыкмады әле Билал. Чөнки әле аның вакыты да бар иде, аннан соң үз күңелен төмам эзәрләп житкерү өчен әле тагын күпмедер табигать стихиясендә йөрү — менә шушы ап-ак дингездә йөзү сорала сыман иде. Әйе, бу тирәдә чыннан да күңелне сөнгәтә рухы белән яшәтә торган биналар, һөйкәлләр күп икән шул... Менә безнең Тукаебыз тора... Театрның теге ягында исә Пушкин һөйкәле, ноталар кибете... Якында гына Зур концерт залы, Офицерлар йорты...

Шунысы кызык: концертка килгән кешеләр арасында Билалның танышлары бер дә күзгә чалынмый. Таныш-белеш очрамагач, Билал да үзен иркәнрәк хис итте, башка чакларда еш кына була торган кыенсыну хисе кичермәде. Югыйсә, кыйсыбер кичәләрдә, танышларың күп була булуын, ә син үзеңне ничектер кыен хәлдә сизеп йөрисең — аларның күз карашлары сине ни өчендер сагайта, ниндидер бер киртәгә көртә, сине шуннан чыкмаска өнди кебек. Ә Билалның жаны андый киртәне кан дошманы саныш, шундук ватарга тырыша.

Театрның эченә кергәч, жаны тагын да иркәнәбрәк, күңеле тагын да күтәреләбрәк китте. Биредәге бирик түшәмле киң фойе, аны узгач башлана торган бүтән зур-зур заллар һөммәсе килгән кешенә рухын бауту, аның кәефен күтәрү, аның жанын яңа матурлык дөньясына үстерү өчен эшләнгән иде. Шушы гүзәл заллар буйлап яшь, чибәр затлар узып китә. Алар өчен инде бу көн, бирегә килеп үзләрәнен табигать тарафыннан бүләк ителгән искиткөч камил буй-сыннарын тантана кылдырып йөрү — бигрәк тә зур бәйрәмдер, бигрәк тә кадерле, тантаналы минутлардыр. Гүзәлләренң үз-үзләрен тотышларында, бөхәтле елмайган йөзләрәндә әнә шул чиксез бөхәтне тою ләззәте чагыла... Алай гына да түгел: алар әлегә бөхәт

өстөнө тагын шунысын да сизэлэр — үлэрөнө юнөлгөн һәр караш, һәр игътибар билгесе аларны тагын да ныграк канатландырып жибәрә, алар йөрөгөнә өр-яна жилкенүләр бирә. Үзләрөнә карата игътибар сизгән гүзәлләр тагын да балкыбрак китәләр, хәтта ки синең ягымлы, жылы карашың өчен үзләрөнөң сүзсез генә рәхмәтләрен дә әйтәләрдер шикелле...

Әйе, театр дигән хикмәтне кешелек дөньясы бер дә юкка гына уйлап чыгармаган шул! Кешегә яшәү, инсаният матурлыгын тагын бер мәртәбә күрсәтү өчен кирәктер ул менә мондый гүзәллек тантана иткән мизгелләр! Гомере буена бары тик эш һәм ашау белән генә вакытын уздырган адәми зат менә шушының ише илаһи урыннарға килгәчтен инде үзенә чыннан да Кеше икәнлегенә ышана башлыйдыр. Үзенә моңа кадәрге яшәвенәң кыргыйларчарак булганын аңлыйдыр ул. Шулайдыр — Ходай һәм Табигать тарафыннан бирелгән шушындай гүзәллек тойгысын кичермичә, татымыйча яшәү, яшәү дигән нәрсәне әнә шул бәхеттән башка гына узу — чыннан да кыргыйлык буладыр ул...

Әнә шундыйрак уйлар кичерә-кичерә Билал иркен, якты заллар буйлап акрын гына атлый бирде. Бүтән чакларда, башка концертларга килгәндә ул почмак урыннарға матур гына кереп урнашкан буфетларга да сугылып чыга иде, әмма бүгән ул үзе дә сизмәстән алар тирәсеннән тиз генә узып китте. Ләкин үткән чагында шуны искәртәргә өлгерде: бу театрдагы буфет тирәсендә яшрәк кыз-кырын тәмле-томлы алып азаплана, шулар чырык-чырык килә иде. Ә бит безнең татар концертлары булса күбрәк ир-ат жыйнала буфет ише жиргә, алар килү белән «кәеф» дигән нәрсәне күтәрә башлый.

Әйе, биредә бүтәнчәрәк иде шул.

Менә концерт залына чакырып хәбәр дә бирә башладылар. Беренче — кыңгырау, ә безардан икенчесе, тагын күпмедер вакыт узгач өченче кыңгырау ишетелде...

Билал билетны инде күптән үк алып куйган булгач, сәхнәгә якынак утыру бәхетен эләктергән иде. Ләкин иң-иң алда ук түгел, юк-юк, иң алгы өттә утыруны жене сөйми аның. Анда утырсаң, арттагы бөтен кеше бары тик сиңа гына карап утырадыр шикелле тоела башлый, ә син үзең беркемне дә диарлек күрмисең — мондый нәрсә аңа бер дә ошамый. Бүгән Билалның урыны өченче рәттә... Әле ул залга иртәрәк тә кергән ахрысы, аның рәтендә кеше бик аз. Бик тә затлы итеп эшләнгән кыйммәтле урындыкларның арка якларынан байтак эзли торгач, ниһаять, Билал үз урынын тапты. Ә урынын тапканчы башыннан шундый фикер дә үтте: синең бирегә сирәк килүең менә шуннан да бик ачык беленә бит инде, ә! Югыйсә үзең, тыштан карауга, бик зыялы гына кеше күренәсең инде болай... Яхшы түгел, әфәндем, яхшы түгел! Сиңа бу хакта ныклабрак уйларга кирәк түгел микән?!

Билалның урыны тирәсендәге билетлар кызык кына сатылган булып чыкты: аның уң ягында да, сулда да берәр урын буш иде. Моңы күргәч Билал эченнән генә көлеп тә куйды әле — әллә бары тик ялгызаклар өчен генә көйләнгән рәт инде бу! Чыннан да, тиздән ике як урыннарны да алдылар: уң кулга өлкән яшьтөгә бер татар апасы, ә сулга яп-яшь һәм шактый ук чибәр дә диаргә мөмкин кызый туры килде. Ул чибәр дә, шул ук вакытта бик житди дә кыяфәтле иде.

Юк, үз янәшәсендә генә утырган бу яшь кызга әллә ни исе китмәде Билалның. Ул урынына кереп утырганнан бирле түземсезлек белән сәхнәгә Аның чыгуын көтә башлады. Хәтта әле монда Аның үзен күргәнче үк Билалның колагында моннан бер ай чамасы элек ишетелеп калган сәмави тавыш яңгыраган кебек иде.

Менә концертны алып баручы ханым сәхнәгә чыкты. Ул озын итәкле затлы кара күлмәктән, үзе дә озынча зифа буйлы. Тавышы да күнелне били торган икән — шунда ук кәефне күтәрәп, күнелне кузгатып жибәрде. Әмма әле беренче бүлектә Билалның көткән кешесе жырламаячак икән.

Мәскәүдән килгән ике жырчы белән таныштырды алып баручы, аның да берсе Мурзаев фамилияле булып чыкты, исеме генә урысча иде. Жырлавын начар жырламады шикелле, ләкин аңа бик үк ушы да китмәде Билалның. Бу егет үзе татар белән урысның кушылмасы булган шикелле, аның жыры да уртачарак иде.

Мәскәү жырчылары нәкъ бер сәгать тотты халыкны.

Аларга да яратып кул чаптылар. Шуннан соң тәнәфес игълан ителде. Концертның икенче бүлеге башлангач, алып баручы сәхнәгә чыгып, хәзер жырлаячак жырчының кыскача тормыш юлы, ижади уңышлары белән таныштырды. Чит илдә дә байтак кына булган икән үзе. Андагы танылган остазлар Аңа осталыгын арттырырга булышканнар, байтак кына конкурста катнашып лауреат исеме дә алган икән.

Менә, ниһаять, сәхнәдә — Ул үзе!

Житез генә адымнар белән, гүяки сәхнә идәнәне үз адымнары белән серле чигү төшәрә-төшәрә — матур итеп чыкты Ул. Башка жырчылар шикелле залны күзләре белән айкамады да, бары тик бер ноктага карады да, башын аз гына кыңгыр сала төшөп, жырын сузып жибәрде. Акрын гына тавыш белән, ипләп-жайлап кына. Ыңч тә көчәнмичә, шундый да табигый, иркен тавыш белән сузды ул үзенә беренче ариясен... Аннан соң сәхнәгә янә алып баручы чыкты, икенче бер арияне игълан итте. Бусы инде итальяннарның дәртле, һәм үзенчәлекле, музыкаль борылышларга бик тә бай жыры иде. Билал бу жырын беренче мәртәбә ишетте һәм нәкъ эңә шул арияне башкарган чагында Аны якыннан күрәсе килү теләге биләп алды. «Рәхсәт итегезче, зинһар» — дип, уң ягындагы ападан биноклен сорап алды, аннары бөтен кеше алдында, житмәсә өченче рәттә утырган килеш, бинокльдән карап утыруына кыенсынып, утырган урынында гына аскарак шуып төште дә, күзенә бинокль куеп, шул хәлдә сәхнәдәгә Аны күзәтә башлады.

Әйе, Ходай чибәрлекне бер генә дә кызганмаган икән кызыдан! Ләкин Аны чын Азия гүзәле дип әйтергә, ничектер, тел бармый иде. Йөзенәң без аз озынчарак булуымы, муснының нәфислегеме, күзләрнең дә зуррак уелуымы — Аны бүтәнчәрәк, Билалның идеалына якынрак итә иде. Аурупа гүзәлләренә тартымрак булып күренә иде кыз.

Аны күзәтә-күзәтә Билал шул кадәр мавыгып китте ки, хәтта кешедән сорап алган биноклен кире кайтарырга кирәкләген дә исеннән чыгарды. Үз урынында аскарак иңгән хәлдә сәхнәдәгә Аны күзәтә-күзәтә ул әллә ничә ария тыңлады. Бары тик күрше апа ипләп кенә биноклен сорагач кына, Билалга бик уңайсыз булып китте — ул «гафу итегез», дияргә мәжбүр булды...

Бу концертның эңә шулай озак, бик тә озак дәвам итүен теләде Билал. Аңа биредә Аны тыңлап, Аның якты, жылы Моңы тәэсирендә утыру бәхетнең жиденче катында булу кебек иде. Бу — дөньяның, тормышның иң рәхәт, иң ләззәтле минутларыдыр сыман иде...

Ләкин андый минутлар санаулы гына була шул. Тиз, бик тә тиз үтәләр шул алар!

Менә бөтен зал аягүрә басып, кул чаба башлады. Озак итеп алкышладылар алар яшь бу гүзәлне.

Арттагырак рәттәгеләр әкрәнләп кузгала да башлады кебек. Ләкин алдагылар, шул исәптән Билал да, әле алагасмга кул чаба, бер туктау белмичә алкышлый. Шулай күпмедер дәвам итте, аннары инде аның уң ягындагы апа Билалга табарак иеләп:

— Бик ошаткан булсагыз, жырчы белән очрашу да мөмкиндер ул... — дип куйды. Бу сүзләр Билалның аңына тиз генә барып житмәде, әлбәттә. Ничек — очрашу? Каян килсен инде ул — очрашу? Ләкин үзенә мондый сорауларын күршесендә утырып, хәзер инде чыгу ягына юнәлгән апага биру мөмкин түгел иде. Билал да басып торган жиреннән кузгалырга мәжбүр булды, акрын гына чыгу ягына таба кыймылдаган халык агымына кушылды.

Концерт залыннан чыгып фойега утгач, аяк атлавы, баруу иркенәеп китте — чонки биредә аның кадәр үк кысан түгел иде инде, бер-береннен кулына, аркасына терәлөп этелмисең иде. Билал жиңел сулап куйды, әмма үзе киенү урынына табарга ашыкмады. Озаклап, ничәмә көннәр буена көтөп алынган бәйрәм болай гына бетәргә тиеш түгел кебек иде... Ул берәз шулай басып торгач, ирексездән буфет ягына күз салды — әле алар да ябылмаган икән, аның янында берән-сөрән генә булса да кеше дә күрәнә шикелле. Шул якка атлады. Нишлесең, күрәсәң аңа тиешле бәйрәм шуның белән тәмамдыр инде... Ни хәл итәсәң — күңел көткәнчә үк килеп чыкмый шул инде ул чынбарлыкта... Әйе, әз генә кәфе дә кырыла башлады Билалның. Шуңа күрә хәзер буфет аны ныграк тарта, инде төгәен төгәл тарта башлады. Андагы буфетчы кызлар ябыш киткәнчә ашыгырга кирәк иде. Ләкин буфет почмагына килеп житәм дигәндә генә, жир астыннан калыккандай (әллә шундагы ян бүлмәдән чыкты инде?) күптәнге таныш — журналист кыз Нәсимә очрады.

— Бәй, Билал! Син дә мондамыни?! Менә әкәмәт! — Шулай дип башта бары тик аныңча гына әйтелә ала торган гажәпсенүен белдерде Нәсимә. Үзе нәкъ Билалның каршына килеп басты да, якин итеп аның кулына тотынды. Үзе Билалның күзләренә томырылып караган!

Билал да ирексездән елмаеп жибәрде инде — чыннан да, якин дустаныч ул аның! Алар университетта күрше группаларда укыдылар, бер үк тулай торакның бер үк катында яшәделәр. Күп кенә бәйрәмнәрен бергә үткәрә иделәр. Хәзер дә еш кына очрашкалап, хәл белешкәләп, телефоннан сөйләшкәләп торалар.

— Ә ниңә син минем монда булуыма гажәпләнәсәң әле, сөекле Нәсимәкәй?!

— Соң, безнең татар операны бик үк өнәми ич инде ул... Сине дә монда бер дә күргәнәм булмады бит моңа хәтле... — Нәсимәнең тавышы артистларча кылтаебрак, назлы-иркә аһәңнәр беләнрәк ишетелде. Ул инде чын-чынлап театр кешесе булып беткән, ахрысы.

Билал эшнен ничек булганлыгын сөйләп бирде.

— Димәк, бик тә очраклы рәвештә килеп эләктен инде син монда, ә?!

Нәсимә инде катгыйрак тонга күчте — нык фикерле хаким кыяфәтен алды. Билал үзенң йомшак ягын искә төшереп, бөтенләй үк шинде. Әмма Нәсимә үзенә генә хас житезлек белән бөтенләй башка рольгә керде дә:

— Соң, дустаным... — дип ашыкмыйча, сендереп кенә үгет-нәсихәт укый башлады... Билалның исә мондый сүзләр тыңларга бер генә дә теләге юк иде шул, шуңа күрә ул Нәсимәне ярты сүзеннән бүлдә һәм:

— Әйдә әле! — дип аны буфетка таба әйдәкләде. Тегесе башта аңышып ук житмичә, ахрысы, берничә адым атлады, аннары күзләрен шар кебек киереп ачты да, аңа карап:

— Син мине кая сөйрисең?!! — дип бөтен театрга ишетелерлек итеп сөрән салды. Билал хәтта кызарып ук китте, баруыннан туктады.

— Эчәсәң киләмәни? Эчәсәң киләмәни синең бүген, ә?!

Мондый туп-туры һөжүмгә каршы нәрсә кылып була инде — әлбәттә шундый ук туры җавап кирәк андый чакта!

— Ә нәрсә! Гаеп итәсәңме әллә?!

— Юк инде, жаным! Менә хәзер без синең белән очрашуга барабыз әле! Бик еракта түгел — әллә кайда түгел: әнә шунда гына — әнә теге фойе почмагында гына була ул!

— Нинди очрашу?

— Соң инде, ахмак кебек сорап торма инде?!! Кем концертына килдең соң?!! Билгеле инде кем белән икәне — Гөләсм белән!!

Әйе, әйе — Нәсимә шулай диде, бүген бөтен залны аягүрә басып алкышлаткан атаклы артистканы әнә шулай бик таныш, бик якин кешеседәй — аның исеме белән генә атады. Гүяки аның бер авылдаш кызы турында сүз бара!

— Син шушы бүгенге жырчы турында айтасеңме эллә?

Билалның бу аптыраулы сорауына каршы Нәсимә инде бөтенләй сүз катуны да артык санады — бары тик Билалга карап, берәз сәеррәк елмаеп тора бирде. Эллә аңа мыскыллап каравы инде шунда?

Шулай шактый торгач кына ул берни аңламаган Билалга төшендереп бирүне тиеш тапты.

— Билал, бәгырем, син шуны да белмисеңмени соң — мин бит инде менә ничә еллар бус биредә опера сәючеләр түгәрәге алып барам! Син ишетмәгәч, белмәгәчтен дә, үзебезчә бик кызык яшибез без... — дип Нәсимә соңгы арада эшлэгән эшләрен бармак бөгә-бөгә санап китте. Ул санаган нәрсәләр, әлбәттә, Билалның бер колагыннан керсә, икенчесеннән чыгып та китте. Чөнки аның уенда һаман да Нәсимәнең «Гөләем» дигәне тора бит әле. Чыннан да таныш микән соң Нәсимә Аның белән, эллә бу каләм ияләренә хас булган хыял-фантазияме?

Нәсимәнең озын сүзенң ахыры шул булды: хәзер, менә шушы минутларда ук, театр фойесында бүгенге концерт биргән атаклы жырчы белән очрашу булачак икән! Аны исә менә шушы — Билал каршысында басып торган Нәсимә оештыра, имеш... Ышансаң, ышан — ышанмасаң юк!

Билал белән Нәсимә килгәндә фойе почмагына, чыннан да, байтак кына кеше җыелган иде инде. Күбесе урындыкларга утырган, эллә нинди, хан заманындагы артсыз, озын эскәмияләрне сөйрәп чыгарганнар, каяндыр тумбочкалар алып килгәннәр... Нәсимә Билалны болар янына алып килеп, эскәмиянең бер башына төртеп кенә дигәндәй утыртты да (бу инде аның үз кешеләргә булган мөнәсәбәте!) үзе тагын йөгәрә-чабып сәхнә ягына таба китте.

Күрәсең алар Гөләем белән каршы ук очраштылар — тиздән кызу-кызу атлап килүләре дә күренде. Гөләем киemen дә алыштырмаган, ахрысы... Шунысы кызганыч: Билалның урыны бу юлы да ераграк туры килде. Якынарак барып басарга бер сәбәп тә, жай да юк — чөнки һәммәсе дә утырышкан. Бер үзәң алга чыгып колга кебек басып тормассың бит инде!

Нәсимәнең бу жәмгыять җитәкчесе икәнлегенә Билал чынлап та ышанды — очрашуны ул ачып жибәрде. Башта соңгы арада эшлэгән эшләрен санап чыкты — Билалга күрсәткән сыман бармакларын бөкмичә генә, әлбәттә! Алай күп тә сөйләп тормады ул, тиз арада сүзгә атаклы жырчыга бирде.

Иң әүвәл Гөләемнән үзенң тормыш юлын сөйләвен үтенделәр. Аның әтисе укутучы булып эшли, әнисе исә өйдә тора, балалар карый икән. Икесе дә жырларга ярата, ди. Сораулар байтак кына бирелде. Жырчы кыз аларга гади генә итеп, үзара сөйләшеп утыргандагыча ихлаз ачык-лык белән җавап бирә барды. Биредә операны ныккап белүчеләр булгач, Билал аңлап җитмәгән нәрсәләр турында да сөйләшеп алдылар, тел белү хакында да сүз чыкты... Әнә шул уңайдан, сүз арасында гына Гөләем үз әнисенен татар кызы булуын да әйтеп узды. Моңысына исә Билалның шундук колагы торды. Менә каян икән Гөләем йөзөндәге аурупалык! Менә ни очен күңелгә, жанга аеруча якын икән ул! Шул ук мизгелдә миеннән: «Чыңгыз Айтматовның һәм тагын эллә нинди зур затларның әниләре татар шул!» — дигән якты бер фикер дә узып китте.

Очрашу күп булса бер сәгать чамасы баргандыр... Аннан соң, гадәт-төгечә, жырчыга ижат уңышлары теләделәр, яңадан да Казанга килүен үтенделәр... Гөләем һаман халык алдында баскан килеш елмаеп, матур гына итеп баш кагыш тора бирде...

Җыелган кешеләр берәм-берәм таралып беткәч, Билал да китмәкче булган иде дә, әмма Нәсимә белән сабуллашмау яхшы түгел, дип, тоткарланды. Ул арада Нәсимә Гөләемне култыклап, үзе Билал каршына килеп басты һәм бер дә көтелмәгән-уйламаган сүз әйтте:

— Ә хәзер мин сезне үземә чакырам! Кунакка!

Бу сүзлөрдөн Билал кычкырып көлөп жибәрде. Анын болай көлүө көтөлдөгөн күңөллө хәбәргә сөснү дә, мондый ук шатлыккы хәлгә әзәр булмаганга күрә, кинәт кенә аптырап калу да — кыскасы, шушы кичәдөн нидер көтөп, өмет итеп эмсәнгән жанның үзә теләгән ниндидер жылы йомшак жил исүен тоеп, шатлану билгесә дә булды сыман.

Шуинан соң кызлар кайсыдыр бер бүлмәгә кереп, киенеп чыктылар, ә Билал аста — гардероб анында — көтөп торды. Бу хәлнең өнмә-төшмә икәнәнә төшөнөп житә алмыйчарак торды ул аларны көткөндә.

Ә урамда, төнгә урамда, чып-чып мөхшәр инде! Театр ишегеннән чыгу белән үк күтәрөп алып, очыртып китә язды аларны жил! Кызлар чырылдап кычкырып, шундук Билалга тотындылар — коткар безне, янәсе... Шулай өчәүлөп бер төснгә укмаштылар да, буран тавышында берберсен көч-хәл белән ишетә-ишетә, берәз жөяү генә атлап карарга булдылар. Чөнки инде вакыт та шактый соң — төнгә унбер тулыш килә, бу вакытта трамвайны тиз генә килер димә сии! Аннары Нәсимәнә торган фатиры да әллә ни ерак түгел ич, тыныч көннә матур гына кайтканда егермә минутта өйдә булырлык ара... Ләкин әле тагын... Тагын бер сәбәп бар: өчөсөнә дә шушы буранда йөрисә килә, шушы ап-ак давыл канатларына тотынып очынасы, жилпенәсә, берәз гына булса да жирдән күтәрелеп аласы килә!

Аннары... аннары соң гап-гади, бөтен кеше аңлый торган сәбәп тә бар ич инде: озак таш бинада булганнан соң берәз һава сулуйсы килә.

Казан шәһәрәндә туры салынган урамнар күп түгел анысы түгелен, ләкин менә бүгөн кояш баешы ягыннан искән гәләмәт каты жил Идел өсләтөп килеп, Татарстан һәм Пушкин урамнары буйлап опера театрына хәтлә туп-туры килеп житә кебек иде. Ул шуның кадәр дә көчлә исә һәм үзә белән әллә ни хәтлә кар алып килә, шул карны кочагы-кочагы белән синен битенә бәрә. Чыдап кына тор!

Каты жилнең төрлә якка бәргәләвә, йолыккалавы өстәвенә әле аяк асты да тигез түгел — алар баралар-баралар да, йә тасеп, йә шунда сөрлөгөп китәләр. Андый чакларда кызлар кычкырыша, Билал көлө — чак-чак кына егылмыйча калалар. Кайта-кайта Билал тагын шуңа игътибар итте: кызларның икесен дә бергә култыклаган булса да, ава язып калган чакларда Билал үзенә таба Гөләсмнә ныграк тарта икән. Хәтта аны кочаклап ук аласы килгән чаклары да булмый түгел... Нишлисәң — көн бик буранлы, юлы да үтә тайгак ич! Аннан соң, болай шаярышып кайтканда, гаеп итеш тә түгелдер инде ул — әйсем?

Кыскасы, төнгә буран эсәндә кайта-кайта алар арасындагы моңа кадәр булган курку, кыенсыну, оялу киртәсә бөтенләй алып ташланды кебек. Табигать үзенә бураны белән адәм балаларын үзләренәң табигый хәләтләренә кайтарды: ир-ат һәм хатын-кыз хәләтенә...

Нәсимә торган биш катлы кирпеч йорт анына килеп житеп, аның якты һәм шактый ук жылы, тыныч подъездына кергәч, алар берберсенә карашып тып-тын калдылар да, аннары өчсә берьюлы кычкырып көлөп жибәрделәр. Кайтып житү шатлыгынан, үзләренәң кыяфәтеннән кызык табып һәм тагын... Һәм тагын үзләрен алда көткән яңа бәхеттән сөенеч, куаныч таптылар бугай бу өч йөрәк.

Бер дә ашыкмыйча гына дүртенчә катка да күтәрелделәр. Билал хәтерли иде Нәсимәнә фатирын: бер генә бүлмәлә булса да, дус-ишләр белән байтак мәжләсләр узды монда. Көннең дә, төннең дә әллә кайсы сәгәтләрендә кайтып керәләр иде менә шулай көлешә-көлешә, үзләрен искиткөч бәхетлә һәм бик тә шат сизеп.

Бу юлы да ишекне Нәсимә үзә ачып керә дисә — ялгышты бит Билал! Нәсимә елмая биреп кнопкага гына басты һәм үз-үзенә дөшкөн сыман:

— Ач инде тизрәк... — дип тә куйды сузыбрак кына.

Ни гажөп — ишек, чыннан да, үзә ачылып китте, эчтә кемдер бар иде. Билалны кызыксыну биләде: кем булыр соң әле бу? Хатын-кызмы, ир-атмы? Бәлки Билалның бөтенләй кирәгә юктыр...

Өчәүләп лапылдап барып керсәләр, Билал күзен ачыбрак караса—аның алдында кояштай балкып Шамил басып тора! Шул, шул—рәссам Шамил! Ә Шамил үзе Нәсимәгә карап шаярткан була:

— Төн уртасында әллә нинди күз күрмәгән адәмнәрне ияртеп йөрисең син, Нәсимә!

Шулай диде дә, кырт борылып (гүя ул Билал белән бөтенләй дә таныш түгел!) кызларның өсләрен салдырышырга китеп тә барды. Ул һаман үзенчә шул инде—үзенчә! Әмма бик тә шәп, күнелле егет ул. Нәсимә белән дуслашыбрак та киткәннәр бугай әле менә... Бусы да әйбәт хәл бит инде аның. Буйдак булып йөрү дә туйдыра бит инде ул.

Әлбәттә, кызлардан алдарак чишенеп куйды Билал һәм кулларын уа-уа кухня ягына таба узса—өстәлгә күзә төшөп, шаклар катты! Анда өстәл тутырып бәйрәм табыны әзерләп куелган! Хәтта шампан шәрабе белән тагын әллә нинди эчемлекләр кураеп утыра. Жиләк-жимеш, яшелчә, салатлар—барысы да шуңда. Билал гажәпләнүдән күзләрен челт-челт йомып басып торды да, тегеләр дә ишетсән диеп, юри кычкырыбрак:

— Да-а-а...—диде сузып кына.

Моңы әлбәттә Шамилнең бик сак колагы ишетте һәм ул да, әллә кайда булса да:

— «Да» шул менә, «да» шул!—дип куйды. Ә үзе бер тамчы көлми, каһәр! Үзе шундый житди! Ничек чыдый ул! Мондый вакытта Билалның үзенең шундук авыз ерылып китә инде, билгеле. Чыдый алмый ул эчендәгене тышка чыгармыйча. Ләкин Шамил бөтенләй бүтән холыклы булса да, Билалның аңа беркайчан да ачуы килгәне юк. Ни өчен дигәндә—Шамил эчкерле, мәкерле кеше түгел! Турысын әйтсә дә, кайчак үзәккә үтәрдәй өчә итеп әйтсә дә—гадел һәм шактый ук беркатлы зат ул.

Менә хәзер дә Билал чит фатирда арлы-бирле тулгангалап Шамилнең хатын-кызлар белән өвәрә килүдән туктавын көтеп тора. Нәсимә фатирның диварына эленгән рәсемнәрен, кино артистларының портретларын күздән кичерә... Әйе, ялгыз кеше торган фатирны әллә каян беләсең шул: анда бер генә кеше рухы хакимлек итә! Бу дөньяда бары тик фатир хужасының гына кануннары яши—һәммә урында әнә шул «бер полюс-лы» яшәеш чагыла... Әлбәттә, яшрәк чагында мондый хәлне «шәхеснең оригиналь булуы», «аның рухи көче», «башкаларга охшамаган булуы» дигән купшы сүзләр белән аклыйсың, бу идеяләргә яшә чагында үзен дә ихлас күнелдән ышанасың... Әмма яши-яши инде син дөньяның, чынбарлыкның тагын да тирәнгөрәк яшеренгән, тагын да мәгънәлерәк һәм олырак хикмәткә ия булган кануннары барлыгын да тоя, аңлый башлыйсың... Яши-яши син әнә шул гадирәк һәм кичрәк колачлы яшәешнең адәм баласы өчен тансыграк та, кадерлерәк тә икәннә ышана башлыйсың. Нилектән килеп чыга бу? Тора-бара аруыннанмы, аның эчке рухи көчә кими башлап, ул инде түбәнрәк кимәлдә яшәүгә дә риза булуданмы? Башта зур таләпләр куйган шәхеснең соңга таба акрынлап җиңелә баруы, рухият алдында түбәнрәк төшә баруымы бу?

Юктыр... Юк, алай түгелдер! Киренсенчәдер бу. Чынбарлыкта, реаль тормышта яши-яши кеше, киресенчә, чын матурлыкны, чын яшәүне, чын кыйммәтләрне аңлый, төшенә барадыр! Башта китаплар аша гына һәм акыл аша гына кәргән хикмәтләрне тора-бара кешенең үзе эзләп тапкан тере, чын хакыйкәтләр алыштыра барадыр. Әнә шул хакыйкәтләр—адәм баласы үзе ирешкән рухи бириклекләр—китаплар, бөек затлар биргән әзер идеяләргә караганда бу шәхес өчен кирәгрәк һәм мөһимрәк булып чыгадыр. Ни өчен дигәндә—болар аның юлы, аның зымышы өчен ясалган нәтиҗәләр, йомгаклар, бириклекләр була. Аларга әлегә шәхеснең үз жан һәм акыл тәҗрибәсе: арка тире һәм эчке көрәшләр вакытында түгелгән «каны» да сәңгән була. Ул әнә шуңа күрә әлегә шәхескә үтә дә үз һәм кадерле була!

Шамилне көтеп берничә минут үзе генә басып торган чагында Билал күнеленнән шундыйрак уйлар йөгереп узды. Әйе, биредә болар хакында уйланыр урын бар иде шул. Чөнки Билалның менә бу ике дусты да: Нәсимә дә, Шамил дә — ялгызлар. Кунак кызы Гөләем үзенең ниндирәк компаниягә килеп элөгүен бик үк чамалап та бетермидер әле, мөгаен... Бәлки ана монда, безнең арада, ошап та житмәс әле бүген?.. Кем белә?

— «Да-да»... дисең инде, ә?..— дия-дия Шамил дә килеп чыкты. Аннары гадәтенчә мут елмасеп, Билалга текәлде:

— Менә, әфәндем! Тырыштым инде! Тырыштым инде! Сез килә дип тырыштым!..— Шулай дип, ул үзе әзерләгән өстәлгә күрсәтте, бер Билалга, бер табынга карап, чын хужаларча — шаян һәм берәз гына кылтым-рак хужаларча (ана карата бу сүзне киләчәктә дә әйтергә туры килер микәнни соң?) тантана итте.

Билал нәрсә дисен инде?! Үзенең бирегә бик тә очраклы рәвештә генә килеп эләккәнән яхшы аңлый ич инде ул. Шамил дә белә инде моны — ләкин әле ярый, шулай диеп шаярта, Билалны тынычландырырга тели күрәсәң. «Биредә син үз кеше инде» дип аны ышандырырга тырыша сыман. Шәп сгет син, Шамил, чыннан да, шәп!

— Шушы тырышлыгың өчен сиңа халык һәм хөкүмәт исеменнән рәхмәт белдерәм!

Армия теленә күчүне Шамил дә тиз эләктереп алды — үрә катты да, кулын чигәсенә куйды:

— Рад стараться!

Алар шулай шаярышкан арада бүлмәгә кызлар да килеп керде. Һәммәсә дә Шамилне мактый-мактый өстәл янына утырыштылар.

Берәзга тынлык урнашты. Билалга бик тә кыен инде бу, житмәсә аны бит әле Гөләем белән янәшә дә утырттылар... Нәсимә эше инде бу! Әле ярый Шамил дилбегәнә үз кулына алып өлгерде, югыйсә Билал тик утырудан кызара ук башлаган иде бугай инде.

Ә Шамил нәрсә ди? Ул утырган жиреннән аягүрә баса-баса:

— Жә, утырыштыгызмы инде?! Утырышырсыз шул — утырышмый кая барырсыз?! Мин кич буга әзерләп йөргән шундый королевский табынны ташлап кайтып китмәсез бит инде?! Ә, Билал?!

Билалны кыен хәлдән чыгарырга шул сүз жите — мәжлес яңадан элеккечә, алар үзләре бергә жыелгалаган вакыттагычага әверелде дә куйды! Ана каршы Билал да бер жөмлә кыстырган булды:

— Кабып карамыйча нәрсә икәннен әйтә булмый әле, әфәндем!

Моңа каршы инде басып торган Шамил үпкәләгән сыман мимика ясады, ә теле:

— Әле сиңең кабып та карыйсың киләмәни?! — ди, һаман әчегә таба тарта. Янындагы Нәсимә исә ана көлә-көлә чат ябышкан — «шаяруыңнан тукта!» янәсә. Бер мәлдән Шамил, чыннан да, төп роленә керде, житди генә итеп тамак кырып алды, аннары инде иеләп алдындагы рюмкасын күтәрде дә:

— Жәмәгать, безнең Казан каласының шул кадәр матур итеп яулап алынганы юк иде әле! — диде. — Бүген сөекле Гөләем безнең Казанны бер сәгать эчендә һәм бер үзе яулады да алды! Без барыбыз да хәзер инде аның коллары!!.. Әйдәгез, шуның өчен кабып куйыйк әле!

Үзе шул мизгелдә үк Билалга кычкырды:

— Билал! Үрнәк күрсәт!

Эчөргә дип әмсенгән Билалның тагын авызы ерылды — ләкин дәшмәде, түзде. Авызын көч-хәл белән жыеп, затлы аракыны эчеп жибәрә алды.

Шуңнан соң жанга берәз тынычлык инде, теле дә ачылып ките кебек. Әлбәттә инде биредә иң беренче игътибар Гөләемгә тиеш иде. Юл буга уйнан-көлеп сөйләшәп кайттылар да, менә монда, өстәл артына кереп яп-якты бүлмәдә Гөләем белән янәшә утыргач, үзен кыенрак сизде бит әле Билал.

— Безнең кунак кызы берәз кабыш куйдымы соң?..—дип, Билал жайлап кына Гөләемгә табарак борылгандай итте. Болай да балкып утырган Гөләем исә күршесенен сүз кушуын шундук күтәреп алды:

— Шундый шәп тост өчен күтәрмичә мөмкинме соң! —дип куйды ул. Бу сүзләргә ишетеп торган Шамил тагын да дәртләнә төштә, ул бик кызык кына иттереп:

— Әһ! Минем тост ошадымы?! Алайса мин сезнең савытка тагын берәз тамызым әле... Безнең Билал миннән дә шәбрәк әйтә бит ул тост дигән нәрсәне!

— Шулаймы? —дигән булды Гөләем. Ә Шамил инде бер тотынгач, очко яуламыйча, халыкны кычкыртып көлдөрмичә туктамый:

— Ничек өйрәнгән, кайда өйрәнгән? дип сора син Гөләем!

Һәм шундук, үзе үк җавабын да бирде Шамил:

— Бәләкәйдән үк мәжлесләрдә төгәрәп үскән ул! Шуңа күрә, көнгә бер банкетта булмасам — төнлә тыныч йоклый алмыйм, ди! Шул банкетта эчәсе шәрабне, кайткач хатынның яшергән жиреннән алып эчәм, ди ул! Гаилә бюджетына зыян килә, ди!

Сүзгә Нәсимә дә кушылып, көлә-көлә Шамилне төзәтәсе итте:

— Моңысын ялгыштың инде әфәндем! Безнең буйдак егетбез үз яшергән жирдән алып эчәдер инде ул — әйе бит Билал?!

Акрынлап төмам кыстылар бит болар Билалны — хәзер инде аңа торып бер сүз әйтми һич мөмкин түгел иде. Җитмәсә кунак кызы алдында бит әле... Көтмәгәндә диген... Болар үзләре генә булса бер хәл иде дә... Йә, ярый инде — Аллага тапшырдык!

— Сүзнә әкияттән башламыйча булмас, ахыры... Шулай тотынсам ярармы? —дип, Билал шаяру катыш карашын Шамилгә төбөгән булды, ә тегесе җилкәсен генә сикертеп алды да: «Хәзергә син — хужа, без — хужаның ишәге!» —дип, тагын үзенчә ризалыгын белдерде... Билал ипләп кенә сүзнә алып китте:

— Әкиятләрдә шулай бит ул: егет төшендә бер бик чибәр кызы күрә, шуңа гашыйк була да — аннары бөтен әкият буенча шул гүзәлне эзләп йөри... Әйтсәм әйтим инде, жәмәгать, минем Гөләемне тәү мәртәбә күрүем дә әнә шул төштә күрү шикелләрәк булды... —дип әйтеп Билал мәгънәле генә бер тукталыш ясап, аннары ары таба сөйләп китәргә уйлап тора иде — шулчак теге явыз Шамил тиз генә мондый яшен ташы ыргытып өлгәргәнмен!

— Бәт-тәч... Бу да гашыйк булган түгелме соң?!

Бөтен мәжлес күтәрелеп көлә башлады. Билалга исә аларның туктавын көтүдән башка чара юк иде. Ул үзенең шактый ук кызарып киткән сиздә, ихластан башлаган сүзе өчен берәз гына үкенү кебегрәк нәрсә кичергәндәй итте. Ләкин куркып, ярты юлда туктап тормады — турыга дигәнмен икән — турыга булсын дип, сүзен дәвам итәргә булды.

— Аны очраклы рәвештә телевизордан гына күрәп алу, чыннан да, бер төш кебек булды минем өчен... Ул төш шундук хәтергә дә сенең калды, икенче көнгә үк ул төш мине әйдәп театр тирәсенә дә алып барды, менә шушы бүгенге концертка бер ай алдан ук билет та алдырды... Инде менә, күрәсез, жәмәгать — миңа бүген гүзәл Гөләем белән янәшә утыру бәхетә дә елмайды... Әле мин моңысын: өнмә бу, төшмә? диеп утырам... Әйдәгез, алайса — төшләрнең чыңга ашуы өчен дип, күтәреп куйыйк, булмаса!

Шулай дисә, Билал чәркәсен чөкештереп чыкты. Әмма кыенсынып, тартыныбрак кына... Әле житмәсә Шамил тагын чөметтереп маташа.

— Да-а-а, парин — мәгънәсе тирән булды бит әле моңың...

Билал үзенең утлы эчемлеген йотып маташкан вакытта Шамил аның адресына тагын ниндидер ук жиһәрмәкче булган иде, ахрысы да, әмма Нәсимә: «Ярар, яшьләргә оялтма», дисә, аны туктатты һәм алар икәү бергә Гөләемне дә күндереп — өчсә дә чәркәләрен жәһәт кенә күтәреп куйдылар. Инде хәзер нәфселәренен дә төмам кызганлыгын сизделәр, өй

хужасы буларак Нәсимә дә бертуктаусыз диярлек кыстап торды — шуна күрә бер мәл тыш-тын гына утырды алар, өстәлдә пычак белән чәнечке генә йөрөп торды.

Ләкин Билал үзенң уң ягындагы фәрештәне бер генә мизгелгә дә күз уңыннан жуймый, кыз аның ягына карамаса да, һәр хәрәкәтен күреп, һәр сулышын тоеп утыра. Гөләемгә таба борыласы да килеп кенә тора һәм Билал моның өчен теләсә нинди жайдан файдаланырга тырыша: тәрәзәгә күз салган булып та, яисә Шамил белән вак-төяк сүз алышкан чагында да, беркемгә сиздермичә дә — гел Гөләемне күзли, аның биредә тагын да ачыла, балкый баручы гүзәлләгенә соклана.

Тагын күпмедер утыргач, Шамил үзенң «коронный номер»ына тотылды — торып басты да, атаклы татар жырчыларына пародияләп башкара башлады. Нәкъ менә аларның тавышы белән, аларга бик тә охшатып. Эмма жыр сүзләрен шаян рухта, ә кайчагында хәтта берәз оятсызрак та дәрәжәдә (дусларның тар даирәсендә бусы гына гаеп ителми кебек иде) үзгәртеп жырлый иде Шамил. Аның бер-ике мондый номерын ишеткәне бар иде Билалның элек, шәп иде алар! Шамилнең әлегә «ижаты» һаман да үсә барган икән — бу юлы инде бөтенләй бүтән жырчыларга өр-яңа «комплиментлар» яңгырады. Аны тыңлау өчен Билал төмам Гөләем ягына борылып утырды һәм ул әлегә пародияләргә чын-чыннан ошаттып, рәхәтләнеп көлеп утырды! Талант дисәң дә талант инде бу Шамил!

Бераздан ул тагын шуны искәрде: Гөләемгә аңлаткан булып, яисә аның фикерен сораган кыланып — ул әлегә фәрештәнең кулына да кагыла башлаган, лабаса... Һәм Гөләем үзе дә моңа карышмый иде шикелле...

Нәсимә белән Шамил бу мәжлескә дип төрлө-төрлө ризыкны да, шулай ук кәеф күтәрә торган нәрсәләргә дә мулдан әзерләгән иделәр — шуңадыр, ахрысы, озак, утырдылар. Гөләем үзе сүзгә сирәк катышты, аның әйтелмәгән төмлә сүзләрен ягымлы елмаюы алыштырды. Ләкин, барыбер, мәжлестә Гөләемнең булуы мондагыларның һәммәсенең жанын эчтән жылытып тора иде. Кунак кызы үзе дә алардан бик канәгать булып, ихластан сөенеп, куанып утырды шикелле.

Ә бераздан ул яңа дусларына кайтасы барлыгы турында искәртә башлады, үзенң матур елмаюы белән дивардагы сәгатькә күрсәтте — сәгать теле чынлап та, төнгә берне узып килә иде шул инде. Нәсимә дә бүген аның арыганлыгын аңлады, артык нык кыстап тормады. Бары тик Билалның күзенә карап, бернинди дә шик калмаслык итеп:

— Дустым, син кунак кызын кунакханәгә хәтле озатып куясың инде! — диде. Аннары, елмая төшеп: — Сиңа юл уңае бит, ачуланма инде... — дип тә өстәгән булды. Анысы шулай, чыннан да, Билал ягына кайтасы автобулар үзәктәгә әнә шул кунакханә яныннан кузгалып китә китүен...

Вақыт соң дип сөйләшә башлагач, киенүен дә бик тиз киенделәр. Алар ишектән чыгып барганда Шамил, гадәтенчә, үзенң тагын бер шаян угын жибәрәп алды әле:

— Ну, малай, буран котыра инде бүген!! Сезне адаштырып, әллә кайларга алып барып ташламаса ярый инде, ә!.. Буранны әйтәм...

Билал аның бу кинайләргә аңламаганга салышты... Аннан соң шактый ук башка да киткән иде — чынлап та аңлап та житмәде, ахрысы, Билал аның бу сүзен.

Нәсимәнең өе бакча эчендә утырган кебек икән — чыксалар, баскыч төбсндәгә агачлар чып-чып кар таулары шикелле утыралар. Әле буран да басылмаган, ләкин аның кары берәз кимегән шикелле... Билал кунак кызын култыклап алды.

Башта Гөләем болайрак шаяртырга итте:

— Билал! Мин кушканны тыңларсыңмы? Әйт әле!

— Тыңлармын, Гөләем! Баш өсте!

— Алай булса, әнә тегендәрәк барып бас әле...

— Кайда инде ул — сиңең «әнә тегендә» дигәнең?

— Әнә, әнә... Нинди агач әле ул — ә... тупыл янынарак!

Билал ашыкмыйча гына шул якка атлады, Гөләәм: «Житте!» — дигәч туктады. Әмма борылмады, шул барган уңайга карап тора бирде. Ул арада Гөләәм моңа бик тө кәефе килеп, кычкырып көлөп жибәрде:

— Борыл инде, борыл! Мин барын оныттыңмы әллә?!

Билал шулай ук ашыкмый-кабалаңмый гына борылып баскан иде — Гөләәм кулына кар йомарлап тоткан булган икән: кызларча назлы гына иттереп кулындагы ул карын Билалга томырды. Туры ата икән кызы — кар Билалның нәкъ күкрәк турысына килеп тиде дә, ап-ак орден сыман булып шунда ябышып та калды!

— Ах! Син бит минем йөрәгемә тигезден, Гөләәм! Менә инде мин егылам... — дип Билал акрын гына карга авып төшкән булды.

Шулай күпмедер ятты ул йомшак кар өстендә... Рәхәт, тыныч, жылы иде — торырга бер дә ашыкмады... Аның янына Гөләәм үзе килде.

— Әллә син чыннан да үлдән инде... — дип, ана таба иелде.

Аның ак башлыктан чыккан чәчләре аска таба таралып төште...

Билал исә күзен кысып кына карап яткан жиреннән Гөләәмне элөктереп алды да, үзе янына — кар өстенә тартып төшерде. Аннары кочаклап алып, аның белән бергә көлө-көлө кар өстендә төгәри башлады. Теге якка, бу якка... Теге якка, бу якка! Һәм шул кызулык белән ул аны үбеп тө алды... Моңы Гөләәм үзе дә тели иде кебек — иреннәрен һич тө аерырга теләмәде ул...

Шулай озақ кына яттылар алар ишек алдындагы чиста, ап-ак кар юрганы өстендә... Аннары гына Гөләәм хисләнеп:

— Әллә исәр микән без... Ә, Билал?... диде бик әкрән генә, бик хисчән генә тавыш белән.

Тагын күпмедер вакыт узгач, алар инде торырга, кузгалырга кирәк икәнлеген аңлый башладылар. Әмма моңа үзләрен көч-хәл белән генә мәжбүр иттеләр.

Аякка баскач, инде атларга да кирәк. Зиһенен көч-хәл белән жыеп, юнөлешне чамалап алды да — Гөләәмнең биленнән кочаклап, үзәк урамга таба алып китте Билал. Анда килеп чыккач, Билал «машина тотыйм» дигән иде, әмма Гөләәм ризалашмады — «монда якын сыман бит, Нәсимә шулай дип әйтте ич!» — диде... Әйе шул, ашыгасы түгел инде, жәүү барсалар да була, билгеле.

Шөһәр үзегендәге ундүрт катлы кунакханә янына килеп житкәндә аның бүлмәләрендәге бөтен утлар да диарлек сүнөп беткән иде инде. Тышкы ишекне дә бикләп куйганнар икән...

— Урамда кунабызмыни инде, Билал?... — диде Гөләәм чын-чыннан еламсыраган тавыш белән, сузыбрак кына.

— Нишләп урамда куныйк ди! Әйдә миңа киттек... Машина алабыз да.

Билалның бу сүзләренә каршы Гөләәм башта берни дип тө өйтмичә, туп-туры итеп ана карап кына торды. Аннары гына:

— Юк, миңа керәбез... — диде. — Ничек тө булса вахтерны уятырга иде!

Башта акрын гына, аннары торган саен катырак дөбердөтө торгач, эчкә якның ярым карангы коридорыннан бер шөүлә якынлашканы шәйләнде. Ул ишек төбенә үк килеп житкәч, Гөләәм аңа көгазен күрсәтте дә, тегесенә шул житте тагын — ишеккә асылган әллә ничә йозакны шалтыр-шолтыр ачып, боларны эчкә үткәрде. Әллә инде йоки исереклеге белән, әллә юк-бар белән төнлә башын ватасы килмичә — Билалны бер сүз дә өйтмичә эчкә үткәрде. Моңа бик сөенде Билал! Ә Гөләәм моны искә дә алмады шикелле, туп-туры баскычка таба китте. Билал исә аннан аз гына арткарак калып бара.

Беренче кат баскычының яртысы чамасы узылгач һәм инде аста, артта калган вахтер карт та күренми башлагач, Гөләәм туктады, борылып Билалга карады һәм бик зур сер өйткөндөй, пышылдап кына:

— Бишенче катка кадәр менәргә кирәк әле безгә...—диде. Моңа каршы Билал бер сүз дә әйтмәде, ничектер, биредә ят жирдә, ул янадан кыенсыну кебек бер хис сизә башлагандай булды. Юк, бу кунаканәдә аның беренче мәртәбә булуы түгел инде түгеллеккә—районнарда яшәүче дуслары килгәч, алар биредә мәжлес корып, кунак булып бер генә мәртәбә утырмадылар. Төнгә хәтле утырып, бик тә соңга калу сәбәпле монда кунып кына киткән чаклары да булмады түгел Билалның.

Әйе, анысы шулай булды—дәрәс. Ләкин бит ул чагында Билал дуслары белән, егетләр белән иде. Ә менә бу юлы ул хатын-кыз бүлмәсенә бара түгелме соң? Атаклы жырчы Гөләемгә бара түгелме соң ул?

Аннары Билал тагын үз-үзенә каршы төшеп: «Бәй, мин аны бүлмәсенә хәтле озатып кына куям ич...—дигән булды.—Нәсимә шулай кушты ич, озатып куярга кушты бит!»

Сөйләшмичә генә югарыга таба атладылар да атладылар...

Ә инде бишенче катка менеп житкәч, Гөләем башта култыксага тәмам ятып ук диярлек ял итте, шулай ике-өч минут хәл жыйгач, пәлтә кесәсеннән ачкычын эзләп тапты да Билалга:

— Киттек, әфәндем! — диде.

Инде төн уртасы булгач, кунаканә коридорында беркем дә юк. Хәтта бөтенесенә күз-колак булып утыручы дежур хатын да үзенә урынын калдырып, каядыр йокларга кереп киткән. Алар коридор идәнәңә жәелгән калын паласка пәси кебек кенә баса-баса атладылар. Әзрәк ара киткәч Гөләем аны, бәләкәй баланы житәкләгән кебек итеп, кулыннан тотып та алды әле. Һәм аның менә шушылай, үз кешеләрчә кулдан тотып баруы Билалның эчке кыенсынуын, тартынуын юып алган сыман итте. Билалга янадан ышаныч һәм табигыйлегә кайтты, ул үзен иркенрәк тоты башлады.

Гөләемнең номеры бер кешелек, артык зур булмаган бүлмә икән. Ләкин шулай булса да, түр почмакта телевизоры, аның янында бер кечкенә генә өстәл һәм болайрак, ишеккә табарак суыткычы тора. Өстәлдә дә, суыткыч өстендә дә төрлө-төрлө бизәнү әйберләре тузып ята.

Кереп өс киёмнәрен салу белән Билал дивар буендагы тирән кәнәфигә ауды. Ә Гөләем «коенып чыгам әле», дип, ванна бүлмәсенә кереп китте.

Шактый гына озак утырды Билал. Ничектер, үз өенә кайткан шикелле дә булып китә иде аңа, шуна күрә йокыга да ойый башлады кебек... Гөләемнең ванна бүлмәсеннән чыгуын, аннары номер ишеген төнгә ныклап ук бикләп куюын һәм инде шуннан соң ашыкмыйча гына урын жәяргә тотынуын да ул йокы аралаш кына диярлек искәрәп, сизеп, чамалап утырды.

Тагын берникадәр вакыттан соң, йомшак адымнар белән генә Билал утырган кәнәфиниң артына килеп басты да, ике кулын ипләп кенә, назлы итеп кенә Билалның ике иненә салып, пышылдап кына диярлек:

— Әфәндем...—диде Гөләем. Әнә шулай бер генә сүз әйтте ул. Әйе, бер генә сүз.

...Ә аннары инде алар рәхәтләнәп йокыга талдылар...

Карават тар булса да, нишләптер, аларга бер дә кысан түгел, жайсыз-уңайсыз түгел иде...

...Башта Билал йокыдан уяңды. Кышкы төн бик озын бит ул—инде байтак йоклаган булса да, әле һаман көн яктырып житмәгән иде. Тышта буран басылганга охшый, акрын гына кар сибәләп тора, ахрысы...

Билал бик тә әкрән генә кузгалып, аягына торып басты. Гөләемнең юрганын янадан әйбәтләп ябып куйды һәм шул чагында ихтиярсыздан тукталып, аңа карап торды. Гөләем йоклаганда да бик чибәр, бик назлы иде шул. Ул да Билал кебек авызын берәз гына ачыбрак йоклый икән. Моңы күргәч, Гөләем тагын да якынарак, үзрәк булып китте. Аңа иң татлы, иң матур сүзләргә әйтсә килде. Күңел дигән нәрсә дә нечкәрәп китте бугай, шуна күрә Билал тизрәк Гөләем янынан китте дә, тәрәзә янына барып басты. Кышкы урамны, төрлө якка ашыгучы кешеләрне күзәтеп тора башлады.

Шушынды тыныч, рәхәт иртәдә кемнәрнендер каядыр ашыгулары сәеррәк тосла иде—бу Билалны шушы минутта биләгән эчке халәткә бер дә туры килми, аның белән килешми, ризалашмый иде. Билал шунлыктан тәрәзә янында да озак тора алмады, ванна бүлмәсенә юнәлдә.

Монда инде үзгә бер дөнья: аклык, чисталык һәм Гөләемнең бизәнү-ясану әйберләре тарафыннан хасил ителгән үзгә бер интим күренеш хахимлек итә. Бу бүлмәнең ишеген эчтән элеп куйганнан соң, Билал байтак кына вакыт әнә шуларны күздән кичерә-кичерә бер хәрәкәтсез тыныч кына басып торды. Әнә шулай итеп ул, әйтерсең лә, үзенә буйдак фатирында булмаган ниндидер бер кирәкле хасиятне—аңа житмәгән хасиятне алырга, шуны үзенә сәңдерергә теләде...

Аннары ваннага жылы су тутырды, ашыкмыйча, рәхәтләнеп юынды...

Ул чүпләмле сөлге белән сөртенеп ванна бүлмәсеннән чыкканда инде Гөләем да күзен ачкан, урыныннан тормыйча гына елмаеп ята иде. Билалны күргәч, ул кулларын алга сузды:

— Кил минем яныма...—диде... Алар тагын дөньяларын оныттылар... Шулай итеп бу бүлмәдә гүяки кичәге буранлы кич әле һаман дәвам итте. Әйтерсең лә, көн дә әле һаман яктырмаган һәм ул үзенәң яктылыгы, ачыклыгы белән бу адәм балаларын жиргә һаман да төшермәгән. Кичә башланган буран, әйтерсең лә, боларны әле һаман үз канатларында очыртып йөртә иде...

...Инде менә төш тә авышты. Ашап алырга да кирәк иде. Ләкин Гөләем:

— Минем моннан торасым килми. Беркая да барасым килми...—диде.

Билал үзе генә торып, юынып, киенеп, иң югары каттагы кафегә менеп төште. Гөләемгә дә берничә бутерброд, кечкенә-кечкенә күмәчләр һәм лимонад белән шоколад алды.

Гөләемнең юлда йөртә торган чәй кайнаткычы да бар икән, Билал чәй куеп жибәрде. Ул кайнап чыккач, Гөләемнең караваты янына кечкенә өстәлне тартып китерделәр дә—Гөләем мөдәрләргә сөялгән килеш кенә, ә Билал аннан аз гына читтәрәк карават кырыена утырып, сөйләшә-көләшә чәй эчтеләр, тамак ягәлдилар. Кичәге мәҗлесне, Нәсимә белән Шамильне дә искә төшерделәр.

— Безнең шушылай утырганны күрсәлә-ә-әр...—диде Гөләем Билалның күзләренә караган килеш гаять бәхетле елмаеп.

Аннары алар мөдәрләренә, одесаларны дивар буена өеп, шуңа сөялеп утырдылар. Бер-берсенә сыенып. Гөләем яңадан аның кочагына кереп бетә язды.

Әнә шулай байтак кына утырганнар иде инде, шунда Гөләем үзенә йөрәк түреннән чыккан әллә нинди бер эчкерсез, самими тавыш белән болай диде:

— Мәнә шушы жылы, бәхетле бүлмәдән беркая да китмәс идем мин, Билал...

Билал исә аның бу сүзләрен башта жиңелчә генә кабул итмәкчә булды, шуңа күрә:

— Китәргә ашыкмыйбыз ич әле!—дип куйган булды. Билалның ул сүзләрен ишеткән Гөләем рәхәтләнеп бер көлдә.

— Шулай шул! Рәхмәт сиңа, Билал!—дип, аның битеннән үбеп алды.

Ләкин күп тә үтмәдә, Гөләемне ниндидер уйчан, монсу халәт биләп алды—ул сүзсез калды. Әле яңа гына аны үз кочагында тибрәткән бәхет гүяки хәзер Гөләемне калдырып каядыр китеп бара...

Билал моны сизенеп утыра иде, бераздан Гөләем үзенә сүзләре белән дә раслады:

— Билал, син беләсәнме: сәхнә диеп йөри-йөри, мин менә шушынды олы бәхеттән мәхрүм калдым бит...

Билал уйлап та тормастан, балаларча беркатлылык белән сорап куйды:

— Нинди бәхетне әйтәсен, Гөләем?

— Гаилә бәхетемне... Кечкенә кызымны югалттым мин, Билал!

Бер уйсыз, бер кайгысыз яткан Билалга бу сүзләр таш белән бәргәндәй тәэсир итте. Ул утырып торган жиреннән кинәт кенә турайды да, Гөләемгә таба борылып:

— Ничек инде ул алай? Ничек инде ул—югалттың?!—дип ана текәлдә.

Гөләемнең йөзе инде хәзер бик тә житди төс алган, аны тирән бер эчке уй, моң биләгән. Ә күз карашын ул бүлмәнең энгер сарган почмагына төбәгән.

— Әй, Билал... Син әле минем хакта берни дә белмисең бит!

Билал дәшми. Ул Гөләемгә караган да аның үзенә сөйләгән, үзенә ачылганын көтә. Мондый чакта саксыз сүз ычкындырмын дип тә шыкаеп куя.

Һәм, чыннан да, өч-дүрт минут вакыт үтсә юкмы, Гөләем акрын гына сөйли башлады:

— Әйбәт кенә кешегә кияүгә чыккан идем мин... Бик матур кызыбыз да туган иде... Әмма миңа чит илгә—жырчылык остальгымны үстерергә Италиягә—китәргә кирәк булды... Кызыма әле бер генә яшь иде... Мин менә шул чакны дивана булдым: алмадай кызымны ирәмә ышанып калдырып, үзем Италиягә китеп бардым! Дивана булдым!

Гөләем башын Билалның күкрәгенә куйды да, үкси-үкси елый башлады.

Билал исә нишләргә дә, нәрсә диеп юатырга да белми. Бары тик кулы белән Гөләемнең инбашыннан, аркасыннан сыйпый—аны тынычландырырга тели. Ә күңелен сорау тырный: «Кызына нәрсә булды икән соң?» Әмма ул бу хакта теле белән сорый алмый. Иң-иң авыр сүзгә әйттерермен дип курка ул... Юк, юк—сорарга ярамый!

...— Менә хәзер бөтен жир йөзгә бер үзем, бер ялгызым мин, Билал! Менә күңелен тыңлаучыларым бар, әллә нинди бүләкләр, зур-зур исеменәр бар—әмма шау-шулы концерт үткәч, япа-ялгыз: шушы бәхетсез башым берүзем калам мин!

Билал әлбәттә аны тыңлый, ләкин ана кушылып бер генә сүз дә әйтә алмый—аны тынычландыра да алмый.

...Шулай утыра торгач урамда инде янадан кич житкән икән, бүлмә эче дә инде шактый ук караңгыланган. Бары тик алар үзләре генә бу караңгыны күрмиләр. Күрмиләр—чөнки күңелләрендә буран купкан. Тик хәзер инде икенче төрлесе: адәм балаларының гәүдәләрен түгел, ә жаннарын, йөрәкләрен дер селкетә торган буран—язмышлар белән уйный, шаяра һәм аларны туры, каты, ышанычлы юллардан әллә кая еракка, читкә алып китә торган буран купкан.

...Икенче көнне Гөләемнең концерты күрше шәһәрдә булырга тиеш иде. Ләкин ул анда барырга теләмәде. Билал кунакханәнең беренче катындагы почтага төшөп, аның исеменнән «Авырым, килә алмыйм» дигән телеграмма биреп менде.

Алар урамга бөтенләй дә диярлек чыкмыйча диярлек әнә шул бүлмәдә атнага якин яшәделәр...

...Ә аннары Гөләем китте...

Билал аны самолет белән озатты...

Ләкин бу көннәрне аның күңелендә кузгалган буран ул киткәч тә басылмыйча бик озак дәвам итте әле. Һәм әнә шул буран арасында Гөләемнең тәү мәртәбә телевизордан ишетелгән моңлы тавышы бәгырьгә килеп бөрелә иде...

Аннары тагын шул—әлегә моңлы авазларга ияреп, ара-тирә аның:

— Бу дөньяда бер башым, бер ялгызым бит мин!—дигән үзәк өзгеч сүзләре чыңлап куя.

Әнә шул ачы сүзләр—Гөләем жырлаган моңлы чит ил арияләренәң безнеңгә булган аяусыз тәржемәсе, кырыс мәгънәсе иде шикелле...

Бер мәхәббәтнең азагы

Ул көннәргә, ул хәлләргә исенә төшерсә, Булат хәзер дә әллә нишләп китә... Бу вакыйга һич тә аның тормышында түгел, ә бүтән бер кешенекендә булгандыр төсле... Яисә кайчан да булса берәр китапта укыгандыр сыман ул бу хакта...

Әйе, менә хәзер—әлегә хәлләргә байтак кына гомер үткәннән соң да—үзенң мондый эшнә эшли алуына бик үк ышанып житәсе килми аның...

...Булат тормышындагы бик авыр вакыт иде ул. Ун елга якын бергә яшәгән хатыныннан, инде мәктәпкә йөри башлаган кызыннан аерылам дип йөргән чагы иде аның. Шуңа күрә, күнеленнән инде күптән үзен аерым дип санагач, буйдак тормышына янадан ияләнеп, тормышын янадан үзе теләгәнчә алып бара башлады Булат. Ә аның «үзем теләгәнчә» дигәнә бик күпнә эчәнә ала иде: моңа төн уртасы узганчы дуслары белән мәжлес ясап утырулар да, ун ел буена аяк та атламаган симфоник концертлар, балетлар да, палатка алып табигать кочагына куна чыгулар да—барысы да, барысы да керде. Утыз биш яшькә житкәч янадан «егет» булган кешегә боларның бөтенесе дә бик тансык, бик кадерле иде. Моңа кадәр ни дәрәжәдә тынычсыз яшәгән булса, зур шөһәр тормышының сагынылган стихиясендә һәм бихисап мөмкинлекләре алдында шуның хәтле бәхетле сыман иде ул...

Шулай яшәп ятканда шөһәргә: «Мәскәү театры килә икән» дигән хәбәр таралды. Студент чагында бик еш йөри иде Булат театрга. Премьерасына да эләгергә тырыша, спектакль бик ошап китсә, икенче мәртәбә дә килә иде. Ә инде Мәскәү булып Мәскәү театрын карамый калу мөмкинме соң?!

...Әле менә бүген дә бик ачык хәтерли: декабрының башы иде.

Шул көнгә дип ниятләгән эшләре бетү белән кассага чапты Булат. Ләкин ул килеп житкәндә инде су бие чират иде. Шулай да, «өметсез шайтан ғына» дип, барып басты Булат иң койрыкка. Аннары инде, бүтән ашыгасы урыны калмагач, алда торучыларга күз салды, эш юктан, бүтән шөгиле булмаганнан ғына аларны күздән кичерә башлады.

Чираттагы торучыларның күбесе хатын-кыз иде. Аларның кайберләре, әле озақ басып торасыларын белеп, журнал укырга тотынган, кайсылары күршесе белән әңгәмә куерта, ә кайберсе ерактагы бер ноктага текәлгән дә уйга талган кебек тора. Ир-атның барысы да диярлек сабыр ғына көтә, сирәк-мирәк кенә төмәкә тартырга чыгып керүчеләр бар...

Булат хатын-кызының театры чын-чынлап яратуына ышанып бетә алмый, нишләптер. Алар үзләрен, киёмнәрен күрсәтү өчен генә театрга йөриләрдер дип уйлый ул. Тормышта күргән бик күп мисаллар аның әнә шул фикерен раслый, тагын да ныгыта килә. Шуңа күрә үзе белән бергә эшләүче кызларның авызыннан «театр» сүзе чыккалаганда да сизелерсизләмәлек итеп елмаеп куя ул.

Чиратта озақ торды Булат ул кичне. Мөгаен, ике сәгатьтән дә арткандыр. Шуннан соң ғына касса тәрәзәсенә якыная алды. Якынайган сәен тирәсендәгә кешеләр дә жанлана төште, кемнән кайсы спектакльне карарга теләве дә беләнә башлады. Булат алдында моңарчы сүзсез генә басып торган ак башлыклы кыз да борылып сорамакчы булды:

— Сөз белмисезме, «Акчарлак»ка әйбәт урыннар бар микән әле?

Чеховның атаклы пьесасы буенча куела торган спектакль турында сорый иде кыз. Мәскәү театры әнә шул спектакльне дә алып киләчәк бит.

Булат үзе дә чиратка килеп басканнан бирле эченнән: «Билет булса гына ярар иде», дип тели. Инде ничәмә кат укыса да, институтта шул әсәр буенча имтиханнар тапшырса да һаман да бик ярата Булат «Акчарлак»ны! Үз тормышы белән бу пьеса арасында бик күп уртаклыклар таба ул... Нечкә күнелле кызның тормыштагы тупаслык белән бәрелешүе дип, әнә шуның фажигасе итеп кабул итә Булат бу пьесаны... Акчарлак дигән матур һәм йөрәккә якин кошны ничек белеп сайлаган бит бөек язучы!

Кызык, ә менә бу кызны нәрсә тарта икән атаклы «Акчарлак»ка? Бөтен кеше караганга гына күрәсе киләмә? Мин дә калмыйм дип ашыгамы? Аның яштышларга күбесе шундый бит. Бөтен жиргә дә өерелеп чабалар...

— Шуңа күрә, ирексездән диарлек Булат йөзенең тагын елмаю чыкты...

— Сөзгә дә «Акчарлак» кирәк, ә?! Яшьләр өчен бик барыр микән соң? — Калган сүзләрен Булат эченнән генә әйтте: «Сөзгә бит мюзик-холл ише әйберләр кирәк, шундыйлар күбрәк ошый бит сөзгә...»

Моңа кызның ачуы килде бугай — аның матур, сизгер-хымылы йөзенән эчкә бер дулкын үтеп китте. Шулай да, теле белән әйткән сүзләре авыр түгел иде аның. Киресенчә, Булатның шактый тупас һәм кимсетүле яңгыраган сүзләренә ул һич көтмәгәндә беркатлы йомшаклык белән жавап бирде:

— Ә минем иң яраткан әсәрем ул...

— Шулаймыни?... — Булатның гажәпләнү сүзе төчерәк тә, артистларчарак та чыкты. Һич кирәкмәгәнбә сузыбрак әйтте ул.

Лариса (кызның исеме шулай иде) белән беренче сойләшүен Булат әнә шулай — шаяртырга тырышыбрак башлаган иде. Үз каршындагы кызны ул «шәһәр жиренең яшь-жилкенчәге» диэбрәк кабул иткән иде. Тора-бара үзенең нык ялкышканын аңлады. Юк, сойләшкәндә бик күп сәхнә артистларының исемнәре белән күмеп ташламады аны кыз. Алай итү нәкъ менә сәхнәне, киноны жинелчә генә яратучыларга хас, ахрысы... Ә Лариса артистлардан биргәк, күңеленә иң якин булган геройлар хакында сойли иде. Хәтта авторларның үзләрен дә, әсәр исемнәрен дә бөтенләй диарлек катнаштырмый ул сүзгә — пьесаларны, сәнгатьне шул хәтле дә чын итеп, чынбарлык итеп кабул күрә. Китаптагы, сәхнәдәге геройлар аның үзенең күрүе белгән танышлары диарсен.

Булат әнә шул чагында ярата башлады да бугай инде аны. Ничектер, үзенең янадан терелгән өметләре белән яратты шикелле ул аны. Әйтерсен, Булатның уянган, янадан яши башлаган күңелен сизеп Ходай үзе жибергән иде Ларисаны. Һәм гүя Лариса аның көндәлек тормышка жир тормышына ияләнә башлаган йөрәген янадан зәңгәр күккә, биюклеккә, яктылыкка алып менәргә тиеш иде...

Ул көнне Булат аны троллейбус тукталышына кадәр озатты. Юлда аның кайда яшәгәнлегә дә беленде — яңа төзелгән районда, тулай торакта икән. Ә троллейбус килеп туктап, алар алдында үзенең ишекләрен ачуға Лариса:

— Безгә кунакка килегез! — диаргә дә өлгерде.

Һәм, чыннан да, икенче көнне Лариса янына тулай торакка барды ул. Алар Света исемле кыз белән икәү генә торалар икән — ап-ак карга уралып Булат килеп кергәндә икесе дә ойда иде. Кызлар Булатны чишенәргә, утырып торырга кыстый башладылар. Ләкин Булатның алар алдында уңайсызлануы көчле иде — ул Ларисаның үзен урамга чакырды.

Ап-ак урамнарда ап-ак кешеләр йөрәп торган, кәефне бозмаслык булып кына ап-ак буран куерган ап-ак киче иде ул декабрь аеның! Ниндидер бер серле халәтне аңлатырга, белдерергә теләүче илаһи музыка кебек иде — буран да, бу кич үзе дә! «Ә нәрсә, ә нинди халәт?» — дип юраудан китсә, Булат аны «кешенең иң бәхетле мизгелләре турындагы музыка бу!» — диар иде мөгаен. Әнә шул мизгелләренәң кешегә бик тә бик тә сирәк килсә, ләкин инде килгән төкдирдә аларның кешегә бар матурлыкны ачып бирергә сәләтле булуы турында бу музыка, диар иде ул...

Хәзер үзенен тормышында инде байтактан бирле сизелмәгән канатлар көчөн тоя иде шул ул. Шулар Булатны каядыр өскә күтәрәләр һәм нәрсәгәдер эмсендерәләр шикелле иде.

Ә сүзләре, аларның ул кичтәге сөйләшүләре нәрсә хакында булды соң әле? Юк, хәзерге кайбер яшьләр кебек тырыша-тырыша буш фәлсәфә сату, яисә үзенң бар белгәнсине әйтеп калырга ашыгу түгел иде ул сүзләр. Алар бер-берсенә үзләренң күптән кадерләп йөрткән уйларын, әле бик үк аныкланып та житмәгән тойгыларын ышанып тапшырдылар. Булат шунда Ларисаның сәнгатьне, әдәбиятны бик тә яратуын һаман ныграк аңлый барды. Аңа үзенң уч төбенә килеп төшкән сихри йолдызга карагандай сокланып һәм кадерләп карады.

Ләкин... Ләкин, шул ук вакытта, ул андагы үтә беркатлылыкны, самимилекне дә күрми кала алмый. Лариса үзенң ихлас күңеле белән тормышта барысы да ул уйлаганча гына, ул тойганча гына бара дип уйлый. Шуңа бөтен барлыгы белән балаларча ышана.

— Булат!— дигән иде ул әнә шул кичне аулак урам буйлап куышып барганнан соң кинәт кенә туктап калып.

Булат исә, йөгереп килгәнгә күрә туктый алмагандай, аны кочаклап алды, иреннәрен Ларисаның колагы янына ук китереп:

— Әү...— диде.

Ә Лариса аңа карамый, ул урамның теге ягындагы биск наратларның очына төбәлгән. Әйтсәң ул менә хәзер, кинәт кенә бер бәләкәй кошка әверелгән дә, әнә шул зифа, матур буйлы наратларның иң очына ук менеп кунган.

— Булат... Бөтен кеше дә менә шулай— күңеле нечкәргәнче үк ярата ала микән бу гүзәл тормышны, ә?

Аның күзләре һаман биеткә, югарыда, еракта... Күңеле дә каядыр югарыга, биеткә— серле һәм югары яшәешкә менеп киткән, ахрысы, анын.

Менә шушы күренеш искиткеч гүзәл һәм беркайчан кабатланмас сәнгать эсәре булып әле һаман Булатның күз алдында тора. Лариса үзе дә биеткә, әллә нинди үзе дә аңлап житмәгән яңача бер матур яшәүгә, шундый тормышка омытлган серле кош сыманрак булып искә төшә...

Булат ул кичне анын сыман ук дөртләнеп, канатланып сөйли алмады. Анын белән шундый югары дулкында сөйләшә алмады. Ларисаның ялкынлы, хисле сүзләренә җавап итеп ул аны әкрән генә, ипләп кенә үпте, чын күңеленнән яратып иркәләде. Шушындый матур кичләрдә шушындый матур күңелле һәм чибәр дә булган кыз белән бергә булу, бергә йөрү үзе аның өчен әйтеп бетергесез рәхәт, чиксез олы бәхет иде.

Аннары инде Мәскәүдән килгән атаклы театрга бару— «Акчарлак»ны карау көне килеп житте.

Һич кенә дә онытырлык түгел: бик зур бәйрәм кебек итеп көтте аны Булат. Бу аның кире кайткан яшьлегенң дә бәйрәме, Мәскәүдән килгән зур сәнгать белән очрашу тантанасы да булып һәм... һәм сөекле Лариса белән бергә булу бәхете дә алып килер шикелле иде ул көн. Әнә шундый көннәренң берсендә Булат үз тормышында хәлиткеч адымын да ясар шикелле иде. «Яки... яки» дигән мәсьәләне дә хәл итәр кебек иде ул.

Әмма Лариса Булатны бик аптырашта калдырып ул кичне:

— Минем аерым гына карыйсым килә бит, Булат...— диде.— Бик тә игътибар белән карыйсым килә минем, сөйләшмичә.

Булат моңа бик гажәлләнсә дә, ризалашмый булдыра алмады, зур залга кергәч, үзенң урынына барып утырды— алар билетны аерым алганнар, танышканчы ук алганнар иде бит... Ләкин иң кызыгы: Ларисаның сәерлегә спектакль беткәчтен дә югалмады. Ул мөмкин хәтле ягымлы булырга тырышып:

— Булат, әйдә бүгенгә сабуллашып торыйк! Минем бик тә ялгыз каласым килә... Аңла, зинһар!— диде.— Күп вакыт ялгызлыктан нишләргә дә белмим, ә менә бүген үлөп ялгыз каласым килә! Яме, ачуланма, зинһар!

Нишлэсен, көөҥө шактый кырылса да, Лариса белән килешми кая барсын инде?!

Ә икенче көнне эше бетәр-бетмәстә Лариса янына чапты. Тик әле Лариса кайтып житмәгән, бүлмәләре бикле иде. Булат урамга чыкты, үзләрөнөң таныш наратлары тирәсеннән урап килергә диеп китте.

Тәрәздә ут күрөп Булат әйләнеп килгәндә Лариса эштән кайткан, киemen дә алыштырып өлгөргән, ашарга әзерләп йөри иде. Ишәктә Булат күрөнүгә ул берәз гажәпләнөп алды:

— Мин сине болай тиз килерсәң димәгән идем...

Ә Булатның үз авызыннан бөтөнләй икенче, алдан әзерләп куймаган сүзләр атылды:

— Килмичә торып буламы соң синең янга!

— Шулаймыни? — Лариса аңа күтөрөлөп карамыйча гына, үзалдына елмайган килеш, ике тәлинкәгә дә аш бүлүргә кереште.

Бүлмәдә икесе генә булгач, бүгөн Булатка да кыюлык кереп китте. Ул тиз генә өстен сасып куйды, әле Лариса чакырмаса да, өстәл янына ук килеп утырды.

— Миңа кичә бик кыен булды, Лариса... Ничектер, синең алда бер-бер гаебем бар сыман тоела миңа... Әллә ничек шунда!

Ә Лариса бер сүз дә дәшми. Ул ишәк янындагы почмакка куелган бәләкәй шкаф белән Булат утырган өстәл арасында бертуктаусыз йөри — тегесен илтә, монысын алып килә, савыт-саба, кашык-калак ише нәр-сәләр әзерли.

Булат тагын ни әйтергә белмичә, аптырабрак калды. Хәзер инде бөтөнләй үк текелөп, Ларисаны күзәтергә тотынды. Алга ук иелөп, аның һәр хәрәкәтен барлап, күздән кичерөп утыра башлады. Лариса әлбәттә моны тиз сизде. Нәрсә дә булса әйтөп Булатны тышчыла-ндырырга ашыкты:

— Булат, борчылма, монда синең гаебөң юк. Бу көннәрдә үз яз-мышым турында бик нык уйланам мин... Әле син берни дә белмисөң бит.

— Ә син... Ә син минекен белсәң икән дим мин...

Лариса кулындагы аш чүмечен әкерөн генә өстәлгә куйды да, аннары жай белән генә килөп, ике белөген Булатның ике жилкәсенә салды, ике кул бармакларын иплөп кенә аның чөчләрә арасына батырды.

Күзгә-күз карашкан ике яшь йөрөк, яшьлек утынан иләсләнгән ике ташкын өнә шулай байтак тордылар.

Күпмедер вакыт шулай бер-берсенә сыенып торганнан соң, аерылып, һәркайсы үзенә урындык алды, ашарга утырдылар. Ашаганда вак-төяк сүз табылды, кичәгә сөрлектән соң ара яңадан жылынгандай булды. Ларисаның күзләрөндөгә моң янә ягымлылык белән алышынды.

Алар ашап тусөп, пөси балалары кебек яңадан бер-берсенә сырпалана башлаганда шаккымый-нитми Света килөп керде. Боларның бер мәлгә югалып калуларына, кызарып чыгуларына да исе китмәдә — үзенә эш-төгә яналыкларын сөйләргә тотынды... Аны тыңлап берәз утырдылар да, Лариса Булатны озата чыкты. Троллейбуска утыртып жибөргөндә ул Булатның хәтерөннән чыкмаслык сүзләр өйтте:

— Берсөкөнгә Света ялга кайтып китә... Үзем генә калам.

Ул сүзләрөдгә эчкө жылылыкны, яратуны, бөркөлөп диярлек торган кайнарлыкны сизми калу берничек тә мөмкин түгел иде... Булат та нык итеп кочаклап алган иде Ларисаны өнә шул сүзләрөннән соң. Бөтөнләй яңа омтылыш белән, үз-үзенә ышана төшөбрөк һәм Ларисаны тагын да ныграк яратарак бирөп кочаклаган иде Булат аны ул чакта.

Шуннан соңгы көннәр дә, төннәр дә төштөгә кебек кенә үттө. Булат-ның эштә дә, бүтөн жирдә дә өйтерсөң гәүдөсө, шөүлөсө генә йөрдө. Ә үзе инде ул күптән Лариса янында, аның аулак бүлмәсендә иде.

Лөкин аның озак көтөп алынган кичө чынлыкта бөтөнләй бүтөнчә килөп чыкты. Күчтөнөчләр алып ул барып кергөндә Ларисаның бүлмәсө инде гөр килөп тора, өстәл тирәли хатын-кызлар тезелөшөп утырганнар

иде. Уртада пешерелгән казмы, үрдәкме ята — ул ботарлап, кискәләп куелган. Алларында аш. Шаулашып-гөрләшөп тәгам жыеп утыралар!

Булатның дә өстен салдырдылар. Бүлмәдә чит кеше булгач, үзләре, билгеле, тыныбрак калдылар, сабыррак сөйләшә башладылар. Өстәл янына да утырырга туры килде Булатка — кая барасың инде утырмыйча?!

Булат килгәч, озак утырмады хатыннар. Жай белән генә саубуллашып, үз бүлмәләренә чыгып киттеләр. Булат белән Лариса икесе генә калды...

Әйе, салкын декабрь кичендә, тулай торакның тулы бер бүлмәсендә икесе генә иделәр алар! Моңарчы Ларисаның иптәш кызлары алдында күрсәтергә уңайсызланган Булат, алар чыгып китүгә, сумкасынан менә дигән чәчәкләр һәм шәраб алды. Өстәлдәге ашамлыклар, төлинкәләр арасынан көч-хәл белән урын табып, урнаштырып та куйды.

— Яңа ел табыны әзерлисәңме әллә? — Лариса бер мәл читкәрәк китеп, елмаеп торды. — Өз генә иртәрәк бит әле Яңа елга, Булат...

Ә Булат әйтерсәң үз өендә, әйтерсәң биредә ул үзе хужа — ниндидер аңа бик үк хас булмаган житезлек, өлгерлек белән өстәл тирәсендә кайнаша: кайбер артык нәрсәләренә алгалап куя, арлы-бирле йөрөп, шәраб салырга савытлар караштыра.

Кара әле, чыннан да, Яңа елга да бик якин калган икән бит инде, ә! Булат ничек моны искәртмәгән соң әле? Алда торган шундый зур бәйрәм-не искә төшерү Булатка тагын да дәрт өсти. Ул Ларисага да карап алгач, төмам канатланып ук китә — өстәл тирәсендә инде байтактан йөрөп алуланган, тагын да чибәрләнә төшкән кызга килеп тотына, аны күтәрөп диңгезкә өстәл янына утырта, үзе өчен гажәеп тоелган сүзләр белән аны бер генә мәртәбә шәраб кабып куярга кыстый. Тора-бара Ларисаның да сүзләнелгә югала, ул да Булаттан ким шатланмый сыман.

Булат әллә нинди зур мәгънәле сүзләр эзләп тормый, теленә килгән иң беренче тостны әйтә:

— Әйдә, Жир шарындагы иң гүзәл кыз өчен эчик! Ул — син, Лариса!

Ә кыз дәшми. Ул бары тик елмая гына. Ләкин әнә шул сүзсез елмаюы белән ул Булатны әллә ничекләр шашындыра, үсендерә.

Шулай күңелле итеп алар байтак кына утырдылар. Лариса магнитофон кабызды, бүлмәгә тагын да ямь, күңеллелек өстәп музыка уйнады...

Бу аларның иң матур киче һәм иң матур төне булды. Менә шул төнне инде алар бер-берсеннән һичнәрсә яшерми сөйләштеләр, бер-берсенә үзләреннән иң кадерле серләрен ачтылар...

Юк, Лариса, инде Булат уйлаганча яшь кыз түгел икән — ул инде кияүгә чыккан булган. Тик аларның гаилә бәхете озакка бармаган. Ире гел эчкән, сугышкан. Аптырагач, Лариса аны ташлап бирегә, тулай торакка күчкән. Ә тегесе аңа ачу итеп жир читенә, тәңьякка ук китеп барган... Хәзер менә хат яза башлаган. Чакыра ди... Ә Лариса аңа бик каты ачулы. Ул үз тормышы бозылганга газаплана, үрсәләнә.

Мондый язмышларны күп күрмәгән Булат исә аңа нәрсә дип әйтергә дә белми. Лариса менә хәзер үзенә бер ышанычлы терәк, жылыныр, яклар кеше тапкан сыман. Ул кеше Булаттыр сыман...

Чыннан да, Лариса олы яратуга, иркәләүгә, кадерләүгә ләскә иде. Ул матур итеп яшәргә теләгән, әйбәт күңелле хатын иде...

Булат та аны ярата, билгеле. Ләкин ныклапмы, тирәннәнме, үз-үзенә ышаныпмы? Моңысын әле ул ачык кына итеп әйтә алмый. Ул бары тик үзенә Лариса янында бик рәхәт һәм жиңел булганын гына белә. Ниндидер, моңарчы сизмәгән бәхет хисе тоя. Лариса да аның якин, үз итүен сизә... Әле тагын да зуррак, мөһимрәк нәрсә дә бар иде бугай алар арасында. Тик Булат ул чагында әнә шул мөһим нәрсәгә әһәмият биреп житкәргәме шул. Аңлап житкәргәме шул ул.

Ләкин алай гынамы икән соң? Булат аңлап бетермәүдә генә гаеплемә соң? Әгәр дә ул үзенә Лариса өчен кем булуын белгән булса, аңлаган булса — ул чагында башкача эшли алыр идеме соң ул? Аның бүтәнчә эшләү юлы бар идеме?

Юк, менә хәзер дә кистереп кенә җйтә алмый икән Булат... Җйтә алмый икән!

Әйе, ул төнне алар әллә нәрсәләр турында сөйләштеләр, серләштеләр. Ул төнне искә төшерсә, Булат менә хәзер дә, күп еллардан соң да, әллә нишләп китә—күнеле нечкәрә, жанына сагышлы моң тулыша. Яратуның күбрәк сагыш белән бәйле икәннән дә Булат менә шул хәлләргә искә төшәргәндә генә төшенә башлый.

Тагын бер мәртәбә 30 декабрь кичендә килде Булат Лариса янына. Бу көнне ул эшкә бармаган иде, әллә шуңа күрә Булатны бик бизәнәп, чын бәйрәмчә каршы алды. Аларның бу кичләре үзә генә дә бер гомер бәһасенә торырдай иде—икесенә дә нинди зур бәхет, беркайчан онытылмастай бәхет бирде бит ул төн!

Әйе, кабатланмас, янадан әйләнәп килмәс бәхет иде шул ул... Кыска гомерле бәхет иде! Һәм... зур фажига алдыннан килгән бәхет иде... Ә ул вакытта бәхеттән исергән Булат берни сизмәде, һичнәрсә искәрмәде...

Ул кичне Лариса яныннан бик соң китте ул, Лариса аны һаман жибәрергә теләми иде. Аның үз бәхетеннән азга гына да аерыласы килми кебек иде... Шундый матур минутлардан, сәгатъләрдән соң бер генә дә ялгыз каласы килми иде шул аның...

Ә утыз берә көнне эшенә бик соңарып кына барды Булат. Йокысы да туймаган иде, аннары бәйрәм алды көн булгач, бик ашыгыч эшләргә дә күрәнем тормый иде.

Эшеннән соң ул бүген Лариса янына барырга тиеш иде. Булат бик ышанычлы итеп:

— Киләм! — дигән иде аңа.

Лариса да бик өзәлеп:

— Зинһар кил, яме! Югыйсә, мин бит монда бер ялгызым калам! — дигән иде. Хәтта ниндидер бер ялынган, үтенгән тавыш беләнрәк тә әйткән иде бугай әле ул бу сүзләрен...

Булат та һичшиксез шулай итәргә диеп тора иде. Барысы да алар кичә килешкәнчә булырга тиеш сыман иде...

Әмма чынлыкта алай килеп чыга алмады шул.

Бүтәнчә, бөтенләй дә көтелмәгәнчә булды шул ул хәлләр!

Ул көнне төштән соң, сәгатъ өчләр тирәсендә, аңа бәләкәй кызы шылтыратты. Шылтыратты һәм:

— Әти, ойгә кайчан кайтасың? Мин сине бик көтәм! — диде.

Үзенең балаларча нечкә матур тавышы белән, үзәкне өзәрлек итеп әйтте ул!

Әнә шул нечкә матур, ягымлы һәм гаять газиз тавышны ишеткәннән соң бөтен ниятләргә жимерелде инде Булатның...

Булат кызын телефоннан тамагына төер тыгыла-тыгыла, авырлык белән генә тыңлап торды да, калтырана башлаган тавыш белән:

— Эш бетү белән кайтырмын, кызым! Кайтырмын, яме! — диде.

Әйсе, әйе! Һич икеләнүгә урын калдырмаслык итеп: «Кайтырмын, яме!» — диде ул.

Әйсе, әлегә көнне ул кайтмыйча да — өр-яңа елның иң беренче көнен кызы белән бергә каршыламыйча да булдыра алмый иде шул... Кызына телефоннан сүз биргәннән соң, бусы инде икеләнмәслек, кире чигенмәслек вәгъдә иде...

Юлда кайтканда әле ул үзен кыен хәлдән коткару өчен бер жай да тапкан кебек булган иде — «кызым иртәрәк йоклап китсә, шуннан соң барырман инде Лариса янына», дип уйлаган иде.

Ләкин өснә килеп кереп, үзен көтеп утыручы кунакларны күргәч, инде Булатның чыгып китәргә һичбер жәе калмады. Институтта биш ел бие бер бүлмәдә торып укыган дустан ул берничек тә алдый, хәйләли алмый иде шул...

Шулай итеп Ларисасыз гына булачак мәжлес кысасына эләкте ул. Булат кич бие, төн бие кунаклар белән күңел ачарга тиеш булды. Һәм ул

кулыннан килгән кадәр үз роленә керергә, аны әйбәт уйнарга тырышты...

Әнә шул рольдә, үзенә бик үк аңлашылып та житмәгән хәлдә, Яңа елга да кереп кителде...

Ларисага ул икенче көнне иртәнге уннарда телефоннан шылтыратты... Уянгач та, якындагы автомат-телефонга чыгып шылтыратты...

Әмма...

Трубканы алган вахтер хатын аңа бик кискен җавап бирде:

— Аны больницага алып киттеләр!

Әйтте дә, шундук трубканы да куйды.

«Нәрсә булган?!»

Әле генә һәм шундый күңелле булып башланып киткән Яңа ел көнөндә телефоннан ишетелгән «больница» сүзе аның акылына һич тә сыя алмый иде. Ул бернәрсә дә аңлый алмый иде.

Шулай да хәзер үк тулай торакка барырга кирәклеге аңлап алды ул. Тиз барырга кирәк! Бик тиз!

Өенә кереп, әле яңа уянып кына килүче кунакларга:

— Өйдә шәраб аз калган икән, кибеткә барып килим әле...— диде дә, троллейбуска чапты.

Беренче январь иртәсендә шәһәр буйлап болай чабучы, мөгаен, бүтән берәү дә булмагандыр... Ә менә бу кеше чаба. Нәрсәгә икәннен, ни өчен ашыгуын да белмичә чаба ул. Күңеле сизенүенә үрсәләнеп, әнә шул ашыгуы белән нәрсәгәдер ярдәм итә алам дип чаба ул...

Һәм ул дәрәс ашыга.

Аңа ашыгырга кирәк!

Тулай торак ишегеннән ул тирләп-пешеп килеп керде. Ишек төбөндә әле беркем дә юк. Ларисаның бүлмәсенә барып бәрелде. Бикле. Нык кына шақыды. Эчтән җавап та, хәрәкәт тә юк иде. Икенче катка, Ларисаның дус кызы Люда янына йөгәрде. Баскычлардан абына-сөртенә йөгереп менде. Үзенә нәрсәгәдер соңга калганын сизенә башлау аны каушата, тагын да ныграк ашыга төшәргә мәҗбүр итә сыман иде.

Люда әле уялмаган иде.

Кичтән чишенмәгән килеш яткан, ахрысы, күлмәкләрен сыйпаштыра-сыйпаштыра гына килеп басты ул Булат каршысына. Аларның Ларисаларда күрешкәннәре бар иде, Люда Булатны бик яхшы танырга тиеш иде. Шулай ук ул Булатның килү максатын да, һичшиксез, аңлый иде. Лариса турында белергә тели бит Булат!

Ләкин Люда сүз башларга ашыкмады. Башта Булат моны аның йокысы ачылып житмәүдән дип уйлаган иде. Тик Люда һаман да үзгәрмәде. Кырыс бер йөз белән аңа карап тора бирде. Булат та тора мыш-мыш килеп.

Ниһаять, Люда үтергеч итеп:

— Сөзгә нәрсә кирәк соң?— диде.

Әйе, бүтән чагына син дип ничек күңелле итеп сөйләшә торган Люда салкын тавыш белән «сөз» диде, «нәрсә кирәк», диде.

Булат нәрсәгәдер өз генә төшенә башлагандай булды. Ниндидер бик куркыныч хакыйкатың менә хәзер ачылып китчәген сизеп алды ул шунда.

— Бүген берни дә эшли алмыйсыз инде...— диде Люда безардан өз генә йомшаграк тавыш белән.

— Нәрсә булды соң, Люда??

Булатның бөтен кыяфәте, сүзләре, тавышы— һәммәсә кешене бита-раф калдыра алмастай дәрәҗәдә кызганыч иде. Бу вакытта аны, чыннан да, кызганмый мөмкин түгел иде, күрәсәң...

Һәм Люда аны үз бүлмәсенә эчкәрәк үтәргә чакырды да, барысын да сөйләп бирде.

...— Мин кичә Ларисага шаккаттым. Әллә нинди шашкын дәрт белән йөри, тик торганда күтәрелеп китә дә кычырып көлә, көн бус диярлек

авызы ырк — нич илмамдым... Кызлар белән әзрәк күнел ачканнар дияр идем, миннән башка монда бүтән дуслары калмады хәзер, барысы да таралып беттеләр ял көннәренә, бәйрәмгә...

Без, монда калганнар, һәркем үз дус-ише белән жыйнаулаштык инде кичен. Ларисаны да үзез белән алдык. Башта аның, нишләптер, безгә иярәсе килмәгән иде. Ахырда килеште тагын. «Әйдә, керик инде, алай-са...» диди, керде безнең бүлмәгә. Ә үз ишегенә язу язып калдырды, бездә икәнлеген әйтте... Килүче кешеләр инде... Сезне көттә бугай бит ул.

Шул — бездә бик күнелле утырдык. Тик Лариса еш кына чыкалап йөрде, бүлмәсенә төшкәләп менде, ахры... Йөрәге тыныч түгел, үз урынында түгел иде аның кичә... Мин моны торган сәен ныграк сиздем.

Ә бер чыгып кергәннән соң ул нич уйламаганда, беркем сорамаганда үзе тост әйтте дә, беркемне көтми-нитми, кыстамый нитми бер стакан шәрабне эчеп тә жибәрде! Без авызыбызны ачтык та калдык. Тик шулай да әллә нәрсәгә алмадык — Яна ел киче бит, кешенең көеф күтәрәсе килә диди кабул иттек аның бу кылынышын.

Аннары биештек, жырлаштык. Яна ел бәйрәме елга бер генә килә. Һәркем аны мөмкин хәтле күнелләрәк итеп үткәргә тырыша, билгеле. Без дә, кем ничек булдыра ала, күнел ачтык... Гаеп эш түгел бит инде.

Ә бермәл мин Ларисаның юклыгын абайлап алдым. «Нишләптер озак күрәнми...» мин әйтәм. Кызлардан сорыйм. Алар белми. Коридордан, кухнядан, туалеттан карап керәм — беркайда да юк бу.

Бүлмәсендәдер диди аска төштәм.

Бүлмә бикле, ләкин иелеп карасам, күрәм — ачык эчтә. Бүлмәсендә ут та янмый. Шагыгач, байтак дөбердәткәч, эндәшеп карыйм, «Лариса, син андамы?» диди кычкырам — җавап юк... Борчыла башлап вахтерны алып килдем. Ул да дөшөп карый. Ана да җавап юк... Шуннан соң, тиз генә киңәштәк тә, ни булса булды диди, ишек борысын каерып керергә булдык. Безнең ишекләрне үзегез беләсез инде — селкенеп кенә торалар.

Көчкә каерып ачтык... Ачсак — күзезгә ышанмый басып тордык: Лариса почмакта, үзенең керләр торган бавында...

Люда сулкулдап елап жибәрде.

Ә Булат каккан казык хәлендә. Ул кымшана да алмый, берни уйлый да алмый.

...— Хәлне аңлап алгач та, тизрәк барып ычкындырдык инде... Әле ярый вакытында төштәк. Әз генә торган булсак — соңлавыбыз мөмкин иде! Ни хикмәт беләндер эчәм сиздә шул... Аннары врач, ашыгыч ярдәм машинасы чакырттык. Барысын да сөйләп бирдек... Алып киттеләр... Андый очракларда нервыны дөвалыйлар икән, Ларисаны да неврология бүлегенә, диделәр...

Булатның: «Ә кайсы больница?» диюенә Люда җавап бирә алмады. Ул сөйләвеннән туктап, инде үзе дә Билалга текәлгән. Әйтерсез, бу кешенең кем икәннән беләп калырга, аны ахыргача аңлап калырга тырыша иде.

Булат аның каршында озак басып тора алмады. Аңа ашыгырга, Ларисаны эзләп тапканчы, аны үз күзләре белән күргәнчә ашыгырга кирәк иде.

Ул чыкканда вахтер карчык үз урынында утыра иде инде. Булат аннан да сорады. Карчык «икенче номерлы трамвай белән менеп, ахры, ул больница», диде. Булат үзенең килгән ягына кире китте. Ләкин Лариса ул больницада юк иде. Булатның сорамаган кешесе, белешмәгән шәфкать туташы калмады диярлек. Алар аңа бик түбәнчелек белән, бик кызганып карап, барысын да тәфсилләп аңлаттылар, тагын кайсы больницага барып карарга мөмкин икәннән әйттеләр...

Шулай больницадан-больницага чабып көн бус эзләде Булат.

Ә Лариса ул уйлаганнан да хәтәррәк больницада — психик авырулар больницасында булып чыкты. Ничектер моны күз алдына да китерә алмаган иде Булат... Болай ук булыр диди уйлый да алмаган иде... Шунда булып чыкты. Исеме үк тәнне әллә нишләтеп жибәрә торган больницада.

Ләкин Ларисаның шушында икәнән белү барысын да оныттырды. Ул үзенә кирәкле бүлекне эзләргә кереште. Анысы озын больница бинасының бер башында икән. Коридорда Булатка авыруларын ияртеп каядыр баручы врач очрады. Булат алар яныннан үткәндә үз эчендә ниндидер куркудан һәм чирканучан шикләнүдән торган тойгы сизде. Әлеге авырулар менә хәзер аңа килеп ябышырлар кебек иде, ул куркыныч төш күргәндөгә сыман жан ачысы белән кычкырып жибәрер кебек иде... Бу больница эченә кергәннән, шушында йөри башлаганнан бирле Булат ниндидер анык булмаган куркудан бөрешеп, кечерәеп калган һәм шуңа күрә бөжәк сыман шуышып кына бара шикелле иде. Һәр кыймылда аңда әллә нинди кыенлыklar, жиңеп үтүе авыр булган каршылыklar тудыра иде...

Менә, ниһаять, Булат Лариса ята торган бүлекнең ишек төбенә килеп житте. Бүтән больницадагы шикелле ярым ачык калучы, иркенләп үтеп булырлык ишек түгел инде бу! Ул нык итеп бикләп куелган. Сирәк кенә чыгып йөргән сестралар үз ачкычлары белән ачалар да шундук бикләп төк уялар... Куркыныч, бик куркыныч иде боларның барысы да Булат өчен.

Лариса белән күрешү мөмкин түгел, диделәр... Әйе, монысы бу больницаның катгый законы икән. Булат моны аңларга тырышты.

Нишләргә, ни кылырга дип, ул ишек төбөндә озак таптанды. Шунның хәтле борчылулардан, бөтен шәһәр буенча диярлек чабып эзлөөлөрдән соң, инде ниһаять Ларисаны тапкан, аның бүлегенң ишек төбенә килеп баскан, ул аны күрми китә алмый иде инде. Әгәр китеп барса, ул Лариса каршында тагын да зуррак жинаять эшләгән булыр сыман иде.

Аптырап-йөдөп байтак басып торгач, ул Ларисага язу язарга булды. Үзенң аны көчкә эзләп табуын әйтте, хәлен сорады, сине күрә булмас микән, диде. Аннары солдат хаты кебек өчпочмаклап бөкләде дә тышка Ларисаның исем-фамилиясен язды, бер сестрадан аңа тапшыруын үтенде.

Ларисадан жавапны ул бик озак көтте. Бүлек ишеген ачып чыккан һәр сестра аңа нәрсә дә булса әйтер дип, ул алардан күзен алмады, көтте, чыгучы һәркемгә сүзсез генә ялварды.

Шәһәр өйләренң подъезд ишеге төпләрендә өнә шулай һәркемнән ризык көтеп, күзе белән ялварып торган урам этләрен күргәнә бар иде аның. Ул чагында алар кызганыч, бик кызганыч тоелалар иде аңа. Аларны кулга алып сабий бала кебек сөясә, бер иркәлисә килә иде еш кына. Аларга карата язмыш рәхимсезлеген өнә шулай итеп кенә булса да, әз генә булса да йомшатасы килә иде аңдый чакларда.

Менә хәзер Булат үзен шундыйрак хәлдә сизде...

Гүя ул да ишек төбөндә өнә шулай утыра... Гүя ул да өнә шул этләр кебек йончыган, керләнеп-пычранып беткән, хужасыз, тәрбиясез яшәүдән ямьсезләнгән, бозылган, шәфкатсезләнгән һәм бөтен дөньясына карата кырыс битараflanган...

Әйтерсәң, Булат та хәзер кемнң дә булса аз генә рәхимлек күрсәтүснә, үзен аз генә кызгануына бик тө мохтаж...

Шушындый хәлдә—үзеңне кеше дип әйтүе кыен булган халәттә—байтак вакыт үтте.

Аннары аны бер сестра дөшөп алды. «Сезне врач күрергә тели»,—диде ул Булатка, бик кызыксынучан карап.

Аны бүлек эченә керттеләр. Врач бүлмәсенә уздылар. Врач урта яшьлөрдөгә молаем генә ханым икән. Ул Булатка урын күрсәтте. Үзе өстәл артына үтте, үз урынына утырды. Врач нәрсәдер әйтөп, сүз башларга торганда сестра Ларисаның жавап язуын алып килде. Ләкин ул аны Булатка түгел, ә врачка сузды. Врач Булатка:

— Гафу итегез, бездә шундый тәртип, без һәр язуну укырга тиеш.—дип, игътибар белән Ларисаның язуну укып чыкты. Аннары гына ул язуну Булатка бирде. Булат барысын онытып, язуга текәлдә. Ул Ларисаның язуну әле, гомумән, беренче мәртәбә күрә иде, ул аңа бик-бик кадерле иде.

«Булат, килүең рәхмәт. Шулай ук анда калган дусларга да рәхмәт инде — мине монда озатканнар... Изгелекләрен онытмам. Монда озак тормам мин, чыгарырлар. Ярар, калганы чыккач. Хуш. Үбәм. Лариса».

Булат кат-кат укыды. Язудагы сүзләргә төмәм аңлап житкереңгә, аларның ни икәнлеген төмәм белеп бетерергә теләде ул. Менә шушы кечкенә генә язу, әйтерсەң, бу көннәрдә булып узган бөтен хәлләргә аңлатма бирергә, бар табышмакларны аңлатып бетерергә тиеш иде. Булат аннан шундый сихрилек, чынлыкта булмаганны һәм була да алмастайны көттө.

Врач ханым өкрән, йомшак тавышы белән аны жайлап кына сүзгә тартты:

— Укыдыгызмы... Без аны чыннан да, артык озак тотмабыз... Ул монда ятарга тиеш түгел...

Һәм шунда Булат врачны бүлөп, кызу-кызу сөйләп китте. Лариса хакында үзенң бөтен белгәннәрен, хәтта уйлаганнарын да яшермичә, берсен дә калдырмыйча сөйләде ул. Аның ире белән ничек жәфаланулары турында, иренң шундый булуына ничек газаплануы, борчылуы, кешедән хурлануы, гарьләнуе турында барысын да сөйләде ул бу ханымга.

Врач ханым аны бик бирелеп тыңлады, бик зур игътибар белән тыңлады. Ул аны ахыргача бүлдермәде. Булат туктагач, бер генә сорау биреп куйды:

— Сөз аны күптән беләсезме соң?

Булат монысын да яшереп тормады, дәрәсән сөйләп бирде.

Чөнки ул бөтен көчен куеп, Ларисаны шушы йорттан коткарырга, йолып алырга тели иде.

Врач ханым аны тынычландырып, «бер-ике көннән чыгар», дип озатты. Булат китәргә дип урышыннан торгач, врачтан тагын бер кат сорап карарга булды:

— Аны күрергә ярамыймыни соң?!

Ханымның барысын да аңлап торучы акыллы һәм ягымлы күзләре янадан аңа текәлделәр. Шушы ярты сәгәтьләп вакыт эчсәндә алар, күрәсәң, Булатны шактый нык аңлап өлгәргән иделәр инде.

— Алай бик күрәсегез килсә, тәрәзә янына барырсыз инде... Әнә тегендә, кухня янында безнең бер кечкенә генә тәрәзә бар.

Булат врачка бик зур рәхмәт әйтәп, тизрәк шунда чапты. Кухня янына бару да шактый катлаулы булып чыкты. Башта ишек алдына чыгарга, аннары бинаның бөтенләй икенче башына үтәргә кирәк икән. Белмәгән жирдә Булат буталып калды, ашыгудан, кабаланудан тагын да ныграк саташты. Ә инде кухняны табып, ниһаять, теге тәрәзә янына йөгәрәп килгәндә эчтән бер сестра Ларисаны аннан куып маташа иде инде. Булат аның бик суырылган йөзән генә күрәп калды. Һәм тагын Лариса нәрсәдер аңлатып кул болгады аңа. Булат тагын килмәсә дип, тәрәзә янында шактый басып торды. Тик бүтән беркем дә күрәнмәде. Тәрәзәгә якин ук киләп карагач, Булат бу тәрәзәнең бер кечкенә коридорда булуын, аңа бер ишек чыгуын, ә ул ишекең хәзер бикле икәнән күрә алды. Аптырап-йөдәп тагын әзрәк торгач, ул тагын да бичара хәлдә өкрән генә ишек алдына чыкты.

Тышта инде караңгы иңеп килә иде...

Яңа елның беренче көне әнә шулай итеп үтәп бара иде...

Бераз киткәч, ул борылып, больницага таба карады. Эңгәр-менгәрдә бу бина тагын да куркынычрак булып күрәнә иде. Ларисаны әнә шунда калдырып кайтып китәргә мәжбүр иде Булат.

Икенче көнне Булат больницага төштән соң барды. Ничектер, авыруларны төштән соң чыгаралар дип исендә калдырган иде ул. Ләкин ялгышкан булып чыкты, соңарды Булат. «Ул бүген иртән кайтып китте», — диделәр.

Булат тулай торакка ашыкты. Анын уенча, Лариса шунда булырга тиеш иде. Тик ул анда элеккечө бикле ишеккө килеп бөрелде. Тагын Люда янына йөгереп менде. Ул да өйдө юк. Күрәсен, эштәдер. Ларисаның өченче бер танышын гына өйдө туры китерде Булат. Ул Ларисаны күрмәгән, чыкканын да белми. Анын белән бергәләп күршеләреннән сораштыра торгач, «иренең әтиләрендө түгел микән», дигән фикергә килделәр. Якынча белүчеләр бар икән, ничек барырга кирәген өйрәттеләр. Кызлар аңа бик сәерсенеп карап тордылар. Булат моның хикмәтен урамда гына аңлады. Ул бит Ларисаның ире квартирына бара! Менә ни өчен сәерсенгәннәрдер кызлар!

Ә Булатның башына Ларисадан бүтөн берни дә керми иде. Аңа бары тик Ларисаны күрү генә кирәк иде.

Һәм ул китте. Йөгәрә-йөгәрә, чаба-чаба китте.

Юлда «мин аның кеме булам соң?» дигән сорау башына килде. Тик шундук үзен тынычландырып та куйды: — «Эшеннән диярмен, бергә эшлибез, дип әйтермен...»

Болай тиз тапты шикелле ул үзенә кирәкле фатирны. Ишекне бер бәләкәй кыз ачты. Булат аннан «Лариса апаң өйдәме?» — дип сорамакчы иде, артынан олы гына абзыйның да якынлашып килгәнән абайлап:

— Лариса биредәме? — диде.

— Әйе... бездә...

Абзый да кызыксынып тормады, Ларисаны дәште.

Лариса ишек төбөндө аны күрүгә шаккатты. Тиз генә ишекне япты, үзе Булат янында калды.

— Син?!! Нишләп монда килдең??.. Башың ике мәллә синен!!! Иремең әтиләре бит бу!!!

Булат та тиз генә әйтеп калырга, әйтеп өлгерергә ашыкты.

— Лариса, безгә бик күп нәрсәне сөйләшергә кирәк. Әйдә бүлмәнә, тулай торакка кайтыйк әле!..

— Юк! Мин анда бармыйм! — Лариса кырыс, усал иде бу сүзләренә әйткәндә. Булатның андагы мондый кырысны әле беркайчан да күргәне юк иде.

Ишектә әлегә абзый күренде. Ул сырма тоткан иде.

— Лариса, мә аркаңа сал, туңарсын...

Лариса аны күргәч, ишеккә якынайды һәм:

— Бер-ике көннән эшкә чыгармын инде! — дип, кереп тә китте. Булатка китүдән башка чара калмады. Ул һич тә Ларисаның эшеннән килгән кешегә ошамыйча, башын түбән иеп, әкрән генә баскычтан төшөп китте...

Бер көн, ике көн нишләргә белми йөрдө Булат. Теге өйгә бүтөн инде барып булмый, ә тулай торакка Лариса үзе кайтмыйм, ди. Тагын нинди юл бар Булатка? Күпме генә баш ватса да, мондый юлны таба алмады ул.

Шулай да көн саен эштән соң тулай торак тирәсеннән урап әйләндө Булат. Һәм гел беренче катның бер тәрәзәсен күзәттө. «Кинәт кенә ут кабынып китмәсме? Көтмәгәндә генә Лариса яңадан үзенә бүлмәсенә кайтып кермәсме?»

Үткән-сүткән кешеләрдә шик тудырмаска тырышып кына, ул көн дә тротуарны таптады, ары барды, башы килде. Башыннан һаман бер уй, бер фикер чыкмады — «Лариса кайчан кайтыр, Ларисаны кайчан күрермен?»

Атнага якын йөрдө, ахрысы, Булат.

Ә бер көнне ул эштә озаграк тоткарланды да тулай торак янына соңрак килде. Инде урамда кеше дә азая башлаган иде бугай... Ничә төшнәр, күпме кичләр караңгы яшәгән тәрәзәдә ул кичне ут бар иде. Аның тәрәзәсендә ут яна иде! Кайткан! Лариса өйдә, Лариса үз бүлмәсендә иде!!

Булат атылып барып керде. Ишек тә шакып тормады.

Иң башта, аны күрүгә ишек янындагы кечкенә генә аралыкта кер юып яткан Света күзләрен шардай итеп тураеп басты. Бүгөн ул да килгән

икән. Әллә шуңа күрә генә Лариса бирегә кайткан? Шуңа гынамы?! Бары тик шуңамы?!!

Лариса үзенң түрдәге караватында китап укып ята.

Бер кулын матур гына итеп баш артына куйган. Тып-тыныч. Әйтерсең, берни булмаган. Әйтерсең, ул менә бу кыз кебек авылдан әнисе яныннан гына кайткан. Тик йөзенң суырылып калуы гына болай уйларга ирек бирми... Һәм күз карашындагы сүрәнлек, әллә нинди салкын бита-рафлык, арыганлыкка тартым күңелсезлек.

Булат ишек төбеннән генә Ларисаны күзәттә.

Ул кәргәч, Лариса китабын куйды. Ләкин күзен Булатка күтәрдеме, юкмы? Аның кая караганын беләп булмый иде. Ул Булатка таба караган да кебек, шул ук вакытта ул аны күрми дә сыман. Үзеннән якында гына басып торган гәүдә никтер аның игътибарынан читтә шикелле.

Әкрән генә Ларисаның караваты янына килде Булат.

Лариса кымшанмады да, селкенмәде дә. Бары тик үз өстендә яткан китабын гына алып янәшәдәге тумбочкага куйды. Аннары ниндидер кискенлек һәм ниндидер эчке кылынганлык сизеләп торган күзләрен Булатка текәде. Йөзәндә жанны үртәүче тынычлык кала бирде. Бу билгесез тынычлык Булатны куркыта иде. Әнә шул хәлдә, бернигә исе китмиңә байтак ятты Лариса. Булатка бик-бик озак тоелды ул минутлар.

Аннары өз генә хәлсезрәк йомшак тавыш белән сорап куйды:

— Йә, ни әйтерсең?..

Эчәндә әллә ниләр актарылган, кайнаган Булатның тел очына менә шул минутта бер генә анык сүз дә килмәде. Ул бары тик:

— Лариса,— гына дия алды.

Ә җавапка:

— Мин тыңлыйм бит!— дигән өч сүз ишетте. Алары инде Булатны төмән бутадылар, аударып, егып аттылар, аннан берни калдырмадылар.

— Лариса, минем бер гаебем дә юк бит...

— Минем дә бер дә гаебем юк, Булат.

— Юк, син мине дәрәс аңламыйсың кебек... Минем ул кичне килә алмавыма бик зур сәбәпләр булды бит... Менә хәзер шуларны ничек аңлатым дип җәфаланып утырам мин, Лариса...

— Аңлатып торуйң кирәкми, Булат. Миңа шунысы да бик житкән инде. Мин аңладым инде... Әйе, нәкъ мин уйлаганча булып чыга...

— Ничек син уйлаганча?!

— Ничек дисеңме? Ә менә болай: синең кебек кешеләрне ачыклау өчен бер көн килеп чыга—әнә шул көн барысын да әйтеп бирә. Бернинди томан, бернинди билгесезлек калдырмый. Миңа хәзер барысы да ачык. Тик менә миңа ныграк кына булырга кирәк, минем нервлар йомшак икән. Әнә шуны белдем мин.—Ларисаның тавышы сизелер-сизелмәс кенә калтыранып куйды. Үзе дә шуны сизеп, берәз тын ятты. Ә аннары ышанычлырак тавыш белән, Булатны бөтенләй шаккатырырдай сүзләр өстәп куйды:

— Озакламый ирем янына китәм мин... Төнъякка...

— Ә мин?!—Бу сүзләр Булатның авызыннан ирексез атылып чыкты.

— Ә син... Синме? Синең хатының, кызың, квартираң бар! Син аларны ташлап китә алмаячаксың!

— Юк, Лариса! Юк! Алай түгел бит! Алай гади генә чишелә алмый бит бу мәсьәлә!

Булат үзе ни сөйләгәнән дә ныклап белми кебек. Әмма аңа күңелә Ларисаның әлегә сүзләре белән килешмәскә, Ларисаның ул сүзләренә каршы төшәргә куша.

— Булат! Жаным! Бу синең сүзләрең генә бит! Ә сине мин үзең караганда да яхшырак беләп өлгердем шушы атна-ун көн эчәндә! Син тып-тыныч кына гаилә өчен яралган тып-тыныч кына бер ир. Син әнә шул тып-тыныч гаиләңнән беркая да китмәячәксең. Кабатлап әйтәм—беркая да!

Аңа каршы төшөп, Булат тагын нәрсәләрдер әйтте. Әмма сизеп тора иде—бу сүзләр Ларисаны түгел, аның үзен дә ныклап ышандыра алмады.

— Лариса, шулай да дәрессен генә әйт әле. Син мине гаеплисәнме? Күпмедер утыргач, ул менә шуны сорады Ларисаның күзенә карап.

— Юк, ник сине гаеплим ди мин... Мин бары тик синң кем икән-легенне генә белдем. Миңа шул житте. Инде, Аллага шөкер, жиргә төштем. Хәзер жирдән йөрим...

Бүтән үтенү, ялвару мәгънәсез икәнән көчкә аңлый алды Булат ул кичне... Ләкин аяклары алар кайчандыр, әле күптән түгел генә, бик төбәхтле булган бу бүлмәдән чыгарга һич кенә дә теләмиләр иде. Ул аларны көч-хәл белән буйсындырды.

Икенче көнне Булат тагын килде Лариса янына.

Лариса бу юлы тагын да кырысрак сөйләште аның белән. Ул эшеннән дә арыш кайткан иде бугай. Булат бик уңайсызланып, икенче вакыт тагын сугылырмын әле дибрәк чыгып китте.

Ә өченче мәртәбәсен эшләрендәге ниндидер бер мәжлестән соң барды ул. Бу юлы инде ул Лариса белән, һичшиксез, татулашыр кебек иде. Күнеленнән ул бәхетле минутлар, матур кичләр тагын килер дип хыяллана иде әле.

Ләкин... Ләкин Лариса инде Казанда юк иде. Ул ире янына — төньякка китеп барган иде!

Бу хәбәр Булатның бөтен хыялларына, өметләренә киртә куйды. Ул киртәне Булат үтеп чыга алмады. Аңа бу хәл белән килешергә, ризалашырга гына кала иде.

Һәм ул акрынлап килеште... Ризалашты.

Тик менә хәзер—бу вакыйга булганга инде байтак еллар үткәннән соң—Лариса искә төшсә, аның миен бер сорау бораулы башлый. Бер сорау аптырата.

— Чынлап та гаебе юкмы соң Булатның???

Илсәяр
Иксанова

ИДЕЛЛӘРСЕЗ ИЛДӘ МИН БУЛМАМ

Яз инде, яз...
Төксер тауларында
Уяндымы икән умырзая?
Боз кузгала микән Иделемдә?
Сулар булып еллар ага кая?!

Кая китә,
Тәүге чәчкә төсле,
Гажәпсенеп карау бу дөньяга?
Умырзая булсаң икән кабат!
Йөрәк инде миләш булып яна...

Гөрләвекләр кузгалдылар,
Кузгалмый күнел генә.
Әзер идем кайчан гына
Ташкын күк түгелергә.

Ага сулар актарылып,
Мин генә торып калмам.
Язгы сулар уртасында
Боз булып агып барам.

Кояшның күзе үзгәргән,
Карый инде елмаеп.
Кар китә, ди,
Яз житә, ди.
Моңсулыктан еларлык!

Кояш усал караганда
Тыныч иде күңелем.
Мин эрегрә тиеш түгел,
Мин бит соң кар түгелмен!

Тик эретә бу Кояшның
Елмаеп караулары.
Кар астында булган икән
Йөрәкнең яралары.

Баскан саен эзгә яфрак төшә,
Баскан саен эзгә кар ята.
Каплап кала, имеш, яраларны,
Мине, имеш, шулай юата...

И табигать,
Бу риясыз хисең
Яраларын жанның яңарта.
Кар эретеп,
Сары яфрак куып,
Барыбер бит кабат яз кайта.

Яз кайта да...
Кайтмый үткән хисләр —
Ышанычлар — язгы суларда.
Баскан эзгә яфрак төшә,
Ак кар...
Сөенгән бул, күңел, шуңарга.

Ябылып калды, диген, яраларым
Сары яфрак, ак кар астында.
Язлар кайтыр аннан...
Гөрләвекләр
Суга салыр,
Салыр барысын да...

Иделләргә карап...

Иделләргә карап, Идел булмам,
Упкыннарга карап уелмам.
Тауга карап, тау да була алмам,
Карурманга карап — шау урман.

Мин чишмә дә түгел, көмеш сулы.
Һәм саф алтын — Ай да мин түгел.
Мин кара да түгел,
Ак та түгел,
Болыт төсле чуар бу күнел.

Иделләргә карап, Идел булмам,
Урманнарға карап, шау урман...
Тик урмансыз, болыннарсыз жирдә,
Иделләрсез илдә мин булмам.

Тузганак

Яз башында якты чәчкә иде —
Нәни кояш кебек —
Сап-сары.

Яфракларың — тулы бөрә мәле,
Елгаларның
Ташкын чаклары...
Кояш үбеп,
Карны эретеп көн —
Терелткән көн
Кышкы йокыдан.
Ул беренче булып күзен ачкан —
Юл читенә чыгып утырган.

Күрми калмасыннар үткән-барган,
Тоймый калмасыннар жылысын.
Кояш нурын жыеп учагында
Һәркайсының жаны жылынсын!

Ул һаман да юл чатында тора...
Шау чәчкәгә болын күмелгән.
Жәй уртасы — бар да уянганнар...
Йокысыннан... бар да терелгән...

Күпне күргән башы ап-ак булган...
Сузылыплар калган сабагы —
Күтәрелеп аяк очларына
Каранды да һаман
Каранды.

Тик күрмәде кабат, элеккечә
Сокланыплар баккан ике күз.
Ул шулай ук нурсыз калганмыни,
Ул шулай ук мыни сөйкемсез?

Бер нәни кыз йөгереп килде кинәт.
«Матур чәчкә», диеп яратты...

Яратты да...
«Кызык чәчкә», диеп
Ак чәчләрен өрөп таратты.

Без

Ике тәрәз арасы...
Нинди зур пыяласы!
Бар тирә-юнь күренә...
Бары... күренә генә...

Бәргәләнә күбәләк —
Ике тәрәзә арасында
Дөнья бит түп-түгәрәк.

Бу түгәрәк эчләреннән
Китеп булмый беркая.
Еракка караган саен
Йөрәк кенә айкала...

Ике тәрәзә арасы...
Нинди зур пыяласы!

Төн

И, кадерлем,
Йокламыйсыңмы икән
Янәшәңә салып мендәрәмне?
Санийм синсез үтәр көннәрәмне...

Кызым минем,
Нәни кулларыңа
Башкаңны куеп йоклыймсың?
Уйларымнан бер дә чыкмыйсың...

Ah, улкаем,
Салкын каберкәең,
Туңмыйсыңмы икән, нәнием?

Жаны өзелеп елый әниң...

* * *

Кабатлана... Кабатлана язлар...
Быелгысы үзгә үткәнәннән.
Кайсы иртә килә, көтмәгәндә...
Кайсы соңлап килә көткәнәңнән...

Кабатлана...
Кабатлана көзләр...

Алтыннары була...
Салкыннары...

Гомернең дә
Фасыллары шул ук —
Тик һәркемнең
Ул үзенчә бары...

Юк!

Төксерләрдән биек таулар юк, дип
Ышанышлар йөрдек күңелдән.
Умырзая үскән текә ярлар
Аксыл томаннарغا күмелгән.

Иделләрдән дә киң елга бар, дип
Бәхәсләшер кемнәр арада?!
Безнең сабый самим карашыбыз —
Йомшак песи — бөдрә талларда.

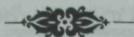
Умырзая иле — Төксер тавы
Кечерәп калды берзаман.
Памирлар бар икән,
Һималайлар...
Иделләрдән дә киң елгалар...

Диңгезләргә күрәп, хәйран калдым,
Жилкендерде мәгърур таулары.
Гору таулар
Минем күңелемнен
Иркә хисен тоя алмады.

Хыял биеклеге — Төксер тавы,
Идел шавы — йөрәк тибешем.
Илләр иңләп,
Сагышымнан иңрәп,
Талларына башым ишем.

Бу жанымның ашкынулы хисен
Аңлый алып башка таллар юк.
Иделләрдән биек елгалар юк,
Төксерләрдән биек таулар юк.

*1997 ел, апрель.
Переделкино.*

Гөлшәһидә

АСЫЛБИКӘНЕ ЖИРЛӘГӘНДӘ

БӘЛӘКӘЙ ПОВЕСТЬ

1

Телеграмма кыска һәм төгәл иде.

«Асылбикә вафат булды авылга алып кайтып күмәбез».

Сафура, телеграмманы укыгач, хәле китеп караватка утырды, битен куллары белән каплап, бик озак елады.

Аннары эзерләнә башлады. Сөлге-тастымал, ак бәз, тотылмаган кайчы, комган ише нәрсәләрнең кайда икәннән барлап, ак өй белән кухня арасында йөрөп торды.

Хәле китеп тагын караватка утырды. Ире өйдә юк, ул авылның ерак басуында тракторда эшли иде.

Сафура инде битләре жьерчыклана башлаган илле биш яшьлек вакыттан түгел, егерме яшьлек алсу йөзле яшь чагын күз алдына китерде. Болар барысы мәрхүмә белән бәйлә иде.

Кадрле дә кеше иде соң Асылбикә аның өчен...

Сафура сугыш беткән елны унынчыны тәмамлады. Ир-ат укытучыларның күбесе сугыштан кайтмаган, мәктәптә педагогларга кытлык заман иде. Шуңа күрәдер, Сафураны, махсус техникумнар бетермәгән булса да, башлангыч мәктәпкә укытучы итеп алдылар. Ул эшлесе мәктәп үз авылларынан унбиш чакрым ары иде. Ярты ел укытты Сафура — жаны ятмый, тагын ярты ел азапланды — педагоглык аның эше түгел икәннән аңлады. Табигать аның акылы белән фиғылен укытучыларныкы итеп яратмаган иде бугай, ахрысы: бик тиз кабынып китә, сүз тыңламаган тәртипсез малайларны тотып яңаклар чиккә житә иде. Чүп өстенә чүмәлә дигәндәй, мәктәптә кода-кодагылык урнаштырырга керешкән директор хатын белән телгә килде, ул да түгел, директорның бер эшнәсе Сафурага

¹ Шәһидә МАКСУДОВА (Гөлшәһидә) — «Минем калу алуым» повестенең, дистәдән артык тәрҗемә китабының авторы. Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы. Казанда яши.

булдыксыз дигән сүз ишеттерде. Сафурага шул житте — РОНО мөдиренең өстөлөндө эштән бушатуны сораган гариза калдырды да, шул китүдән мөктөпкә әйләнәп кайтмады.

Механизаторлар мөктөбөндө дүрт-биш айлык курсларны узып, колхозда тракторчы булып эшли башлады.

Яраттылар Сафураны яна эшендә. Әйтер сүзен ярып әйткәнә, чиста-пөхтә булганы, тракторны ирләр сыман нык кул белән йөрткәнә өчен яраттылар.

Артыграк та яраттылар бугай: яшьләй сөеп йөргән егете Вафаны елатып калдырып, тракторчы Мәһдигә кияүгә биреп тә куйдылар. Вафа белән янәшә куйсаң, Мәһди әйләнәп бакмаслык бер шадра шакмак иде, өстөвенә шешә-мазар белән дә дус икән әле, каһәр. Ул кадәресең Сафура кияүгә чыкканчы да күрәп йөри иде, әмма бер еллык педагоглык стажы булган яшь кыз — дөньяда үзен көчлө итеп, башкаларны үз ихтыярына буйсындыра алырлык итеп тойган кыз — Мәһдинең эчүен ташлатмасам, иссәм Сафура булмасын, дип иптәшләре алдында сүз дә ычкындырып ташлады.

Әйләнештеләр, туй ясадылар, яши болар.

Сафура шактый ук ишле гаиләгә тап булды. Мәһдинең анасы Маһибәдәр түти улын өзеләп ярата торган, дөньяда аның улыннан да әйбәтрәк бер генә кеше дә юк дип санып торган, алланы бар дип һәм бер дип ышана торган, гөл кебек киенеп йөри, күзен йома төшөп, карчыкларны остып дога укый торган, халык мәкальләрен бар кешедән дә күбрәк белә торган диндар бер кайнана булып чыкты. Киләнгә ул якты йөз күрсәтми, сүзен дә боерык бирсәгә кирәк булса гына әйтә:

— Килән, сьерны сау!

— Килән, без шимбә көнне идән-сәке юа торганыек!

— Килән, иренә әйт, быел печәнсез калабыз түгелме?!

«Юк, әнкәй, мине алай әмер биреп кенә жинә алмассың, — дип уйлый «көчлө ихтыярлы педагог», — мин үз дигәнәмчә булырмын. Печәнне Мәһди син әйтмәсәң дә чабар, идәнне мин син тукуп тормасаң да юармын, сьер саву ул — киләннәр эшли торган гадәти эш, шулай булгачыннан, син миңа гел акыл өйрәтеп торма, яме...»

Яши болар. Маһибәдәр түтинен үз туксаны туксан, киләннең үз кырыкканы кырыккан. Яшиләр. Икәү генә булсалар, арага керүче булмаса, гөл кебек яшәселәр. Бер-берсенә тавыш күтәрәселәр түгел. Ләкин арага керүчеләр бар. Ике яктан да өстәлгән туганнар бар.

Маһибәдәр түтинен олы кызы Маһисәрвәр, дүрт яшьлек кызы белән иреннән аерылып, төп йортка кайтып утырмасынмы!

Сафураның кайнарасы хәзер берәү түгел, икәү булып чыкты.

— Ай-һай унган киләнгә тап булганбыз икән без, әни! Карасана бу адәм таганәсенә: ирен ияртә дә кинога китә, ирен ияртә дә тиатырга китә, — ди Маһисәрвәр, кичен чәй эчеп утырганда.

Сафураның күкрәк турысын бер нәрсә чәнчеп ала. Каенсеңел тиешлө кешегә ул сөрмәле зур күзләрен күтәрәп бер карый да, тиледән туры хәбәр дигәндәй, әйтә дә сала:

— Бәтәч, бу ни әкәмәт?! Елына бер килгән артистларны карарга да жибәрмәс идегез мәллә?!

— Кара моны, кара, башы керсә, койрыгы кермәгән, килән булып килгәнәң ярты ел тулмаган, ничекләр киереләп сөйләшә?!

Менә шунда сүзне Мәһди әйтергә, ике бозауга кибәкне Мәһди аерып бирсәгә тиеш иде дә бит, ә ул әнә утыра жебеп, авызына су кабып.

— Син минем кадерле ирем, нишләп үз сүзеңне әйтмисең? Нишләп утырасың корчаңгы бозау кебек башыңны иеп? — ди моңа Сафура.

Мәһди йокысыннан айный, ыкы-мыкы килә, әмма жүнлө-рәтлө сүз әйтә алмый.

И шул чактагы рәнжегәннәре Сафураның!

Әнә шул көннән башлап ир белән хатын арасына гаделсезлек килеп керде. «Килен кеше—ким кеше» дигән фәлсәфә кайнана күндә көчәйде. Утка керосинны кияүдән кайткан Маһисәрвәр өсти торды.

Сафура ике кайнаны да жиңер иде, аларыннан да үткенрәк, телчәнрәк һәм килен сөйми торган өченче кеше,—монысы да хатын-кыз затынан,—пәйда булды. Маһипәрвәз. Монысы Маһибәдәр түтинең төпчеге—үз тормышын корырга дип йөргән баласы, арада күз явынны алырдай чибәре. Әнә шул Маһипәрвәз, кияү буласы кешене ияртеп, жомга көннәре кичке поезд белән Казаннан кайтып төшә...

Алар кайтышка дип Маһибәдәр килене Сафурадан мунча яктыра, идән-сәкеләренә юдырта, үзе кияү коймагы пешереп, мич буенда әвәрә килә.

Маһибәдәр-кайнала, Маһивәрвәр—тол хатын, Маһипәрвәз—төпчек өчәүләшеп, агөйгә чыгып, бик озак нидер серләшәләр.

Кияү булачак кеше, гармунчы Кадыржан, электр штепсельләрен рәтлi, ишегалдында утын вата, аны әрдәнәгә өя, су буйларына төшөп, инеш-тугайларны карап кайта, Маһибәдәр-Маһисәрвәр-Маһипәрвәз әле һаман агөйдә чаты-чоты сөйләшәләр.

—Безнекеләр кайда?—дип сорый су буеннан кайткан Кадыржан.

—Сөйләшәләр,—ди Сафура.

—Нәрсә сөйләшә соң алар?

—Белмим шул, Кадыржан энем, бер дә генә әйтә алмыйм,—ди Сафура.

Бераздан яшьләр мунча керә. Кайткач, коймак белән чәй эчәләр. Маһибәдәр-кайнала аларны аргы очтагы туганнарына кунакка алып китә. Мәһди кайтмаган әле. Мунча суына. Мәһди, авылда бердәнбер сугымчы, кемнәргәдер мал суярга киткән, баксаң-күрсәң, ул утыра-утыра мәлжәргән, Сафура аны көч-хәл белән өйгә алып кайта, өстен-башын чишендереп, йокларга ятказа, мал суеп йөргән чакта буялган чалбарларын юып элә. Иртән уятып эшенә жибәрә, сыер сава, чәй кайната, үзе ашык-пошык кына тамак ялгап ала да колхоз эшенә, тракторы янына йөгәрә.

Көннәр шулай үтә. Ярты елдан аларга Казаннан дүртенче хатын-кыз кайтып төшә. Асылбикә. Монысы—Маһибәдәр түтинең кияүгә чыкмый калган өлкән кызы. Калада урам себерүче булып эшли икән ул.

—И-и-и, киленнең безгә бик та чибәре килгән икән, төкле аягы белән булсын!—ди Асылбикә.—Исемнең Сафура дип язганнарые шикелле. Кил, туганым, күрешик. Асылбикә буламын. Калада дворник булып эшлим. Киявем жук. Барые да жөргән жегетем, сугышка китеп хәбәрсез жугалды. Шуны көтәм. Сораучылар күп булды булуын, кияүгә чыкмадым, яшьлегемә хыянәт итәмдер шикелле тоелды да, жапа-жалгызым, үземне-үзем кочкалап тордым да калдым менә...

Сафура аны әнә шул беренче сүзеннән үк үз итте. Асылбикәнең башка берәүдә дә булмаган исеме дә, гади генә бизәкле яулыкны артка чөеп, килешле итеп бәйли белүе дә, йөргән чакта жил-жил атлап, карап торучыларны кызыктырырлык итеп йөрүе дә—барысы да жанга якын иде. Иртән, үзе уянгандан соң утыз биш яшьлек бу сазаган кызны уятырга кыймыйча, Сафура карават буенда байтак вакыт сүзсез басып тора иде.

Бер атна торды Асылбикә. Бер атна эчендә эшләмәгән эше калмады: килен белән бергә өйне юып чыгарды, лапас тутырып утын кисте, Сафурага керләр юышты.

Мунчага Асылбикә яккач та беренче булып Казаннан кайткан яшь кияү белән яшь килен керделәр.

—Нишләп үзегез кермисез?—диде Асылбикә.

—Бу йортта тәртип башкачарак,—диде Сафура.

Асылбикә аны иңеннән кочып алды, үзенә таба борды да сөрмәле зур күзләренә карады:

—Алай булырга тиеш түгел, Сафура. Изелгән әлләзи булып йөрмә. Үз хакыңны үзең дабайла. Югыйсә, беләсезме, гел дә әдәм рисвае булып калырсың. Мәһдинең беренче катынын...

— Ни дидең? Беренче катынын диенме?

— Беренче катынын, ийе... ник сиңа әйтмәделәрмени? Сиңа чаклы килгән беренче катынын Маһилар жыелып, өчәүләшәп, аертып жибәр-деләр бит.

Сафураның сыны катты.

Хатын аерган кешегә чыгу аның өчен гарьлек, әйтеп бетергесез түбән-лек иде. Кулынан эш төште Сафураның, күнеле боскты. Асылбикә моны күреп, ник әйткәнәңә үкенеп бетә алмады. Ул озаграк торырга дип кайткан иде, әмма, килениң гел күнелсез йөрүен күреп, ялы бетәр-бетмәс Казанга кайтып китте.

Сафура аны поездга хәтле озатып куйды. Асрылган чакта кинәт күнеле тулды.

— И Асылбикә апам, матурым, син, тик син генә аңлаган идең бит мине. Нишләп китәсең соң? Нишләп син минем янымда калмыйсың? — дип, күз яше белән әкрән генә елады.

— Кала алмыйм, Сафура жаным, кала алмыйм, әни белән тегеләрнең кыланышына түзә алмыйм. Калада бит мин үзем баш, үзем түш,— диде Асылбикә.

— Хат яз яме, Асылбикә апам,— диде Сафура.

— Язармын дип ышандыра алмыйм, туганым. Мәшәкаттән күп нәрсә жүк бу дөньяда. Язмасам үпкәләмә, жәме. Мин сине жараттым, туган сеңлем күк жараттым.

Сафура, бите буйлап аккан күз яшен сөртәргә онытып, поезд киткән якка карап, бик озак басып торды.

Өйгә кайтып кәргәндә, капка буенда жирдә утырып торган Мәһдине күрдә, ул тагын эчкән иде.

Өйдә берәү дә юк, кайнанасын кич утырырга дип күрше карчыгы чакырып алган, Маһипәровз белән Кадыржан әле иртәгә, жомга көнне кич кенә кайтып төшәчөк, Маһисәрвәр кызын алырга дип балалар бак-часына киткән иде.

Сафура, жаны өрнәп, Мәһдине күнелсез генә чишендерде, башын салкын су белән юып, сөлге белән сөртте, чоланга урын жәеп, шунда чыгарып салды. Кияүгә чыккан чакта, бик тә батыраеп, «Эчүеннән биздермәсәм, исемем Сафура булмасын!» — дигәнә исенә төште. Яшьлек белән, кайнарлыгы белән әйтелгән икән. Биздереп кара син моны эчүен-нән. Үгетләп тә, дегетләп тә була торган түгел шул бу. Вафасының, жан сөйгәнәнен каргышлары төшкәндер аңа болай булгач.

Иягенә таянып, тәрәзә буена килеп утырды. Ишек алдында — бурага дип алып кайткан бүрәнә өрдәнәсендә чәүкәләр йөри. Ян тәрәзә буен-дагы миләш жылдан айкала, кая барып сугылырга белми иде...

2

Ни хикмәттер, Сафураның Мәһдидән күнеле бизмәде.

Эчмәгән чакларында, аск вакытларында төмле телле булуы, Сафуракаем, гафу ит инде, рәнжемә инде, икенче эчмәм яме, дип, ышандыргыч итеп ант итүләре идеме — ни булса булды, Сафура килең булып яши бирде. Авылда япа-ялгызы калган Нуржиһаннан, болай да ирсез килеш өч бала багып үстергән әнисенә хәсрәтен арттыра алмый бит инде ул. Өстәвенә Мәһди, әби дип үлеп тора, кунакка кайткан чакларда Нуржиһан карчыкның абзар-курасын рәтләп, бакча киртәләрен корып бирә иде. Шуңа күрә Сафура әнисе килгән чакларда тормышыннан зарланмады. Апасы килеп, апасына да зарланмады. Апасының, түзә алмыйча, әнисенә хәлләрне әйтеп бирүе, кайчан да булса бер серне чишәп куюы ихтимал иде.

Тик ике генә кешегә — Казанда яшәгән абыйсына һәм аның хатынына гына серне чишүне кирәк дип тапты. Ул аларның булып торган хәлләргә дорес бая бирәчәкләренә чын күңеленнән ышана иде.

Абыйсы Баязит, утыз биш яшьләрендәгә жор табигатьле, шаян сүзле кеше, алар йортына кайтса, баш өстенә жыелган болытларны таратып, күнелләрен күтәреп китә. Менә кем тормышыннан уңган, үзенә тинчә табып, өйләнә белеп өйләнгән. Шушы жиңелрәк табигатьле, «әртисрәк» кешенә гел дә кирәкле, гел дә тиешле юлдан йөртүче акыллы хатын, сөйкемле һәм житди хатын Әнисә, Асылбикәдән кала Сафураның киңәшчәсе булып китте.

— Киявез болай жүнле нәрсә күренә, каенсеңлем, бер дә белмәгән һөнәре, эшләмәгән эше юк, ахрысы. Авылда беренче кул тракторчы, урак өстендә комбайнчы булып эшләү өчен бик тә зур уңганлык кирәк бит. Шадра булса да сөйкемле, өстәвенә бер дә кирәкмәгән тәмле телле, андый кияү теләсә кемгә тәтеми,— дип, шушы акыллы хатын Сафураның ямьсез көнен амьләндереп китә иде.

Баязит исә, кайткан чакларда кәңфитен-прәннеген, жимешен-мазарын үз кулы белән кодагыйга тапшыра, хәл-әхвәлләрен сорашып, Маһибәдәр кайнана янында сәгатьләр бие утыра, кесасеннән уч төбә хәтле генә кенәгә чыгарып, Маһибәдәр кодагыеның үткен-үткен сүзләрен язгалап та ала иде. Алар кайтса, кайнана алмаштырып куйгандай үзгәрә, Сафурага, киленем дип, бәбкәм дип өзгәленеп кенә тора, андый чакларда кырыс һәм гадел холыклы Сафура: «Кара нинди җаһиллана, йомры телен тасма итеп җәя бит бу җылан»,— дип уйлый иде.

Әнә шул абыйсы белән жиңгәсә алдында ямьсез күренергә теләмәү, тол килеш өч баланы багып үстергән әнисен хәсрәт утына салмау уе Сафурага эчтәгесен тышка чыгармый саклап калырга булышты.

Ләкин без капчыкта ятмый икән. Бер дә бер көнне Сафураның туганнарына аның тормышында ниләр бар, һәммәсә дә энәсеннән жебенә тикле мәгълүм булды.

Гадәттәгечә, жомга көн кичтән мунча якканнар иде.

Майпәрвәз белән яшь кияү ул көнне ни сәбәпләдер, кичке жидедәгә поезд белән кайтып житә алмадылар. Алар кайтмагач, мунчага беренче булып кем керү мәшәкате алга килеп басты. Маһибәдәр кодагый, тешен кысып булса да, улы Мәһди белән килене Сафураның беренче башлап мунчага керүләренә ризалашты.

Ризалашуын ризалашты, тик мунчага керергә тиешле кеше Мәһди һаман да кайтып житмәгән, кайдадыр югалып йөри иде әле. Сафура аны эзли торгач, авылдагы бер иптәшеннән табып алыш кайтты. Мәһди матур гына төшереп алган, тик әле үзен-үзе белмәслек түгел иде.

Ул, хатынына буйсынып, иптәшләреннән чыгып китте, юлда да, хатынына буйсынып, матур гына кайтты, әмма өйгә кайтып кергәннән соң, ир-ирлеген итәр дигәндәй, көйсезләнә башлады. Мунчага кермим дип карышты да калды. Кермәсә кермәсен иде, аның бер мәртәбә мунча кермәвеннән дөнья жимерелмәс иде, нәкъ шул вакытта яшь кияү белән Майпәрвәз кайтып төштеләр.

Кайтып төштеләр һәм Маһипәрвәз сеңелкөш, Мәһди ягын каерып, яп-яшь башы белән арага килде дә керде. Имеш, кеше заңуны катыны белән мунчага керергә теләми икән, монда инде ни дә булса бар.

Бу сүз Сафураның йөрәгенә үтмәс пычак белән кадаганнан ким булмады. Жефөк кебек кыз килеш аларның катын аерган исерек абыйларына кияүгә чыксын да, үзен мыскыл иттереп торсын тагын.

Караватка өстен-башын чишенми генә сузылган Мәһдине чәченнән учлап тотыш торгызмакчы булды. Гөнаһ шомлыгы, шул чагында тырнагы Мәһдинең маңгаена тиеп китмәсенме! Сыдырылган җирдән кан бәрәп чыкты. Аракыдан сыекланган канны туктатыр әмәлләр генә юк бит.

Канны күрәп башта кайнана Маһибәдәрнең каны бозылды.

— Сез нәрсә карап торасыз? Майпәрвәз, йокладың мәллә син, Майсәрвәр, эчәңдә җаның юк мәллә? Үтерә бит абыгызны!

Башлап Сафурага Маһисәрвәр килеп асылынды. Тракторда эшләп куллар ныгыган Сафураның, чуен кебек булган, Маһисәрвәрне бер селтәүдә жиргә чүмектерде, ул да түгел, черелдәп Сафурага Маһипәрвәз килеп асылынды. Ул арада Маһибәдәр кайнана да килеп асылынгач, өчәүләп Сафураны идәнгә егып салдылар.

Кыйнау ыгына кыйнатмый иде Сафура, иң башлап ул күлмәк изүен ерткан кайнанасын тибеп очырды, аннары... ике Маһига берьюлы каршы тора алмады, алар жан көчләре белән киленнең ыштанына ябышып, аны тартып төшерделәр.

Моңысы бер киртәгә дә сыймый торган хәл бит инде, актык көчен жыеп, Сафура тибенә, ярысып-ярысып тибенә, бер генә аваз да чыгармый, бары тик тибенә генә иде. Күрәсенң, жан көче белән эшләгән эш тиешле нәтижәсез биргән, ул аяк өстә басканда кайнанасы утын әрдәнәсе кебек таралып ята, Маһисәрвәр, аның яныннан бер биш адымнар ары, шешеп күпергән ирененә мамык белән одеколон сөртә, Маһипәрвәз, киленнең ыштанын кулына тоткан килеш, шуның белән күзен сөртә-сөртә елап утыра иде.

— Нәрсә булды инде тагын? Нишләдегез инде!..— дип, йокысыннан уянган Мәһди, аңгы-миңгә килеп, идәнгә төшөп утырды.

— Мәнә болар барысы да син мөртәт аркасында! Синен исереклеген аркасында! Ике бозауга кибәк аера белмичә, аңгыра бөрән булып йөрүен аркасында!— дип, үксеп жылый-жылый, Сафура иренә еллар бие жыелган әрнеш-рәнжешләрен түгәргә кереште.

3

Иртәгесен алар йортына күршеләр керә башлады. Берәм-берәм керәләр. Карчыклар керә, картлар керә, тол хатыннар керә.

Маһибәдәр-кайнана аларны чәй белән сыйлый, бавырсақ белән сыйлай. Тегеләр эреп төшкән:

— Майбәдәр ахирәткәем, ул битенә ни булды? Күз төпләрең кара көйгән бит? Егылдың мәллә?— диләр.

— Юк, егылмадым. Киленем бик тә булдыклы, бик тә көчле кеше булып чыкты бит.

— Китсәнә, әллә киленң суктымы?

— Киленем булмый, газиз анасына улым кул күтөрмәс бит инде...

— Ай жирбит, ай мөрәвәтсез! Кара инде, ә! Карар төшен калдырмаган бит. Әдәм рисвас, валлаһи! Нәрсә карап утырасың, сутка бир. Бырачка бар да, ысырафкы ал да сутка бир. Ике дә уйлама, ахирәткәем...

Көнә бие шул хәл. Сафура трактор сменасыннан кайтканда да, ике-өч карчык әле һаман, өстәл янында бавырсақ белән чәй эчеп утыралар иде, ул кайтуга ана ябырылдылар.

— Кара син моңы, денсез нәмәстәкөйне! Жирбит икәнсең. Теге дөнъяда нөнкир-мөнкирләр алдында ни күзң белән күренерсең? Оятсыз затсыз...

Сафура битен, күз урыннарын ына калдырып, марля белән ураган иде, эшсез корткаларның мәгънәсез ярынуларын тагын да ныграк ярыстырга теләмичә, сыерын савып кереп, бер чынаяк жылы сөт эчте дә йокларга ятты.

Күзгә йокы керми. Агөйдә карчыклар ярына. Сафураның, «явыз киленнең», исемен әледән-әле телгә алып, жиде бабасына тикле төшөп житәләр. Кайнана үзенә теләктөшләр жыя. Киленнән котылу өмәлен эзли. Әллә чыннан да кайтып китәргәме бу алла каргаган йорттан? Башны алып качаргамы? Бала-чагага батмаган чакта, баш исән чакта? Насыйбы чыгар. Вафасы да энә өйләнми йөри. Бер көнне механизаторлар киңәшмәсендә очрап исәнләшөп китте, жаннылары тетрәп калды

Сафураның. Үкенү тойгысы йөрөгөн телеп алды. Йа рабби, нинди ахмактыклар эшлөдө бит ул. Үзенә тиңне, синен өчен утка-суга керергә эзер торган егетне, мәктәп эскәмиясеннән башлап бергә йөргән дустаны ташла да бер шадра шакмакка, исерек башка кияүгә чык инде. Аның өчен исәр булырга кирәк. Маһилар эшлөгән ямьсез күренеш янә дә күз алдына килде. Ыштанын тартып төшерделәр бит. Яшертен кесә салган, шунда акчасын яшереп асрый, авылга Нуржиһан карчыкка жи-бәрәп тора, дип исәплиләр. Ә бит аның Мәһдигә әйтмиңә авылга сукур бер тиен дә биргәнә юк. Биргәнә дә чәй-шикәрдән артмый. Нигә шул хәтлө ямьсезләнәләр соң болар? Әллә аның тол килеш карап-багып үстергән әнисенә үзе тапкан акчадан өлөш чыгарырга да хакы юкмы?

Үзен-үзе ярсытып, вәсвәсәгә биреләп ята торгач, мыштым гына жылап алды. Ул арада агөй ягында бик хәтәр жанлану башланды. Кемдер кайттымы, кемдер киттеме?

Сафура торып утырды, мич артындагы юынгычка барып, битен чылатып, авызын чайкап килде, ул арада агөйнең ишеге ачылып, аннан жанга гәзиз бер чырай күренеп китте. Асылбикә! Асылбикә кайткан лабаса! Нишләр әле ул аңа дөшмәдә, нишләр әле ул кап-караңгы чырай белән ишегалдына чыгып китте?

Сафура, башына сугып миңгерәүлөткәндәй, Асылбикә артынан ишегалдына чыкты. Ишек буена сөялөп, каенапасын көтә башлады.

Асылбикә урамга ук чыгып киткән икән, урыс капканы шыгырдатып ачып керде, күз бәйләнгән энгердә Сафура аның кызлар кебек зифа буй-сынына исе китеп карап торды. Баксан-күрсәң, аңа бит инде кырык яшьләр тирәсе. Гомерен кияүгә чыкмый заяга уздыра. Бәлки, дәрәс эшлидер, минеке төслө тормышның кемгә кирәге бар?..

Асылбикә башын аска иеп кенә килә иде, Сафураның:

— Исәнме, туганым апа! — дип дөшүенә сискәнен китте.

— Исәнмесез, — диде әкрән генә, әмма кул биреп күрешмәдә.

— Нишләр син минем белән күрешмисен? — диде Сафура.

— Олыларга кул күтәргән кешегә кул бирмим мин...

— Алай икән. Дөньяда бер гадел кеше бар дигән идем, анысы да гадел булып чыкмады. Хәерле булсын, — диде Сафура, ләкин аның тавышы шундый хәлсез иде, ул аны әллә әйтте, әллә уйлап кына калды.

Урамга чыгып китәргә дип капкага атылды Сафура, нияте бүген бу өйгә өйләнәп кайтмаса, гомумән дә бу йортка аяк басмаса иде.

Асылбикә аны куып житте.

— Туктале...

— Нәрсә?

— Ни булды? Сөйлә миңа. Берсен дә яшерми сөйлә.

Алар лапаска караңгыга кереп утырдылар. Жир исе, кипкән печән исе килә иде. Утын әрдәнәсенә утырып тын калдылар.

Сафура каенапасына ни булганны берсен дә калдырмый сөйләп бирде. Асылбикә аны бүлдерми тыңлады. Авыр итеп бер көрсенде. Аннары, «килен кешене — ким кешене» иңбашыннан качаклап әйтте:

— Судка бир син аларны.

Сафура калтыранып куйды.

— Шул гына житмәгән иде. Минем турыда ни сөйләмәс халык.

— Мин сиңа чылап әйтәм. Туганым кебек якин кешем итеп әйтәм.

Иртөгә үк бүлнискә бар, справка алып кайт та судка бир. Аңладыңмы?

— Аңламадым.

— Тагын бер-ике көн авызыңны ачып утырсаң, аңларсың...

— Йә, әйт инде, нигә табышмаклы итеп сөйләшәсең?

— Белмәсәң бел, алайса: алар сине судка бирергә жыена. Шаһитләр әзерли. Син алдан аяк киенеп кал.

Асылбикәнең гаделлегә ата-ана һәм туганлык мөнәсәбәтләреннән өстенрәк булып чыкты. Чыннан да, икенче көнне Сафура тырналган битен, яралы аягын һәм сыдырылган иңбашларын врачларга күрсәтеп,

милиция идарәсенә килеп кергән гәгә иде, Маһибәдәр кайнанасы да ыңгыраша-ыңгыраша милиция идарәсенә килеп керде.

Киленен шушында күрүгә, Маһибәдәр кайнана кинәт айнып китте, телсез калды.

— Сезнең ни йомыш, гражданка?— диде, аңа урын күрсәтеп, кече лейтенант.

— Киленем мине кыйнады,— диде Маһибәдәр кайнана, битен яулыгы белән каплап.

Кече лейтенант аңа стакан белән су бирде, тынычланганын көтеп торды.— Больницадан белешмәгез бармы?

— Бар.

— Бирегез миңа. Карыйк. Әһә. Яхшы...

— Нәрсә яхшы?

Кече лейтенант аның соравына җавап бирмәде.

— Теге киленегез ник киткән иде әле сезнең?— диде.

— Кем белә инде аны... Хәзер яшьләрнең эш жайлы: килен хезмәтә итәсе килмәсә китә дә бара. Безгә эшлисе килмәгәндер.

— Моңысының дә эшлисе килмиме?

— Ю-уук...— дип сузып кына әйтеп куйды Маһибәдәр-кайнана һәм кинәт, килененең текәлеп карап торуйннан каушап, авызын зур бизәклә француз яулыгы белән каплады.

— Сафура килен, әйтегез әле: сез өйдә ниләр эшлисез?

— Иртәнгә дүрттә торам, сыер савам, көтүгә куам.

— Аннары?

— Аннары басуга китәм. Трактор белән жир сөрәм.

— Ә кичен?

— Малларны каршы алам. Сыер савам. Сөтне кайнатам. Идән юам.

— Ял көннәрендә?

— Ял көннәрендә мунча ягам, кер юам.

— Нәрсә, гражданка Маһибәдәр, сезнеңчә болар эш саналмыймыни?

— Санала соң...

— Саналгач? Нигә сез олы башыгыз белән алдашып, ялган сөйләп йөрисез?

— Син, энем, милиция булсаң, милиция бул, чибәр яшь катынны күрдәм дигәннән дә күзең тонмасын. Синнән зурраклары да бар аның түрәң. Сиңа да нибуч упырабы табарбыз. Синең кулыңа мин бырачлар биргән ыспырафкы тапшырдым. Кара да тиешле чарасын күр. Анда әйткән, кыйналган, диелгән.

— Йәле, килен кеше, сез сөйләп карагыз: ничек булды хәлләр?

— Алар миңа өчәүләп ташланды. Эчеңне агызабыз, диделәр. Мин үземне якламый булдыра алмадым. Минне мәктәптә шулай өйрәттеләр. Менә белешмәм.

Кече лейтенант белешмәләренә бик озаклап карады. Озаклап каравының сәбәбе шул, ахрысы: килеп туган хәлдән ничек чыгарга икәннен белми иде бугай ул.

Ниһаять, ул һөжүмгә күчәргә кирәк дигән уйга килде булса кирәк, Маһибәдәр карчыкка усал карап:

— Киленегезне ничәү кыйнадыгыз?— диде.

— Нишләп без кыйныйк аны?— диде карчык, күзен дә йоммыйча.

— Сез кыйнагансыз: син, кызың Маһисәрвәр, кече кызың Маһипәрвәз. Совет законы буенча киленегезне өчәүләп кыйнаганыгыз өчен сезгә берәр ел, шул эшнә оештырган өчен улыгыз Мәһдигә ике ел биреләчәк.

Сафурага таба борылып, сиздерми генә күз кысты.

Маһибәдәр кайнананың төсә качты, иреннәре тетрәп китте.

— Кичереgez безне. Ансызлык белән эшләгән гаебсез өчен безне сут юлларында йөртә күрмәgez, балам.

Кече лейтенант аяк өсте басты.

— Яхшы. Гаебегезне ихлас күнөлдөн тануугызны, үкенүегезне иска алып, сезнең өстөн эш кузгатмыйм. Эмма улыгызны, киленегез рөхсәте белән, судка бирәм. Чөнки ул, подлец, күрәләтә торып, совет хатын-кызы өстеннән көлгән, сугыш оештырып, авыз ырып торган.

— Юк, юк, авыз ырып тормады.

— Нишләде соң?

— Аерышырга керде.

— Бәлки, сезгә ул суккандыр?

— Анысын төгәен генә әйтә алмыйм... Шулай да... селтәнгән чакта ялгыш тиеп киткән булуы да ихтимал.

— Ялгыш дисез алайса?

— Ялгыш, билләһидер газим...

— Менә сез, Маһибәдәр әби, динле кеше... Коръәндә ни дип язган? Ялган сөйләмәскә, кеше өстенә пычрак ыргытмаска, ялган бәла такмаска дигәнме?

— Соң дисә?

— Ә нишләп сез ялганлашып йөрисез? Улыгыз сукканны киленем кыйнады дип киләсез? Оят кирәк. Ә үзегез әле аш мәжлесенә жыелган халыкка жылай-жылай гадел булырга кирәклеген аңлатасыздыр...

Маһибәдәр кайнаның күзләре зур булып ачылды, керфек кагарга да онытып, шул хәлдә ул кече лейтенантка, аның үткенлегенә, бала жоны тибеп кенә чыккан иякләренә карады да катты...

4

Маһибәдәр-кайнана милиция йортынан бик хәтәр кәсфе китеп кайтты. Эмма ләкин үкенеп түгел, йөрәгенә ачу төяп, гарьлек төяп кайтты. Беренче килен заманында ул ни сөйләсә, шул өскә чыга торган иде. Монысының үткенлеген кара син, ул барганчы бүлнисенә дә барып житкән, ул барганчы милитсиясенә дә жәлеп кереп утырган! «Юк!—дип ярсынды Маһибәдәр кайнана,—синеке өскә чыкмас, минеке өскә чыгар! Закун белән алдырмаганны ден белән алдырырбыз. Миһербанлы бәндәләр аз түгел бу дөньяда».

Аш-суга барамы, күршәләренә кич утырырга керәме—бар сөйләгәнә килене. Бар икән картаймыш көнәндә күрәселәре. Бирсә дә бирер икән холай төгәл киленнең явызын: күзен-башын кан итеп кыйнавы житмәгән, суд ишек төпләрендә йөртмәкче булып милитсиягә барган. Менә бит ул кая таба ките эшләр. Хәзерге яшләрнең утызына бер иман, кыргына бер комган юк. Олыны олы дип, кечене кече дип белмиләр.

Югары очта фани дөньяны күптән оныткан, ахирәт гамәлләре белән генә яши башлаган диндар бер карт белән бер карчык, Маһибәдәр-кайнаның сүзләрен рәнжи-рәнжи тыңлап, өйдән-өйгә алып киттеләр. Авылның әле теге, әле бу башыннан: Сафура кайнанысын канга батырып кыйнаган, өстәвенә аны ук судка бирергә йөри, дигән яман хәбәр таралды.

Иә моның белән килешеп, үзене гаепле санап, эчтән тынарга, йә моңа чик куярга кирәк иде. Сафура икенче юлны сайлады.

Ул абыйсы Баязитны, каенапасы Асылбикәне телеграмма сугып чакыртып алды. Мәсьәләне кылдай урталай яру өчен кабыргасы белән китереп куйды.

— Йә мин бу йортта гомерлеккә төпләнеп, тыныч кына гомер итәм, балалар үстерәм, йә мин бу йорттан мәңгелеккә чыгып китәм. Минем гадел дип ышанган ике кешем бар: берсе, абыем син, икенчесе, Асылбикә апам син. Сез ни дип әйтсәгез, шулай булыр. Кинәш бирегез.

Абыйсы Баязит эшнә бик коры һәм кискен китереп куйды:

— Минем эт типкесендә йөртелергә тиешле сөңлем юк. Жиңгәң әйтә, алып кайт каенсөңлемне, берәр кая укырга кертербез, үз яныбызда торыр,

ди, кодагыйның аның иманы төрле акка борылып йөри торган, аңа ышанымч юк, ди. Киен, сендем, бу йорттан сәгәте-минуты белән чыгып китәбез. Син, Мәһди, ир түгел, чир икәнсең. Теге хатының синнән белеп киткән. Бер хатын да синең белән тора алачак түгел. Менә мин моны сина бер генә тапкыр әйтәм, бүтөн беркайчан да әйтөчөгем юк.

Маһибәдәр-кайнана почмакка, намазлык өстенә изгеләр кебек барып чүмәшкән иде, шул хәлэндә башын да күтәрмәде. Маһисәрвәр каядыр күршеләргә үк кереп качты. Маһипәрвәз генә Мәһди янына килеп:

— Абый, әйт әле шуларга...—дип башлаган иде, Мәһдинең күзләре акаеп китте, ачылып калган авызыннан сүзә аңламаслык булып гыжылдап чыкты.

Асылбикә мич буена сөялгән, йөзә тораташ кебек каткан, күзләре еракка, каядыр билгесез дөньяга төбәлгән иде.

Мәһди хатышына килеп сарылды. Ул айнык, бер тамчы да эчмәгән, күзләрендә яшь иде.

— Сафура, жаным, сөеклем, хур итмә, кал.

Ул хатынын кочаклап алган, үзенә кыскан, инәлеп, ялынып бер үк сүзгә кабатлый:

— Сафуракаем, жаным, хур итмә, ташлап калдырма мине боларга.

Сафура аның кулынан ычкынып, ашыгып-кабаланып, әйберләрен төенчеккә төйни башлады.

Бераздан арып-талып, караватка утырды, башын иеп, хәлсезләнеп беркавым утыргач, мич буенда сөялеп торган Асылбикәгә дәште:

— Нишлим, туганым апай? Син ни дип әйтсәң—шул булыр...

Асылбикә мич буеннан кубып, аның янына килеп утырды. Сафураның алсуланып янган чибәр битләреннән ике учы белән тотып, күзләренә карады:

— Жаның теләгәнне эшлә, туганым. Сине берәү дә ирексезли алмый...—Бераз торгач, өстәп әйтте:—Болар сина игелек күрсәтәчәк түгел. Калсаң да йөрөгәнә таянып кына кал.

— Рәхмәт, туганым апа, рәхмәт...—диде Сафура, калтыранган ирен-нөрән чак кыймылдатып.

5

Шул калудан калды Сафура.

Берәүгә дә ышанып калмады, Асылбикә әйткәнчә, йөрөгәнә таянып калды. Утыз биш ел буена Асылбикәнең сүзләрен исен-нән чыгармыйча яшәде. Бер малай, бер кыз үстерде. Улы—армия сафында, кызы инде кияүдә. Әнисе кебек урта белем белән генә калмады, университет бетереп, зур белемле физик булып чыкты. Үзе кебек үк югары белемле егетне гомер юлдашы итеп сайлап, Мәскәү каласына күчеп китте. Хәзер аларның хатларын укып кына юаньрга калды инде...

Сафура тора торгач башын чайкап куя. Аның жаннан кадерле Асылбикә апасы үлгән. Аны монда алып кайтачаклар. Ул үзе шулай дип әйтсә калдырган, туган жиремә, авылга алып кайтып күмегез, дигән. Күрәсен, туган жир туган чакта гына түгел, үлгән чакта да кирәк. Аны әйбәтләп, хөрмәтләп, ил-көн алдында зурлап күмәргә кирәк булыр. Жир йөзөндә ул матур яшәде, кеше исеменә ләек яшәде. Авыр миңа дип зарланмас, ыңкып-шыңкып йөрмәс, кайчан карама—тыныч булыр иде. Кыенлык күргәннәргә ярдәм итү, авыр чакта күршесенә булышу—тормыштагы юанычы шул иде бугай аның.

Гомере бус урам себерүче булды Асылбикә. Шул эше өчен аңар коммуналь йорттан бер бүлмә биргәннәр иде. Сафура әнә шул ун метрлыгына бөләкәй бүлмәгә килеп керткән чакларында әллә кайчангы бала чакларын, үзе туып үскән авыл буйларын искә төшереп, күңелләре тула торган иде. Кар кебек ак япмалы тимер караватка тау чаклы итеп өйгән

алма бизекле мөндөрлөр гүя алма бакчаларының хуш исен алып килә төсле иде. Бер генә тузан бөртөгә дә кунмаган сап-сары идәннөрдән, яран гөл белән кына гөлә чәчәк атып утырган тәрәзә төбенинән күнелгә әллә нинди якты уйлар килә, шушы чиста-пөхтә бүлмәдә Асылбикә белән гомер буе яшисе, гомер буе серләшеп утырасы килү теләге уяна иде.

Нинди хөрмәт белән, нинди якын итеп дөшәләр иде ана ишегалды кешеләре. Кечесеннән башлап олысына чаклы аның белән исәнләшми китмиләр, аның янына әледән-әле киңәшкә киләләр иде. Ул яшәгән йортның стөнасына «Үрнәк тәртиптөгә йорт» дигән язу кадакланган, болар барысы Асылбикә аркасында, аның үзе эшләгән эшнә яратып, бала баккандай сөеп эшләвеннән иде бугай...

Сафура, озак кына уйланып утырганнан соң, зур сандыгын ачып, аннан чүпләмле ике сөлге алды: болары килән булып төшкән чакта бирнәгә алып килгән сөлгеләре, тотылмаган көе сандыкта ятып калганнар иде. Шулар белән янәшә үк өч метрлы зәңгәр ефәккә тап булды. Монысын өйләнешкән елны бүләккә дип Асылбикә алып кайткан иде.

Сафура, ефәкне ике куллап тотып, битенә куйды. Күзләрен яш пөрдәсә каплады. Моннан утыз биш ел элек булган истәлекләре кузгалып, төргәкне урынына салмакчы булды, ләкин кирәдән уйлап, өстәлгә куйды. Үлемтегенә биресе булып — гәүдәсен юган карчыкка.

Сандык төбендә үк, үз әнисе сорагач алып куйган унсигез метрлы марлясы бар иде, кәфенгә дип сораган иде әнисе, андый-мондый хәл булса, мәрхүмәнең кәфенлегә булмаса, шуны биресе булып.

Истәлекләрен барлый-барлый, кайнанагы Мәһибәдәр белән дөгвәләшеп йөргән ямьсез көйнәрен искә төшерә-төшерә, сандыкны ачтырып бетерә язды. Өстәлгә тау чаклы булып ситсыдыр, ефәктер, сөлге-тастымалдыр ише нәрсәләр өелде. Иң азактан туйга киөп килгән ак күлмәгә килеп чыккач, аны ипләп кенә, уалырга торган әйберне тоткандай, кадерләп кенә тотып, иненә салды, аяклы зур көзгә каршысына килде. Көзгедән аңа ирен читләренә, күз кырыйларына жыерчыклар сызылган, яшьлегә инде күптән узып киткән иллә биш яшьлек бер хатын — юаная төшкән монсу бер хатын карап тора иде. Чәчләргә сибелгән чал бөртөкләре ул монсулыкны арттыра төшә иде.

Асылбикә апасы әйткән иде, сине пенсиягә озатканда үзем кайтырмын, бәйрәм табынынны үзем әзерләшермен, дигән иде. Сафураның пенсиягә чыгарына ни бары ике ай чамасы вакыт калды, ә менә Асылбикә апасы аны көтеп бетерә алмаган, үлеп тө киткән. Бер уйласаң — әллә ни өлкән дә түгел бит әле: алтмыш биштә генә! Хәзергесе көндә тамак тук, өс бөтен заманда, кешеләр сиксәнгә, туксанга тикле дә яшиләр... Тукта, бу Мәһди нигә озаклады әле? Әллә ходасем, картаймыш көнендә дигәндәй, элекке гадәтен яңадан башладымы? Тагын дус-ишләренә кереп, дөньясын онытып утырамы әллә?

Капка төбенә чыкты.

Кулына ниндидер тимер тоткан, юл кожанын кигән Мәһдиенәң аска карап, башын исп кенә кайтып килгәннен күрде. Арыган, алжыган, аякларын көчкә атлый, үкчәсе кыегайган күн итекләре белән юлга китереп баскан саен тузан күтөрелеп кала.

Сафураны күргәч туктады, хәвефләнеп сорады:

— Сина ни булды, төсләрең качкан?

— Асылбикә апа үлгән бит, — диде Сафура, кинәт иренәң төсе качуын, сүзсез туктап калуын күрөп, тагын жылап жибәрде.

Мәһди, апасының авылда күмеләчәген белгәч, хафага калгандай булды. Сафура аңар озын-озак уйланып торырга ирек бирмәде, ашыктыра башлады.

— Бар, председатель Гаптериләргә кереп сөйләшөп куй: йөк машинасы кирәк булып. Дөнья хәлен белеп булмый, бәлкөм, күрше авыл кибетләренә дә әйбер алырга чабарбыз. Аннары, туганнарға телеграмма сугасы булып. Кабер казырга да кеше табарга кирәктер бит.

— Кирәкми, каберне үзем казыйм, — диде Мәһди. — Кая, тамак ялгап алыым да... Ашың пешкәнме?

— Кайнаган самавыр бар, пешкән бәрәңге бар, үзең белеп аша шунда. Катык-сөт базда. Йөк машинасы белешеп Казанга китәрсен.

— Туктале, син кирле-мырлы сөйләшеп торма әле, әйдә бергәләп эчик чәине, шунда киңәшеп тә алырбыз. Үлгән артыннан үлеп булмый бит инде, — диде Мәһди юаш кына...

6

Чәй эчкәч, Мәһди колхоз председателе Гаптери янына машина белешергә китте, Сафура тагын караватка килеп утырды, тагын үз уйларына чумды...

...Зур гаугадан соң ярты еллар чамасы узгач иде бугай, Маһибәдәр кайнананың күңеленә янә дә ниндидер мәкерле уй килде, ахрысы, тота да бәйләнә киленә, тота да бәйләнә. Йә күркәләргә өчетке болгатып бирмәгәнсен, йә сыерның ашарына салмаганын, йә сарыкларның йонын тигез итеп алмаганын дип бәйләнә...

Бу хәл Сафураның янә дә эчен पोшыра башлады. Эшләренң бик тыгыз вакыты иде. Сафура, беренчедән, инде биш айлык корсак белән йөри, икенчедән, аны авыл Советына депутат итеп сайлаганнар, өченчедән, менә-менә уракка чыгарга торалар, тракторларның, комбайннарның төзеклеген кабат-кабат тикшерәләр иде.

— И дә теңкәмне корыттың инде, әнкәй. Бигрәк вакланыш жибәрәсен кайчагында, — диде Сафура, ачуы килгәч.

— Ә шулаймыни әле, сәвиткә сайлап куйгачыннан да бик иреләнеп киттеңмени әле син?! — диде Маһибәдәр кайнана һәм, ачуыннан нишләгәннән белештермичә, абына-сөртенә барып, чоланга керде дә ишекне бикләп тә куйды.

Сафура бер тартты ишекне, ике тартты, ачуы юк. Каерып ачар иде, тагын жәнжал чыгудан курка, олы кыз Маһисәрвәр үзе тотынса, аллам сакласын, балаңны гарип итеп калдырулары да ихтимал, житмәсә, ире Мәһди дә өйдә юк, ерак басуда куна-төнә эшләгән чагы.

Нишләргә? Бер гаебең булмаса да, урамда кунып булмый бит. Чакырып кертте күрше картсы Сөббүхны, шушы тәрәзәне генә алып бирче, диде.

Сөббүх карт авызын ачып карап калды.

— Нишлә-ә-әп, балам?! — диде аптырагач.

— Әнкәй ишекне бикләде, тәрәзәдән йөрергә туры килә, — диде Сафура.

— Тәүбә-әстәгафирулла! — диде диндар карт, — Бәлә-казадан үзең сакла, — диде, тәрәзәне ачмыйча чыгып та китте.

Сафурага яңа кешеләр эзләүдән башка әмәл калмады.

Бу юлы инде аңа акыллырак булырга кирәк иде.

Үзе белән бергә эшләгән тракторчы егетләрен алып кайтты ул. Болар дин-мазар дип тормадылар, агөйнең ишегалдына караган бер тәрәзәсен «ә» дигәнчә кубарып алып бирделәр, әмма тәрәзә урынына ишекне үк ясап бирергә батырчылык итмәделәр, чөнки хужа кеше, аларның дуслары Мәһди үзе өйдә юк бит әле.

Нәкъ дүрт көн буга Сафурага тәрәзәдән кереп, тәрәзәдән чыгып йөрергә туры килде. Моны башта Сафуралар яшәгән Су буга урамы, аннары бөтен авыл белде. Баксаң-күрсәң, адәм баласын, житмәсә йөкле хатынны тәрәзәдән йөрергә мәжбүр итү шәригать кануннарына да сыймый икән әле. Менә шунда Маһибәдәр-кайнана төрсәген тешләрлек булды, ул инде ишекне ачарга, килсен ишектән йөртергә дә риза иде, әмма кайнанасының күрсәткән «изгелекләреннән» күңеле тәмам бизгән килән-балакай

агөй белән кара өй арасындагы ишекне шул ук тракторчы егетләрдән күштил кадагы белән кадаклатып куйдырган иде.

Өч-дүрт көннән ерак басудан Мәһди кайтып төште. Хатыны белән әнисе арасында ни дә булса чыгуга ул инде ияләшеп беткән иде, Маһиларның Сафурага гомер буге көн күрсәтмәслекләрен дә белә иде, тик әле менә йөклә хатынын тәрәздән үк йөртә башларлар, мыскыллауның соң дәрәжәсенә барып житәрләр дип башына да китерми иде.

Ул, үз гомерендә беренче мәртәбә, бик зур тәвәккәллек белән, кызарынып-бүртенеп, трактордан кайткан пычрак киёмнәрен дә салып тормастан, Маһилар ягына дөбердәп барып керде.

Исәнләшмәде. Өстәл буенда, бизәкле зур француз яулыгын бөркәненп, чәмчәлә читекләрен киеп, улының кайтасын көтеп утырган Маһибәдәр карчык, ул керешкә тәсбиһын тартып, әүлия булып утыра бирде. Әйтерсең, ул бер этлек тә эшләмәгән. Әйтерсең, аның үзен рәнжеткәннәр!..

— Әни!—диде Мәһди.—Син минем семья тормышыма тыгылудан туктыйсыңмы, юкмы, кәнсә кәнис?!

— Чү, чү, балам, нигә шул тамаша кыланасың? Күзең-башың аларган! Әллә зыян-зәвер күрдөңме? Юлда берәрсе талап кайтардымы әллә? Аллам сакласын, бу дөньяда барысы да була торган хәл... Әллә катының ашарыңа пешереп куймаганмы?

— Мин әйткәнгә жавап бир! Нигә дип каныгасың син минем Сафурага? Элекке катыным булды, элеккесенә каныктың, монысы булды, монысына каныгасың, сез нәрсә, сезне акылга утыртучы булмас дип беләсез мөллә?

Улының чыгырдан чыккан чагын күргәнә юк иде Маһибәдәр карчыкның. Моңарчы гел ул дигәнчә булып килде. Аның сүзе түр башында, килең кешенәң сүзе ишек катында булды. Соңгы өч-дүрт көн эчендә авыл халкының Маһилардан йөз чөөргәнән, алар белән исәпләшәргә түгел, исәнләшәргә дә теләмәвен күрәп йөргән, бигрәк тә яшь-жилбәзәкнең бармак төртөп, әнә шул инде ул киләннәренә көн күрсәтми торган әүлия каргасы дип әйтеп калулары аның йөрәк багыренә кадалган иде. Ул, ярсулы йөрәгенә чыдый алмыйча, өч көн буге улы кайтканны көттө. Килең өстеннән бик хәтәр әләкләргә, аны аертып жиберергә, һич югы, ачуы басылганчы тукматырга дип көттө. Болай булгач, барып чыкмады бит әле, жил-зәбәрләр Маһиларга каршы борылды.

Маһи карчык, чамадан тыш рәнжетелгән, кимсетелгән кыяфәткә кереп, яулык чите белән битен каплады да шыңшып еларга кереште.

— Әни,—диде Мәһди, йомшый төшөп.—Синәң жылап бетергәнәңне көтәргә минем вакытым юк. Маһиларның этлегенә түзеп торырга да чамам калмады. Мин синнән бер генә нәрсә сорарга кердем... Адәм баласы гомер буге бер ояда тормый. Балалар үсә, олыгая, башлы-күзле була, үз оясын үзә кора. Миңа аерым яшәргә рөхсәт ит, әни. Сезгә дә тыныч булып, мин дә үз дигәнәмчә көн күрермен.

— Авыртмаган ягыңа егыл, улым,—диде Маһибәдәр карчык, тагын тәсбиһына тотынып.

— Анысын ни дип аңларга боерасың?

— Икенең берсен сайла: йә анаңны, йә сөекле катыныңны.

— Юк, әни, алай булгачыннан, миңа авырткан ягыма егылырга рөхсәт ит инде син. Авыртмаган якны сайлап теге юлы да адәм мәсхәрәсенә калдым.

Маһибәдәр карчык тәсбиһ тартуыннан кинәт туктады.

— Алайса нигә дип кәмит ясап, миннән рөхсәт сорап торган булдың? Үз акылың күп икән, әниләр акылы кирәк булмый башлаган икән, яши бир. Ходай сезгә озын гомер бирсен. Балаларыгызның игелеген минем төсле күрәргә язсын...—дип тезеп китте ул.

Мәһдинең аны тыңлап, сүз озайтып торырга вакыты юк иде.

— Аерым яшәп карыйк. Синә тиешлесең мин ай саен биреп торымын. Утыныңны алып кайтып та, кисеп тә бирермен. Тик бел аны,

күрше-коланга безнең хакта, бигрәк тәкиленең хакында нахак сүз, гайбәт сүзе сөйләп йөрисе булма. Телегезне тиз кыскартырмын,— диде дә ишекне каты ябып чыгып китте.

Маһибәдәр карчык көткәнчә түгел иде бу. Балалары аның сүзеннән чыкмадылар, ул ни әйтсә, монарчы шул дәрәс булды, ул ни эшләсә, балалары ләббәйкә диделәр. Болар бар да шул яңа килең эше, шул Сафура явыз эше, дип фикер йөртте Маһибәдәр карчык һәм үз гомерендә беренче тапкыр бугай үзен көчле итеп түгел, утаманлык итәрдәй кеше итеп түгел, улы тарафыннан да, авыл халкы тарафыннан да кимсетелгән, хур ителгән дип тоеп, боегып калды.

Шул көннән башлап, Маһибәдәр кайнана Сафура килеңгә карата күңелендә бер төен төйнәп куйды...

Монарчы юаш булып, ике бозауга кибәк аерып бирә алмаган Мәһди дә кинәт үзгәрдә, алыштырып куйган төсле булды. Күрәсен, үз тормышын үзенчә корырга дигән уе нык иде аның.

Авылның иң булдыклы, тирә-юньдә дан тоткан балта осталарын чакырып китерде ул, аларга тәрәзә урынын ишек итәргә, бер унайдан чолан да ясап бирергә кушты. Адәм баласының бер йомшак ягы бар: әгәр ул кемгә дә булса үч итеп эшләргә тотынса, чик-чаманы бер дә генә белми торган була. Мәһди дә чоланны Маһиларның күз явын алырлык итеп, түбә асларына челтәрләр куеп ясауларын үтенде.

Балта осталарының өлкәне Шакиржан абзый, тапкыр башына кунган каеш түбәтәйне чигереп куеп, сакалын чәметкәләп торганнан соң әйтте:

— Карале, кем, ни, Мәһди энем, миңа бит, ни, беләсәңме, патша сарайлары төсле чолан ясап бирү дә кыен түгел. Әммәдәген ныгытып бер уйлап карасаң, нигә кирәк сиңа челтәрле-бизәкле чолан? Син аның белән күрше-коланны шаккатырмакчы буласыңмы?

— Юк, ниятләмим,— диде Мәһди, ой нигезенә утырып. Өлкән остага якынрак килеп иелде. Оста да сер ишәтергә теләгәндәй кулын колагына куйды.— Менә шушы Маһилар төмам теңкәмә тиде бит инде. Алардан аерым чакта тормышымны мин жүннерәк итеп алып бара алам димәкче идем.

— Алай икә-ә-ән,— дип сузып кына әйтә куйды өлкән оста. Каеш түбәтәйне чигереп башын кашып торгач әйтте:— Өйрәтә, кеше эшенә тыгыла дип әйтмәсәң, бер киңәшем бар сиңа, кем, ни, Мәһди энем. Сөз сүзгә килешкәнсез. Күрше белән генә түгел, сиңе табып, багып үстергән газиз анаң белән. Хәзер син чоланны арттырып ясадың, әниләрен ягы бер мал арттырып алдылар, китте, мин сиңайтим, ярыш-узыш. Ә бит аның чиге-чамасы юк. Шуның өстәвенә, әпәйттеки, килеп, сөз бер ишек алдың— да торасың, утын өрдәнгез дә, лапас-мазарыгыз да, мунчагыз да уртак. Көннәрдән бер көнне әниңә, йә, примир өчен әйтим, хатыңыңа кемдер утынны алган кебек тоела. Яки аларның берсе ишегалдын күбрәк себерә, икенчесе азрак себерә, ягъни мәсәлән, өзеп кенә әйткәндә, дөгъва-низаг чыгасы сәбәпләренә иге-чиге юк. Син тыңлале минем сүземне, озаң гомер иткән, ачы тәжрибә-упыт жыйган кешенең сүзе итеп тыңла: инде бер кузгалгансың икән, башка чык син. Әүвәлге замандагыча итеп. Чин-чином аерыл әниләренчән. Син ир кеше, вакланма, каралты-кураһын чабәтрәген аларга калдыр. Муңчаны аларга калдыр. Сиңең хакта ул чагында берәү дә начар уйламас. Озын аяклы гыйбрәтнең дә юлы киселер. Ничек? Килешәсәңме?

— Килешүен килешәм, үзем дә мин шул хакта уйлаштырган идем дә, тик менә...

— Нәрсә «тик менә»?

— Күршеләр ни әйтер бит?

— Күршеләр берни дә әйтмәс. Дәрәс эшләде Мәһди, акыллы жегет икән, диерләр. Сүз дисең син, гайбәте-мазары булыр дисең икән, анысы да бер атнага барыр, күп булса— бер айга... Аннары тынар. Менә шул сиңа минем киңәшем.

Мәһди ул көнне балта осталарын өйләренә кайтарып жибәреп, башта хатыны Сафура белән киңәште. Аннары апасы Асылбикә янына Казанга икәүләшәп барып кайттылар.

Алар килеп төшкәндә, Асылбикә ишегалдында иде. Кулына ниндидер дәү бер тимер соскы тотып, ишек алдындагы вак-төяк кәгазьләрен берәмтекләп чүпләп йөри иде. Энесе белән киленнәре икесе берьюлы килгәнгә тыны-көне бетеп сөенде.

— Карале, көтмәгән жирдән... менә син тамаша, ходайны юк дип әйтеп кара. Бар ул, жаным, Ходай тәгалә, күнеленә килгәнне алдыңа китерә дә куя ул. Төшемдә ак болытлар, чишмәләр, юллар күрәп уянганыем. Нинди сөөнечләрем бар икән дип, йокыдан уянгач та тормый ятканыем,—дип сөйләнә-сөйләнә, Асылбикә кунакларны өенә алып керде, юл уңаенда очраган карчык-корчыкларга, сөенечем бар бит әле, әбекәйләрем, энем белән киленем кунакка килеп төште бит әле,—дип хәбәр әйтеп узды.

Мәһди апасына күчтәнәчкә дип бер тавык суеп алып килгән, Сафура үзе пешергән кош теле, бавырсак ише нәрсәләр китергән иде.

Булдыклы килен белән булдыклы каснапасы әллә ни арада тавыкны пешерергә куйдылар, әллә ни арада чәй эзерләп, табын янына килеп утырдылар.

Асылбикә яшәгән бүлмәнең бердәнбер тәрәзәсе нәкъ кояш ягына туры килгән. Яран гөл белән кына гөлнең чәчәкләрен балкытып, бүлмәгә кояш төшә, кояшның кыск нуры өстәлне, өстәл өстендәгә бөләкәй ак самавырны, табындагы ризык-нигъмәтне яктырта иде.

Асылбикә—артка чөеп бәйләгән ак яулыктан, бизәклә ал сатин күлмәктән,—вакытларын саф һавада үткәргән кешеләргә хас кояшта янган алсу бите белән табынны ямьләп утыра иде. Сафура аңардан күзен дә ала алмый иде. Аның төбәлеп карап утыруыннан уңайсызланып Асылбикә:

— Син, килен, нигә шул хәтле тутырып карыйсың? Әллә битемә корым тигәнме?—дип уңайсызланып калды, бит очлары тагын да алуланыбрак киттеләр.

— Юк, корым тимәгән. Нишләптер бик чибәрләнәп киткәнсең әле!—диде турыдан-туры ярып сөйләшә торган Сафура.

— Тиледән туры хәбәр дигәндәй, сез мине сагынып кына килдегезме соң? Әллә тагын берәр ямьсезлек килеп чыктымы?—дип авызын бөрештерәбрәк сорап куйды Асылбикә.

— Сагынып та килдек, киңәшкә дә килдек,—диде Сафура.

— Нинди киңәшкә?

— Анысын энә Мәһди әйтеп бирсен.

Мәһди башын кырын салды, чөйле чынаягына үрелгән иде, никтер аны кире куйды, аннары батырлыгын жыеп, вакыт-вакыт уңайсызланып, ыкы-мыкы килеп, булган хәлне, Сафураның дүрт көн буена тәрәздән чыгып йөрүен сөйләп бирде.

— Инде нишләргә уйлыйсыз?—диде йөзе тоныкланган Асылбикә.

— Менә сиңа киңәшкә килдек. Яки безгә агөйгә ишек тишәргә дә, бер ишегалдында бергә торырга кирәк. Яки башка чыгарга. Балта осталары чакырганыек, башка чыгу ягын каералар. Уты-ялы бер көн булыр, төвәк-кәлләгез, диләр. Син менә ни диярсен тагын? Килүнең төп сәбәбе шул безнең, апа.

— Мин нәрсә дип әйтә алам. Мин башка чыгыгыз, дим. Килсәң—кунак, китсәң—ерак. Акыллы кешеләр бер-берсен туйдырмас өчен кунакка да сирәк килергә тырышалар. Төвәккәлләп башка чыгыгыз, балалар.

— Алайса, син риза?

— Риза. Әниләрне юатып торыр өчен мин аларга кунакка кайтырмын. Бер айга ял алырмын да. Ул арада сезнең күченү эшләренә дә булыша алам бит әле мин...

Асылбикәнең сүзе аларны тәмам ышандырды. Авылга кайту белән күчсү хәстәрәнә керештеләр. Балта остасы Шакиржан абый һәм аның ике яш иптәше, тракторчы егетләр оештырган якшәмбе өмәсе аларга бер атна эчендә йортларын күчереп салырга, яна мунча өлгертергә мөмкинлек бирде. Балта эшенә Мәһдинең үзенә дә кулы ята иде, капка-койманы, лапас-кураны ул үзә әкрәнләп, ярты ел эчендә төзеп бетерде.

Яна йортны һәм чишмә буендагы йорт урынын котлатырга кеше әллә ни күп чакырмадылар. Шул өч балта остасы, тракторчы егетләр килде. Аш-суны Асылбикә апалары пешереште. Боларның башка чыгуларына ул бик тә шатланган, түбәсе күккә тигән иде. Авыз эченнән бар белгән догаларны укып, Сафура килән белән Мәһди энесенә иминлек теләп йөрде. Яа ходаем, яа раббем, бу йортта аларга хәсрәтсез яшәүләр насыйп ит,—дип өзлексез сөйләнде.

И дә якын булып, үз һәм олы күңелле булып калган иде Асылбикә апасы шул чагында...

Аның әйткәне дорескә чыкты. Маһибәдәр карчык дөгъва-низагын бетерде, күршеләрен боларга каршы котыртмый башлады. Сәбәбен Сафура аңлап йөри: тел-теш тидерсә, Сафура ана ай саен акчасын да тауызмас, ире Мәһдине булышырга да жибермәс иде.

7

Мәрхүмәнең гәүдәсен Бакырчы авылына караңгы төшөп килгәндә генә кайтарып житкерделәр. Мәһди, колхоз рәисе Гаптеридән сорап, йөк машинасы алган иде, машинага салып, зираттан кабык-колаша да алып киткән иде.

Колашага салынган мәетне машина әржәсеннән төшергән чакта Сафураның күңелә янә дә тулып түгелде. Ләкин ул машина янына жыела башлаган карчык-корчыкка үкси-үкси жылавын күрсәтмәс өчен өснә кереп китәргә ашыкты. Авыл кешеләре мәет өстендә жылаганны өнәп бетерми, ник дигәндә, мәрхүмәнең гәүдәсә теге дөньяда күз яше диңгезсидә йөзсөп йөриячәк, имеш. Ярамый андый асыл затны күз яше диңгезсидә йөздерергә!

Сафура түрдәге караватны, черәшә-черәшә, өйнең уртасына күчереп куйды. Мәрхүмәне кабыгы-колашасы белән күтәрәп кергән ир-ат мәетне ипләп кенә караватка урнаштыргач, Сафура аның битенә япкан яулыгын ачып карады. Асылбикә апасының вафат булганнан соң да чырае чиста-ак, куллары ян-якка сузып салынган. Күзләре йомык, йоклап киткәндәй генә ята, бәгырькәй...

Авыл жирендә сакланып калган мәңгелек гадәт—мәрхүмәне төнен саклашырга дип күрше хатыннары керде. Тик алар арасында Маһиларның берсе дә юк иде.

Төнгелеккә дип керүчеләр арасында Гатифә карчыкның булуы Сафураның күңеленә жылы салды. Теге елларны, Маһибәдәр кайнана киленең өстенә яман бәлаләр ягып маташкан чакта, Гатифә карчык, ярты ел бус Сафура белән исәнләшмичә, карасына кабынып йөрде. Аннан соң да ул байтак вакытлар Мәһди белән Сафураны санга сукмыйча, кеше рәтенә кертмичә яшәде. Очрашкан чакларда чырае боз кебек салкын була иде. Жаһил Майбәдәр, күрәсен, аны үз ягына аударып бетергән. Бүген менә кергән, Маһиларның явызлыгын аңлаганмы, әллә, без—барыбыз да адәм баласы, фани дөньяда кунак булып кына яшибез, дип кергәнме?

Ни булса да булган, кергән бит әле.

Латифа карчыкның ап-ак күлмәк киеп, ак альяпкыч бәйләп, ак яулык бөркәнеп керүе дә Сафураның күңеленә хуш килде. Гадәттә, мәет чыккан йортта, матәм билгесе итеп, карадан киенәләр. Дөньясы шулай. Урыслар да караны кайгы билгесе итеп саный. Мөселманнарда андый гадәт юк.

Сафураның әллә ничә китаптан укыганы бар — мөселманнар, вафат булганнарны ихтирам итеп, ак күнел белән озаталар, шуна күрә актан киенәләр. Христиан динендәгеләр, мәрхүм булган кешене олылап, баш киemen салалар, бездә — киресенчә. Аш-су янында да мөселманнар, чәч коелмасын, ризыкка төшмәсен өчен, түбәтәйләрен салмыйлар.

Ак киём Латифа карчыкка бик тә килешә икән. Таза зур гәүдәсә белән ул хәзер дәү бер кошны хәтерләтә, аның кул астында эшләргә теләүчеләр сүзсез аның ихтыярына буйсыналар иде.

Мәетне саклау, аны соңгы юлга озатуның кагыйдәләрен Латифа карчык биш бармагы кебек белә иде, шунлыктан Сафура мәрхүмәне саклаучыларга ризык әзерләү һәм самавыр кую өчен дип каршы йортка чыкты.

Мәһдие Казанга бару-кайту мәшәкате артыннан йөрәп арыган, диван аркасына башып куеп, мендәр салмыйча гына, чайрап йоклап утыра иде. Куркытмас өчен, Сафура аны ягымлы тавыш белән акрын гына уятты.

— Әтисе, әтисе дим. Торчы...

Мәһди күзләрен ачты, ике кулын жәп киерелде, үз алдына нәрсәдер сөйләнеп алды да, өстен киенеп, чыгып китте.

Сафура самавыр куеп жибәрде, бәрәңге әрчәргә утырды.

Барысын эшләп бетергәч, бәрәңге пешеп чыккан арада дип шкаф башына куйган конвертны алды, укый башлады:

«Сафура, мин сиңа вафат булган кешене соңгы юлга озатуның кайбер әмәлләрен язып жибәрергә булдым әле. Сакла, яме. Кирәк булуы бар».

Боларны Сафура исе китеп, дулкынланып укыды.

Алга таба Мәетне кабергә төшерү, ләхеткә кую, ләхетне ябу, балчык салу, жәназа уку, Коръән чыгу — барысы да тәфсилләп теркәлгән, төп кабер казучыга, ләхет алуыга күпмерәк сәдака бирү жентекләп язылган, иң дулкынландыргычы — болар бит барысы Асылбикә кулы белән язылган иде.

Моннан алтымы-жидеме ай элек кенә тапшырган иде бит ул әлегә хатны. Ул чагында Сафура чиксез гажәпләнәп:

— Син нәрсә, Асылбикә каен апам, үләргә жыендың дамыни?! — дигән иде.

— Юк, киленебез Сафура, мин әле үләргә жыенмыйм. Борынгылар әйткән: үлемтек әйберләренә алдан ук әзерләп куйсаң, озын гомерле буласың, дигән. Мин кәфеиләкләремне дә, сөлгеләремне дә — барысын да әзерләп куйдым инде, аларның кайда икәнән күршеләремә дә күрсәтеп куйдым, ө үзем әле тагын утыз ел яшәргә жыенам. Кимендә! — диде һәм иренен бөрештереп, үзенә хас саран көлемсерәп елмаюы белән елмаеп куйды.

Иа Хода, адәм баласының гомере — тузан бөртөгә. Өф итеп өрден, оча да китә. Әле генә дөнья шаулатып яшәгән Асылбикә — бүген мәңгелек йокыда! Аяк өсте йөргән жиреннән йөрәгә тоткан да вәссәлам! Сау бул, якты дөнья...

Сафураның бәрәңгесе пеште, самавыры кайнап чыкты. Асылбикәне саклашырга кәргән күршеләренә чәйгә чакырырга кирәк, ач утыра күрмәсеннәр.

Мәрхүмәне саклашырга керүчеләр тугыз хатын иде, унынчысына Казаннан абыйсы Госманның хатыны Әнисә жиңги төнгә поезд белән кайтып төште. Күршәдә генә мәет барын онытып, чүкердәшеп чәй эчтеләр, Сафураның каймагы, чәй эчәргә кәрәзле балы бар иде — табынга барысын да куйды. Өстәвенә, Әнисә Казаннан әфлисун, лимон, алма ише жимешләр дә алып кайткан иде. Ире Госман да кайткан булыр иде, Мәскәүгә завод эше белән командировкага киткән икән.

Арып-алжып, йокысыз утыручылар, чәйдән соң шактый ук хәлләнеп, жиңеләп киттеләр, узара сөйләшә-сөйләшә, бер-берсенә булыша-булыша, эчке һәм тышкы күлмәкне, күкрәкчәне, билдәмәне тектеләр, Латифа

карчык үзенә кулалмашка Әнисәне сайлап алды, шөһәрдә яши торган хатын, тегү-чигү кебек эшләргә белми калмас, дип уйлагандыр инде...

Латифа карчык — олы кош кебек дәү, Әнисә — сабан тургае кебек бөләкәй һәм житез — гомер буге бергә килешеп эшләгән төсле, бер-берсен ярты сүздән аңлап, төн урталары авышканда, адәм баласын соңгы юлга озатырга кирәкле барлык киёмне тегеп өлгерттеләр.

Инде мәрхүмәне юарга кирәк. Колашаны алып кереп, озын өстәлгә авыш итеп куйдылар. Яшүсмер көндезен үк алып кайткан ике чиләк чишмә суының берсе кайнар иде. Мәетне колашага урнаштыргач, баш астына марля мендәр салдылар, идәнгә су аксын өчен — ләгән куйдылар. Барысы бергә жыелып, мәетне колашага урнаштырдылар. Колашаның дүрт почмагына жәймә тотып, дүрт хатын басты, Латифа карчык, көр тавыш белән бисмилласын әйтеп, кулына ситсы бияләй киде, комганнан салып торган жылымса су белән мәрхүмәнең гәүдәсен юарга кереште...

Иртән кабер казучыларның эш башлаганын килеп әйттеләр.

Асылбикәне юып, киендереп, көфенлегенә төреп, зиратка алып китәр өчен әзерләп бетергәч, Сафура аны янә дә кереп карады. Асылбикәнен бите тагын да матурлана төшкән, ирен кырыендагы жыерчыклары язылган иде.

Аны соңгы юлга озатырга дип ярты авыл килде. Ярты авыл зират янына жыелган иде. Татар авылларында гадәттә зиратка хатын-кыз керми, әмма Сафура керергә булды. «Асылбикә апамны жир куенына салганны мин үз күзем белән күрергә тиеш», — дип күңеленә беркеткән иде ул.

Мәрхүмәне кабергә Сафураның ире Мөһди, уңъяк һәм сулъяк күр-шеләре төшерде. Күз аллары караңгыланып киткән Сафура, хәзрәтнең коръән укуганын да көтмәстән, абына-сөртенә зират капкасына таба юнәлде.

Маһилар капка буена тезелешеп, рәшәткәгә тотынып торалар иде. Хатын-кыз башы белән зират кадәр зиратка керергә батырчылык иткән Сафурага үтергеч карашлары белән төбәлделәр.

Иә Ходаем, болар арасында ничек яшәр инде ул?

Дөньядагы иң гадел кешесен, яклаучысын югалту уе аның миеннән яшен кебек сызылып узды.

ШИГЕРИЯТ

**Камил
Сәгадәт**

**БЕЗНЕҢ СӨЮ,
БЕЗНЕҢ ЯЗМЫШЛАР...**

Сагышу

Ташлап киткән сайрар кошы —
Сары сагыш талларда.
Таллар күнелен иләсләткән
Кошкаем, син кайларда?
Син сыңар канатлы түгел,
Канатың синең парлы,
Талларны сөеп жырлаган
Жырларың миңа калды.
Сайрар кошым, пар канатым,
Оча кайсы якларда?
Таллар сыгыла-сыгыла елый
Бик сагынган чакларда...
Ташлап киткән сайрар кошы,
Сары сагыш талларда:
Күңелемне иләсләгән
Кошкаем, син кайларда?

Балачактан бирле...

Балачактан бирле — давылларны
Кар-буранны никтер яраттым.
Давыллардан калды яруларым,
Бураннарда ныгыды —
Канатым.

Балачактан бирле — йөрәгемдә
Кеше кайгысына урын бар.
Дуслар шатланганда —

Шатлыгым бар,
Кайгырсалар өгөр —
Кайгым бар.

Балачактан бирле — хаксызлыкка
Өрнү катыш ачу күнөлдө.
Кешелэрнең жылы карашлары
Кояш кебек күнөл түрөндө.

Балачактан бирле — давылларда,
Бураннарда ныгыды канатым...

Балачактан бирле
Давылларны,
Бураннарны никтер
Яраттым.

Арчаларда гына...

*Арча тобөгөндө матур бер йола бар:
хәрби хезмәткә озатканда юл буендагы
агачларга кызлар ак яулык бәйләләр.*

Сокланамын бу якларга
Барган саен,
Арча юлы ике яклап
Ап-ак каен.
Ак каенга бәйләгәннәр
Ап-ак яулык,
Һәркемгә ул теләп кала
Бәхет-саулык.
«Исән-сау йөр, көтөрмен!» — дип
Вәгъдә биргән,
Ак каенга чиккән яулык
Кемнәр элгән?
Жилфер-жилфер килә алар,
Оча гына
Ерактагы жан сөйгөнө
Кочагына.
Кыен була бу якларга
Бармагач та,
Синен яулык жилфердәр күк
Ят агачта.
Арча юлы ике яклап
Ап-ак каен.
Барам әле шул якларга,
Табам жасн,
Ак каенга бәйләнгән ул
Ап-ак яулык
Миңа да бит тели сыман
Бәхет-саулык.
Ике аклыкта бар икән бит
Бер уртаклык:
Сөеп-сөелеп кавышулар
Үзе шатлык!
...Арчаларда гына бугай

Мондый аклык.
Арчаларда гына бугай
Мондый пакълек!

Уртак жыр

Жырла әле бер,
Яшь чактагы кебек
Иннәремә куеп кулыңны:
Синең жырың,
Бары синең жырың
Яктыртыр күк барыр юлымны.

Жырлап яшик диеп
Юлга чыктык,
Өмет тулы иде киләчәк,
Ә бәхет ул
Бөтен була икән —
Ике жан да тигез теләсә.

...Жырлыйсыңдыр,
Яшь чактагы кебек
Яңагыңа куеп кулыңны.
Синең жырың жанда
Өзгәләнә...
Ник яктыртмый барыр юлымны?!

Яшь чактагы кебек
Жырла әле бер,
Яшь чактагы кебек тыңлармын.
Насып булса икән
Ахыргача
Уртак жырны бергә жырлавы...

Ышанмыйм...

Ышанмыйм: мин — гади генә
Бер кеше, диюсәң.
Мине үзәң бәйләгән
Мең төрле серләр синдә.

Ышанмыйм онытуыңа,
Ышанмыйм ташлавыңа,
Яшертен генә башканы
Ярата башлавыңа...

Ышанмыйм сагынмавыңа,
Битараф булуыңа,
Яратуыма үч итеп
Ялгызың калуыңа.

Миңа сою — жирдән булса,
Сиңа — ингән ул күктән.
Илаһи зат ахрысы син,
Мин сизәм аны күптән,
Әйттеләр шулай — Күктән...

Үзгәрде әле дөньябыз,
 Тәгәрәде кирегә.
 Бер елмаю житми калды
 Ике горур тилегә.
 Аңлый алмыйм үз-үземне,
 Син дә — син түгел мәллә?
 Бер назлы сүз житми калды
 Әрнегән күңелләргә.
 Син ни оттың, мин ни оттым,
 Нигә кирәк бу «ярыш?»
 Мин — үземнән, ә син — миннән
 Жәяүләп китеп барыш.
 Янып, кара күмерләргә
 Әйләнеп барам бугай

Синен дә юл сикәлтәле,
 Мин дә абындым шулай.
 Кырык яшьнең була ахры
 Кырык төрле хикмәте.
 Мин дә, син дә холкыбызны
 Әйдә әле, үзгәртик?!
 Ягымлы бер сүз коткарып
 Әрнүле газаплардан,
 Бер сәбәпсез үпкәләшү,
 Мең бәла-казалардан...
 Тынычланыр бу дөньябыз,
 Китмәс бүтөн кирегә,
 Бер елмаю кирәк безгә, —
 Ике горур тилегә!

Юк!!!

Син мине усаллык белән
 Бер жинәрмен дисеңме?
 Язмышларга тез чүгүем, —
 Буйсыну телесеңме?
 Көтмә!
 Булмас андый хәлләр,
 Иелмәс горур башым...
 Хәтта упкынга очканда
 Үзгәрмәс бу карашым!

Көткән күңелгә бар да син —
 Яңгыр да син, кар да син,
 Әле томан арасында,
 Әле текә ярда син.
 Ишетәсеңме?
 Тик егылма,
 Тик егылып калма син.

Кышның ачы бураннары,
 Кояштагы тап та син,
 Соңгы күперләрне якма,
 Рәнжеп капка какма син.
 Ишетәсеңме?
 Өметемне
 Янар утка атма син.

Көткән күңелгә бар да — син:
 Яңгыр да син, кар да син,
 Ишетәсеңме?
 Тик егылма,
 Тик югалып калма син!

Флүс
Латыйфи

АТ ЖЕНЕ

*Бабаларым жирне яратканнар,
Яратканнар зичән атларны.
Югалудан — жире белән аты
Саклап тота бугай татарны...*

Шамил Маннапов.

Ерак офыкта, шәмәхә-кызгылт төскә кереп кояш бата. Кичке шәфәкънен хыялый нурларында Ык бие тирәкләренең күлгәләре озынайганнан-озыная. Әйтерсез лә алар баеп баручы кояштан сибелүче шул сихри яктылык артынан иярергә, аннан калмаска тырышалар, офыкка кадәр аны озатып бармакчылар. Озакламый инде энгер-менгер төшәр һәм алар эреп юкка да чыгар. Уйчан тирәкләр, өянкеләр яфракларын лепердәтә-лепердәтә төнгә йокыга талыр.

Әмма бала-чага, яшь-жилкенчәк исә жәй көненең нәкъ әнә шундый тымызык кичләрен сагынып көтөп ала да инде. Сөзәк яр астында чөлтерәүче чышмә янындагы аланлыкка кызлар, егетләр жыелыр. Аннан да ерак түгел болында яшь колыннарын иярткән атлар утлап йөрер. Малайлар арасында иң зур абруй — ат караучы абзый. Аңа ияреп ат саклашырга төшкән малай-шалай учак көленә күмелгән бәрәңге пешкәнне көтәр. Үзара нинди генә әкиятләр сөйләнмәс тә, нинди генә әкәмәтләр хакында, ишеткән-белгәннең хакында уртага салып гәпләшмәс. Әй сабый гомеренең шушы онытылмас мизгелләре! Аларның һичкемгә сөйләп-аңлатып биргесез рәхәтлегә! Әнә чышмә буеннан инде гармун чыңнары, кызларның чыркылдап, иркәләнеп кәлгән тавышлары да ишетелә башлады. Пешкән бәрәңгеләребезне кулда әвали-әвали без дә, ягъни булачак егет-малайлар да, шунда, яшьләр янына ашыгабыз.

Авыл жирендә туып-үскән һәркем үзен еракта, бик еракта калган балачагын, сабан туйларындагы көч сынашларны, бәхет канатларында мәңге-мәңге очачакмын әле дип хыялланган яшьлеген искә төшергәндә күз алдына килә торган манзара шушыдыр. Һәрхәлдә, өлкән һәм урта буын кешеләре өчен бу һава кебек, су кебек табигый күренеш, табигый сагыну-сагыш. Чышмә бие, ат саклап узган йолдызлы жәйге төннәр, сабан туйларындагы ат чабышлары... Үзен атланган ат белән бер тән, бер жан булып, бер сулыш белән алга, жингүгә омтылу, йөрәкләренең бер дулкында тибрәлүе...

Ләкин бу үткән белән юану, гомер юлының инде байтак өлешен узган, кем әйтмешли, ашасын ашаган, яшәсен яшәгән, күрәсен күргән кешенең яшьлекне сагынуы, гап-гади бер жирсү генә түгел. Бу, миңа калса, татар жанындагы, канындагы тарихи хәтернең уянуы, гомер уртасына кереп өлгергән һәм ияләшкән

тормыш рәвешендә тук вә гамьсез генә яшәргә маташучы татар баласының күнеленә өстән төшкән искәртү, аның тарихи үткәннен бөскелеген аңлатырга омтылу да! Син кем иден, кайларда йөрдән, нинди жиңүләргә ирештән?! Син кем баласы? Син аларга тугрылык саклайсыңмы, аларның эшен дәвам иттерәсеңме? Тарихның чал атында чапканда яшьлегендәге, яшьлегебездәге атлар синен күнеленә, бәгыренә айкамыймы? Кайчандыр булган жиңүләребез рухландырамы, кайчандыр кичергән жиңүлү ачысы аяңдырамы? Әллә син бүгенге, бер көнлек мәшәкатә белән көн күрүчеме? Исәнә төшер, уян, алга кара, яшьлегенә, ыру-нәселенә борынгылыгын онытма! Без — татар баласы!

Әй Идел-йорт, Идел-йорт!
Идел буге имин йорт!
Атам кияү булган йорт —
Иелеп төгъзим кылган йорт —
Анам килән булган йорт —
Иелеп сәлам биргән йорт,
Кендегемне кискән йорт,
Керем-коным юган йорт,
Бия сауган сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт,
Идел-Жаек арасы
Елгы белән тулган йорт,
Казан-Болгар арасы
Кала белән тулган йорт.

«Идегәй» дастанынан.

Әйе, борыңгы татар дөньясы, татар иле иксез-чиксез киңлекләренә биләгән. Заманының иң бөек дәүләтләренен берсе, Алтын Урда-Дөште Кыпчак иле, аннан соңра бер яктан Крым, Әстерхач мәмләкәтләре, икенче яктан Нугай урдасы һәм Себер ханлыгы, иң көнбатыш тарафтагы көчле мөселман татар дөньясы — Казан патшалыгы, безнең уртак нәсел бишегебез! Әле янә Мәскәү янында оешып алган Касыйм ханлыгы. Тарихыбыз ничек кенә катлаулы булмасын, анысы да татар дәүләте. Табигый ки, алар үзара тыгыз багланышта яшәгәннәр, кыз биргәннәр, кыз алганнар, кияүләп йөргәннәр, кода-кодагыи булганнар. Иң авыр чакларда бер-берсенә ярдәмгә килгәннәр, уртак дошманнарына каршы бергәләп яу чапканнар. Бер чигеннән икенче чигенә кадәр меңәр чакрым исәлләнгән араларны, иксез-чиксез дала киңлекләрен үтәр өчен тиз йөрешле, чыдам атлар, аларны алыштыру өчен ям үзәкләре һәм ямчылар, бүгенгечә әйткәндә, элемент чаралары һәм юл эшчеләре кирәк булган. Болар барысы да инде атларга: житез, елгыр, түзем чапкырларга, аргамакларга, байталларга, чаптарларга, алар белән эш итүче ямчыларга — житез жайдакларга йөкләнгән. Юкка гына татар хыялында Тулпар, Дөл-дөл кебек канатлы ат образы тумагандыр!

Борыңгы риваятьләр сөйли: ул заманнарда коллыкка төшкән берәр кемсәне азат итәр булсалар, кулына кылыч, менәренә ат биргәннәр. Биләнә кылыч такмаган, ат менмөгән ир — ир заты түгел. Бу түбәнлекнен соңгы чиге. Аны качкын кол дип теләсә кайсы бөк үзенекә итә ала... Гыйбрәтле хәл! Бабаларыбызның гөрүр һәм шанлы чакларынан бер истәлек бу!

Һәр ир-егетнен яшылек аты була, күнел төпкелләрендә саклана торган иң кадерле ядкарларынен берсе, шиксез, ат белән бәйләнгән була. Белмим, бәлки ул кайнар муенын кысып кочкалап мөйданга беренче булып томырылып кергән чабышкыдыр, бәлки колын чагынан йомшақ эффект ялларын нәни бармакларың белән тарап, муенына көмеш шөлдәрләр тагып үзәк тәрбияләп үстергән гайрәтле аргамактыр, бәлки кайчандыр йөгерең аяклары белән сине шиндидер бәла-казадан йолып алып чыккан тугры юлдашыңдыр, ә бәлки сугыштан соңгы авыр һәм миһнәтле елларда колхоз йөген суһер-унике яшылек малайлар белән бергәләп тарткан, безнең якларда гына асрала торган тыныч һәм күндәм, сабыр холыклы эш атыдыр...

Шулайдыр! Шулай булмаса, ат турында сүз чыгуга чәчләрен чал сарган, ил агасы булырдай кешеләрен күзләренә якты нур иңмәс иде, ерак үткәннәрен сәммим хатирәләрен искә төшерүдән ирен читләренә елмаю чалымнары кунмас иде.

«Иркеннефть» нефть һәм газ чыгару идарәсенен Муса Жәлил исемендәге ярдәмче хужалыгында атлар карап йөрибиз. Хужалык рәисе Харис Әхмәтгәрәев һәрбер атка бәйнә-бәйнә холыкнамә бирә:

— Менә монысы — «Запасник», монысы «Элит-Пауэр», тагын «Хардвиг» дигән айгырыбыз бар... 1991 елгы. Конкур. Ягъни киртә аша сикерә, музыкага бии торган ат. Шушы араңда кем дә булса транзистордан музыка уинатып жибәрсә, араныңда биергә тотына...

Без аран янына килүгә, киртә аша безгә жирән баш сузылды, айгырның эре төкле йомшак кара иреннәре кыймылдап куйды. Әйтерсәң, ул бездән нәрсәдер сорый иде кебек. Карашымны рәискә юнәлттем. Ә ул рәхәтләнеп, аранны яңгыратып көлеп жибәрде:

— Айгыр булса да бик иркә, төмле тамак ул. Шикәр сорый, шулай өйрәнгән,— дип аңлатма бирде хужа.

Кинәт карашым атның күзләренә төште. Дерт итеп киттем. Атны аңламый дисезме, белми дисезме? Юк! Барысын да белә, аңлый ул. Күңеле белән сизенә ул. Бу зур кара күзләрдә әллә нинди монсулык, үзен аңлатырга, аңлашырга теләү чагыла иде кебек. Атның күзенә бөтен бер дала сыйган кебек, жаныңдагы барлык кичерешләр дә, кешегә булган мөнәсәбәттен чыгышы да сыя аның. Һәм мин ирекседән нәкъ шундый ук монсу, шундый ук зур икенче бер күзләрен, балачагымда калган шундый ук жирән төстөгә яраткан атымның яшьле күзләрен искә төшердем. Онытырга мөмкин түгел. Ык буендагы туган авылыма кайткан сәен яңара, төшләремә керә торган якты да, монсу да, йөрәкне сулкылдап тибәргә дә мәжбүр итүче сызландыргыч хатирәләрнең берсе ул.

Илленче еллар иде. Сугыш тәмамланып инде ун елдан артык вакыт узуга карамастан, татар авылларының иң бөтәшкән, хәерчеләнгән, колхозда ни бар, барысын да дөүләткә сыгып ала торган чор иде. Мәктәп балалары да жәй житүгә өлкәннәр белән бергә эшкә чыга. Малай-шалайга, билгеле инде, ат белән эшләү йөкләнә иде.

Ирекседән күзләремне йомдым. Бу мизгелләрдә мин бөтен барлыгым белән балачак иленә кайтып киткән идем инде...

...Тәнәфес вакыты. Мәктәп ишегалдында малайлар белән куышып уйнап йөрибез. Шулвакыт дустым Әдип килеп чыкты. Йөзә кырыс, иреннәре турсайган. Минне жиңемнән тартып туктатты:

— Нигә авызыңны ердың?— диде ул.— Жирәнәнне сугымлыкка дип чыгарганнар бит. Калхузда атларга ревизия булган...

Шул вакытта әллә нәрсә булды. Жир белән күк тоташып коточкыч зур тизлектә әйләнә башлады. Һәм мин шул котырынкы өермәгә кушылып күккә менеп киткәндәй булганымны гына хәтерлим. Күземне ачканда малайлар барысы да минем янга жыйелган иде. Ә мин нишләптер жирдә чалкан ятам. Баш миендә бер генә сурәт: Жирәнкәем белән без болытлар арасында каядыр очабыз да очабыз, имеш... Тавыш-тынсыз гына малайларны аралап чыктым да жан-фәрман атлар утарына таба чабып киттем. Йөрөгем атылып чыгардай булып тибә, үземнән тизрәк йөгәрә, тулпардай канатланып оча алмавыма ачуым көлө.

Бәрелеп-сугылып атлар утарына килеп кердем. Капка шар ачык. Буш улак кимереп маташучы дүрт-биш ат арасында Жирәнкәем юк! Үзөгемне үкенеч хисе яндырып узды — сонга калганмын!..

Бригадир Хәмдия апа янына ничек атылып килеп кәргәнәмне хәтерләмим. Керүем булды, яшь аралаш үкүс белән кычкырып та жибәрдем:

— Жирән кайда? Жирәнкәем минем...

Бригадир апа яныма килде дә кытыршы учлары белән битем буйлап аккан яшьләремне сөртеп алды, авыр көрсенеп куйды:

— Йә, тынычлан. Жегет кешегә елау килешми...

Үксүемне тыя алмадым:

— Жирән... Жирәнне суярга алып киткәннәр би-и-т...

Хәмдия апа әллә ничек җиңел сулап куйгандай булды, кулын жылкәмә салып тыныч кына әйтте:

— Жирәнң исән... Аллага шөкер, таба алмадылар аны. Мал куучылар Бөгелмәгә ансыз гына китте...

— Исән! Жирәнкәем исән! — дип ышанмыйча үз-үземә кабатлый бирдем.

— Әйе, аранны ачып чыга торган сәер гадәте бар бит аның, мәхлукның. Бүгөн дә каядыр чыгып югалган. Мал куучыларның эзләргә вакыты юк иде...

Шатлыгымнан чак кына серне ачып ташламадым, тиз генә авызымны учым белән капладым. Беләм, аның кайда икәннән беләм ич миң!

Хушлашырга да онытып чыгып чаптым. Аякларым үзсәннән-үзе өйгә тартты.

...Жилкапканы ачып керүгә шатлыгымнан биеп жибәрә яздым. Булдырган, булдырган, Жирәнкәем! Көтүгә чыкмый торган кәкрә мөгезлө карт кәжәбез белән бергә лапас янында бу минутларда миңа иң кадерле жан иясе — Жирәнкәем басып тора иде. Минә күрүгә ул колакларын селкетеп алды, алдына салынган яшел печәннән башын күтәрдә дә әкрән генә кешнәп жибәрде. Йөгәрәп барып башыннан чокчлап алганымны сизми дә калдым. Ә аткаемның зур моңсу күзләрендә нишләптер яшь бөртөкләр күренә иде кебек...

Бер мизгелгә йөрәгемне сулкылдап тибәргә мәжбүр иткән моңсу хатирәләремнән арынырга теләп башымны кайдап куйдым. Колагыма хужалык рәисе Харис Әхмәтгәрәевнең сүзләре килеп чакта:

— «Иркеннефть»нең төп атлары бездә. Барысы уң нәселлө ат — спорт атлары. Юртаклар да, чабышкылар да бар. Алар белән шөгыйльләңә башлаганга әле икенче генә ел. Менә тагын ике бия алдык. Киләчәктә нәсел эшен дә үзөбездә юлга салырга уйлыйбыз.

Баштарак атларны Чабаксарда, Казанда тоткан идек. Хәзер барысын да үзөбезгә кайтардык. Арба, дирбия — бөтенесе үзөбезнеке. Киләчәктә авыл балаларын, яшьләрен шушында өйрәтәп атлы спорт мәктәбе ачарга ният бар. Ат бит татарның жаны, рухы. Канына сөңгән ул анын. Менә шул рухны яшь буынга кайтарырга кирәк... Дүрт-биш бала бик кызыксынып йөри башлады инде. Ат жене кагылды димме?! Карабаш мәктәбеннән дә автобуслар белән килеп йөриячәкләр.

Ат жене! Һәм аның күпләр аңлап та бетерми торган ниндидер яшерен көче, сере бардыр, ахрысы. Аны, гадирәк итеп әйткәндә, атларга мәхәббәт, ат кебек асыл малның кадерен белү, алардан башка тормышны күз алдына китерә алмау дип тә аңлатып булыр иде.

Нефть чыккан якларда исә ат жене кагылган кешеләр байтак, хәтта бик күп дияр идек. Харис Әхмәтгәрәев тә шундыйларның берсе. Әтисе гомер бие диярлек атлар белән мәшгуль. Әле соңгы елларга кадәр бер генә сабан туенда да катнашмый калганы юк. Аның шул мәхәббәте улына да күчкән икән, гажәпмени!?

Атларга мәхәббәт!

Әнә шул мәхәббәт аны бөтен ил буйлап яхшы атлар эзләргә, ат хужалыгын аякка бастыру өчен жан-фәрман тырышырга, юкны бар итеп булса да хужалык янында өйрәнү ипподромы төзөргә, илкүләм, халыкара ярышларда катнашырлык атлар тәрбияләү турында хыялланьрга этәрә дә инде.

Шушы мәхәббәт халыкара класслы спорт мастеры, уңжиде тапкыр СССР чемпионы, тугыз тапкыр СССР халыклары спартакиадасы призеры әрмән егете Рудик Израелевич Асратьянны да «Иркеннефть» идарәсенң ат хужалыгына — быел үзенң 250 еллыгын билгеләп үткән борынгы татар авылы Кодашка алып килгән.

Бу хакта сорагач, чама белән кырык яшьләр тирәсендөгә ир-егетнең күзләрендә шаян очкыннар биешеп алды. Биш бармагы белән инде берәз көмеш куна башлаган көз көдрә чәчләрен аралап сүз башлады:

— Менә бу атларны Чабаксарда мин өйрәтә идек, — диде ул араннарда торучы нәселлө атларга таба ымлап. — Шәп атлар! Бер «Запасник» кына да ни тора! Әле ул 1995 елгы ғына. Анын әтисе «Сорренто» 1600 метр араны 1,56 минутта үтеп рекорд куйган юртак. Русиядә иң яхшы күрсәткеч. Димәк, анын улыннан да шундый ук күрсәткечләр көтәргә булса, «Запасник»ның абыйсы инде Мәскәү ипподромын, әгәр шулай өйтергә яраса, үз кудында, ягъни үз тоягында тота. Тагын менә «Хардвиг»... «Иркеннефть» данын шушы ике ат күтәрәчәк. Моңа мин 100 процент гарантия бирә алам. Әнә «Элит Пауэр» гажәеп яхшы айгыр... Нәсел эше өчен дә өметлө күренә. «Хардвиг» инде Чувашия чемпионатында жинеп чыккан ат. Шушыларны монда алып киткәндә миңа да төхдәм ясадылар. Яраткан атларымнан асырла алмадым, аларга иярәп мин дә күчеп килдем, — диде ул көлемсерәп.

Рудик Израелевич, чыннан да, гажәеп язмышлы кешеләрнең берсе. Атларга мәхәббәт, ат белән эшлөү осталыгы аны кайларга ғына илтмәгән дә, кемнәр белән генә очраштырмаган. Бу хакта ул үзе чын спортчыларга хас булганча, артык куертмыйча һәм гадәти бер эш шикелле итеп мактанмыйча ғына сөйли:

— 1980 елда Азия илләре беренчелеге ярышларында катнашырга туры килде. Дөрәсен әйтм, шактый уңышлы чыгыш ясадым. Моңы күрәп калганнар, ахрысы. Күп тә үтми Иран шаһынан чакыру килеп тоште. Анын гарәп токымыннан яхшы атлары бар икән, аларны өйрәтергә төхдәм ителәр. Риза булдым. Хикмәт шунда: чиста гарәп токымлы чаптарларны тәрбияләү, өйрәтү өчен коньяк кешесе кирәк дип санала. Чөнки без темпераментыбыз буенча

бер-беребезгә туры киләбез икән...—Рудик Израелевич тагын елмаеп куйды.—
Һәм, чыннан да, безгә алар белән жиңелрәк. Шулай иттереп, анда ике ел
эшләп кайттым. Инде икенче елда ук Азия илләре уеннарында Иран шаһы
атлары икенче урынны алды, беренче урынга Төркия жайдаклары чыкты.

Атлар, нәсел эше, ярышлар, спорт төрләре турында яратып, тәфсилләр, бик
озак сөйләде әле спорт мастеры. Бер нәрсәне яхшы анладым, Кодашта үз эшенә
мокиббән киткән чын ат белгечләре, ат жене кагылган кешеләр эшли икән.
Килчәктә алардан әле бик күп сөенечле хәбәрләр ишетербез дип беләм.

Хушлашыр алдыннан үземне бик кызыксындырган сорауны бирми кала
алмадым:

— Атларның спорт гомере озынмы?

— Атлар уника яшыкә кадәр ярышта катнаша ала,—диде Рудик Израелевич
һәм көтмөгәндә авыр сулап куйды.—Ат гомере кыскарак шул... Аларны бик
саклап, кадерләрәп асрарга кирәк. Бездә ул житми. Америкада, мәсәлән, атларның
уртача спорт гомере сигез-тугыз ел. Бездә биш-алты елдан артмый. Американ-
нар, димәк, атны яхшы карый, саклый белә. Яхшырак атлар аларда хәтта унөч
яшьтә дә әле мөйданга чыга һәм өйбәт кенә күрсәткечләр дә бирә. Һәм шуннан
соң гына аларны нәсел эшендә катнаштыру мәсьаләсен хәл итәләр: токым
калдырыр өчен ул ярыймы, юкмы? Чөнки атлар төрләр: аларның иртә өлгәрә
торганнары, соңрак өлгәрә торганнары бар. Ат никадәр соңрак өлгәрсә, алардан
алынган үрчәм дә шул кадәр үк перспективалы була. Ә бездә, кызганычка каршы,
атларны дүрт-биш яшьтән үк нәсел эшендә куллана башлыйлар һәм аның сгәрен
башка өлкәгә димме, кертеп жибәрәләр. Шуна күрә, яхшы чабышкы, яхшы юртак
айгырларны нәсел эшендә чама белеп кенә куллана башларга кирәк.

— Үзбезнең жирле токымны — эшчән татар атларының нәселен яхшыртып,
алардан халыкара мөйданга чыгарлык чаптарлар әзерләп булмыймы? Гомумән,
бу эшнен килчәккә бармы?

Шулчак янәшәдәге араңнан карга канаты төсле чәм кара тайның кашкалы
башы сузылды. Рудик Израелевич яратуын яшермичә кеткелдәп куйды.

— Менә, күрдегезме, үзе турында сораганны аңлады бит,—диде ул тайның
кашкалы маңгаеннан сыйпый-сыйпый.—Бу безнең «Юлдаш» — яхшыртылган
жирле токымнан. Ике яшь кенә әле. Чабышкы өчен әзерләнгән. Киртә аша сикерүгә
дә өйрәтмәкче булабыз. Бөтен ягыңнан да бик өметле күрәнә. Бу малкайдан әле
менә дигән шәп айгыр чыгачак. Шулай бит, «Юлдаш»! Безнең өметләргә аклар-
сың бит! Әйеми?

Иркәләгән күнеле булдымы, ике яшен тутырып өченчегә чыккан һәм,
борынгы тел белән әйткәндә, куанга өйләнеп баручы ат янгыратып кешнәп
жибәрде. Бу кешнәү безгә аның жавабы шикелле тоелып китте. Рудикка кушылып
без дә рәхәтләнеп елмайдык.

Атлар кешнәве, аллы-гөлле тасмалар, яшелле-кызыллы тастымаллар, чигү-
ле яулыклар, чәчәкләр белән бизәлгән дугалардагы жиз кыңгырауларның,
көмеш шөлдәрләрнен янгыравы... Һәр бизгә шомартып алтыратылган
дирбияләрнен кояшта уйнаклавы... Ефәк ялларын жиңфердәтеп жил белән яры-
шучы атлар ярусы... Дәртле барабан дөбөрдәвәдәй йөрәкләрне ашкындыручы
тож тавышлары... Тальян гармунарның яшь сгетләр кулында очынып-очынып
талпынуы... Болар берни белән дә бутап булмый торган сабантуй бизәкләре.
Кайсы якта гына яшәмәсен, эшләмәсен — Ерак Көнчыгыштамы, Себер тайгала-
рындамы, Донбасс шахталарында яисә Казакъстан далаларындамы — татар ке-
шесе елынң билгеле бер фасылында моңая-моңлана, сагына-саргая башлый.
Тирә-яктагылар моның сәбәбен белми, ә кеше үзе белә, күнеле белән ул инде әллә
кайчан беренче сабантуй күргән чәчәкле яланнарда, тау буйларындагы бизәкле
мөйданнарда.

Сабан туге ул татарның елга бер мәртәбә меңәр чакрым араларны үтәп туган
якларына кайту, бер ояга жыелу вакыты да. Жәйге ялларын туры китереп, туры
килмәсә мең сәбәбен, хөйләсен табып гашләсә, дуслары, туганнары белән дә,
асрым-асрым да татар туган ягына ашкына. Төне-гәүдәсе тимер юл вагонында,
автобус салониында, яисә очкыч кабинасында булып, ә күнеле инде аның күптөн-
нөн, бик күптөннөн туган якларында. Ул сабий чагының беренче адымнарын
хәтерләтүче чирәм өстеннән атлый, яшьлек мөхәббәтенен онытылмас сукмак-
ларын эзли, алар буйлап янадан бер урау — гомер юлында бер генә була торган

татлы мизгелләре янарту, күнелен, жанның сафлануы, паклануыдадыр ул. Балки кешегә сагыну, жирсү хисе шуның өчен бирелгәндер дә... Туган жир бит ул! Монда синең кедек каның тамган, төсендөгә күзәнәкләр шушы жирдәге, шушы чышма суларындагы матдәләр белән туенган, шулар белән тернәкләнгән. Әнә шул матдәләр сине кабат-кабат туган жиреңә чакыра, өнди, әйди торгандыр да...

Белмим, кемгә ничектер, әмма сабан туеның төп яме, төп бизәге, тарту көче, миңа калса, ат чабышларында, ат юырттыруда... Их, ул ярсу аргамакларның сөлөктәй суырылып, жир тетрәтеп, жөядән атылган уктай очып кына аныкнан үтеп китүләре. Алар синең жаныңның, ашыңу-дәртенң дә бер миңдәрен үзләре белән ияртеп китәләрдер. Куллар йодрыклана, карашлар үткенләнә, хисләр нескәрә... Мондый чактагы халәтне әйтеп тә, сөйләп тә аңлатып булмый торгандыр. Монның өчен үзекә атлар арасына барып керергә, түземсез чабышкының өстенә менеп бер жилпенеп алырга да кирәктер.

Атлар!.. Алар безнең балачак юлдашлары, балачак хатирәләре. Сабый чагында, яшьлегендә атлар белән аралашкан, алар белән өвәрә килә алган кешедән дә бәхетле кеше юктыр. Затлылык, кешегә мәрхәмәт, эшчәнлек, ярсу ярыш дәрте кебек хисләр яшь егеткә, бөлки, атлардан йога торгандыр.

Кешеләрдә миһербанлык кими төшкән, әдәп-әхлак кагыйдәләре какшып барган бу заманда нефть чыккан якларда атларга мөкиббәнлек, ат хужалыкларының янартылуы, ат спортының канат жәя башлавы очраклы хәл түгелдер. Һәм бу төбәкләрдә яшәүче яшь-жилкенчәктән көнләшергә генә кала. Сабан туйлары гөрләп уза монда, ат бәйгеләренә тирә-яктан иң житез, иң елгыр, каннары уйнап торган шөплә чаптарлар, менге атлар, нәселле юртаklar, канатлы аргамаклар жыела. Ө мондый ярышлар исә елга бер тапкыр гына да түгел. Кышын Жәлил поселогындагы ипподром бәйге үзәгенә әйләнсә, жәен ат жене кагылган яшьләренә Актүбәдәге ипподром чакыра. Шулай итеп, елның төп ярышлары — сабантуйларына кадәр үк нефтьчеләр кайсы атның, кайсы жайдакның, сыбайлының иһнәрсәгә сәләтле икәнен белеп торалар. Хәер... Һәр ярышның үз төсмере, кабатланмас буяулары, үз жинүләре һәм... жинелүчеләре була.

Жиңу һәм жинелү! Әйе, ат спортында жинелү икеләтә авыр, икеләтә ачы булса кирәк. Артка калып килгән атның күзендә ялтыраган яшь тамчыларын кемнәр генә белми... Шуңадыр, ахрысы, татар авылларында яшь килеңнәр, әби-апаalar артта калган ат өчен дип махсус бүләк әзерлиләр. Әй, өстенә чигүле сөлтә, яшәл-кызыллы тастымал салынган шул атның кинәт канатланып башын чөеп жибәрүләре! Күзләрендә кабынган балкыш! Менә шуннан соң атны аңламый дип әйттеп кара инде син!

Моны күргән-белгән кеше инде малга рәхимсез булмас, ул хис кешеләргә карата да миһербанлык булып кире кайтыр.

Актүбә ипподромы анындагы атлы спорт мәктәбе директоры урынбасары, тренер Маргарита Злобина белән дә без нәкъ шул хакта сөйләшкән идек.

— Яшьләр арасында наркомания, токсикомания, иһерткеч эһемлекләр белән мавыгу кебек гайре табигый күренешләренң булуы жанымын тетрәндерә. Хәтта хәзер наркоман балалар да бар,— дигән иде Маргарита Витальевна.— Төрбия өлкәсендә нәрсәдер житми безнең. Ат белән шөгильләну яшь-жилкенчәкнең буш вакытын тугыруда алыштыргысыз бер чара, дип саныйм мин. Атка ияләшкән кеше инде наркоман да, алкоголик та булмый. Атлар моны сөйми. Ат белән шөгильләну кешенең бөтен барлыгын биләп ала, ул гына да түгел, күнел байлыгы, тере жан иясенә, мал-туарга мәрхәмәт хисе төрбияли.

— Мәктәптә хәзер иһчә бала шөгильләнә? Кабул иткәндә берәр төрле кагыйдә бармы?

— Без артык катгый таләп куймадык, кем теләсә, барысын да жыйдык. Башта житмешләп бала иде. Дөресен әйтм, спортның бу төре үтә авырлардан санала. Бары тик жаны-тәне белән атка береккән кеше генә бөтен авырлыкларын күтәрә ала. Аннан, табигый сайланыш дигән нәрсә дә бар бит әле. Хәзер шулардан уиһише калды. Әмма болар инде атка мөкиббән киткән балалар. Аларга спортта зур өметләр баглап торам әле мин.

— Ә, гомумән, мәктәпнең максаты иһндә гыйбарәт? Ярышларда иһндидер урын яулауымы, әллә...

— Анык бер тармагын алдарак әйткән идем инде. Икенчесе — халыкта ат белән кызыксыну уяту, жаныбыз, рухыбызны янарту димме. Моһысы берәз иһгърирәк килеп чыкты инде,— дип көлемсерәп куйды Маргарита Витальевна.— Әмма чын дөресә шул. Спорт мәктәбе булгач, ярышларда катнашу һәм жиңу теләге дә юк түгел. Хәзер Татарстанда без катнашмаган бер генә бәйге дә калмагандыр.

Тренер ханым яхшылап жиһазланган, теләсә-кайсы спорт мәктәбе горуранлырлык чиста, төзек атлар торагына ымлап сүзен дәвам иттерде:

— Мәктәптә өч бүлек бар. Беренчесе — юртақлар бүлеге. Анда безнең унике ат. Нәселле бияләр кайтартты. Яхшы токымлы атлар үрчәтү белән дә шөгыльләнергә исәп юк түгел. Чабышылар бүлегендә унау. Һәм, өченчесе итеп, менге атлар бүлеге ачып жибердек. Бусы әле Татарстан өчен бөтенләй яна төр. Урысча аны конкур выездка дип атыллар. Ул олимпия уеннарына да кертелгән. Мондый атлар киртә аша сикерәләр, махсус токым ул. Гадирәк итеп өйткәндә, менге ат жайдакның бөтен теләгенә буйсынырга, һәр хәрәкәтен аңлап, аның астында биеп торырга тиеш. Бишөчә атлар була инде...

Сөйләшеп торган арада яныбызга житен кебек ак чәчле бер малайның килеп басканын да сизми калганбыз. Күзләрен зур ачып әңгәмәбезне тыңлап торган малайга да берничә сорау бирәсе килеп китте. Исемен сорадым.

— Валера мин, — диде ул тавышына олыларча саллылык бирергә тырышып. — Фамилиям Злобин. Бишенче классны бетердем инде...

— Укуың ничек соң?

— Болай яхшы гына, — дип сузды яна танышым һәм кинәт, өлкәннәр белән сөйләшүен исенә төшерде булса кирәк, кистереп өйтте. — Уку өйбәт минем. Яхшы.

— Атлар белән аралашу ошыймы соң?

— Әлбәттә. Бик, би-и-ик ошый. Гомерем буге аларга тугрылыклы булып калырмам ахрысы...

Аның сөйләшү рәвеше, өлкәннәргә охшарга тырышуы ничектер бик тө таби-гый, килешле иде. Елмаюымны яшерә алмадым. Шулар арада аранга яна атларны алып керделәр, абзар аларның янгыравык кешнәшү авазларына күмелде. Шаяр-тып сорамайча булдыра алмадым:

— Атлар нәрсә турында сөйләшә, Валера?

Малаем бер дә аптырап калмады:

— Алар яна атларны күрделәр дә хәзер шулай танышалар, — диде ул бер минут та уйланып тормыйча.

Өллә ничек күңелгә рәхәт булып китте. Кешеләр дә шушы атлар шикелле бер-берсенә ачык булсын, тел яшерү, качып-посып эш итү кебек гамәлләр бул-масын иде дип уйлап куйганымны сизмә дә калдым. Чыннан да, атлар белән аралашу кеше холык-фигыленә дә тәэсир итми калмый икән.

Утыра идек жайлашып,
Күк тугайга бия бөйләшәп,
Колын тайдай уйнашып,
Ияләшәп утырып,
Иделдән саба тутырып,
Тин-кордашка кушылып,
Монда кымыз эчкән без идек.

Ат ул — бөйгеләр, чабышлар, хис, романтика дөньясы, тарих... Әмма ат асрау өле ул сәләмәтлек чыганагы да.

Кымыз борын-борыннан татарның төп асыл эчемлеге. Әнә бит, «Идегәй» дастанында тугайда ял итеп утыру күренеше ничек шигъри сурәтләнгән.

Нефть чыккан якларда кымыз ясау белән инде байтактан шөгыльләнәп киләләр.

— Бездә аны 1972 еллар тирәсендә ясый башладылар, — дип сөйли «Әлмәт-нефть» идарәсенен ярдәмче хужалыгы — «Нефтяник» совхозы кымыз ясау остасы Мөхәссәнә Гайнетдинова. — Шуннан бирле авыл кибетендә шушы шифалы эчем-лекнең өзәлеп торганы юк. Әлмәттән дә, башка яклардан да, хәтта күрше Башкортстаннан да килеп алып китәләр. Ә инде спортчыларны өйткән дә юк. Алар кымыз дигәндә акчасын жәлләми.

Мөхәссәнә Гайнетдинова кымыз ясау цехына егерме сигез яшендә килгән һәм шуннан бирле бер көн дә калдырмайча егерме ике ел буге эшләп килә икән.

— Кымызның сикхәтен, файдасын күрәсезме соң? — дип сорагач ул елмаеп кына куйды һәм безардан сорауга сорау белән жавап кайтарды:

— Кымыз булмаса, берүзем илле алты баш бияне сава алыр идеммени? Кымыз арытмый, бөтен арыган-талганны кулар белән алып ташлагандай итә. Спортчылар юкка ябырылмый инде ана. Менә мин хәзер дә берүзем эшлим, жай айларында, савым күбөйгәч кенә, тагын бер кеше өстәлә.

Хәер, кымызның шифалы үзенчәлекләрен бабаларыбыз бик борынгыдан белгән. Шулай булмаса, ерак сәфәрләргә чыкканда ат ияренә эленсә беренче әйбер күрәүкә—ягъни, кымыз савыты булмас иде. Хәзерге заманда да кымыз белән дөвалау санаторийлары эшләп тора. Туберкулез, ашказаны-эчәк авыруларын дөвалауда ана алмаш юк диярлек. Медицина белешмәлекләрендә актарынгач, мин кымызны тасвирлаган мондый юлларга тап булдым:

«Кымыз күчмә халыкларга бик борынгыдан билгеле шифалы эчемлек. Аның составында 2—2,5 процент аксым, 1—2 процент май, 3,5—4,8 процент шикәр, бер литр эчемлектә 100—200 миллиграмм микъдарендә С витамини, А, Д, Е, РР һәм В группасына кергән витаминнар, 400—600 миллиграмм фосфор һәм 800—1000 миллиграмм кальций бар. Ачылыгы аз булган кымызда уртача 0,6—0,8 процент, уртача ачылыктагысында 0,8—1 процент, нык ачыганында 1—1,2 процент сөт кислотасы; шул ук нисбәттән караганда спирт 1,1—1,5 һәм 3 процентка кадәр. Кымыз организм тарафыннан бик кинәл үзләштерелә, азыктагы аксым һәм майларның үзләштерелүенә ярдәм итә, матдәләр алышынуну яхшырта. Ул бик яхшы дөвалау чарасы буларак кулланыла».

Нефть якларында йөрибез...

НКеше кулы белән торгызылган, табигать һәм архитектура һәйкәленә әйләнгән саф чишмәләренң суларын авыз иттек, шифалы кымызын татып карадык, күндәм һәм мәрхәмәтле татар атларын иярләдек, урман-тауларын гиздек һәм бу як кешеләренң кунакчыллыгына, чал тарихтан килгән гадәт-йолаларыбызны кадерләп саклый белүләренә сокландык.

«Лениногорскнефть» идарәсенә караган «Зеленая роща» совхозы директоры Фәндәс Нургали улы Галиев тә шундый кешеләренң берсе булып чыкты.

Бай тормыш тәҗрибәсе туплаган җитәкче хужалык һәм аның киләчәгә хакында безгә бәйнә-бәйнә сөйләде. Һәм, әйтсә кирәк, бу хасият-халәт нефть төбәгә хужалыклары өчен уртақ. Бүгенгесә дә, киләчәгә дә.

Ф. Галиев (документаль язма):

— Совхоз 1970 елда оешкан. 1980 елдан башлап нефть-газ чыгару идарәсе системасында. Ярдәмче хужалык. Быелдан башлап «ООО» дип атала. Урысчадан тугырып әйткәндә, общество ограниченной ответственности, ягъни җаваплылыгы чикләнгән җәмгыять. Аерылган кебек инде. Әмма НГДУ белән бергәләп эшлибез. Мөстәкыйль дисәк тә, без «Татнефть» акционерлык җәмгыятенң тугандаш предприятиесә саналабыз, ничек дип әйтим, кендегебез белән шуна береккән инде. Искә гадәт буенча һаман да үзезнең ярдәмче хужалык дип йөри бирәбез. Әйтсә дә кинәл, мөгънәсә дә барыбер шул инде.

Хужалыкта өч мең баш тирәсә дунгыз, җиде йөз баш мөгъзлә эре терлек, йөз алтмыш баш ат. Атлар төрлесеннән. Алты чабышкы, юртақлар... Буденный токымыннан атлар бар. Үзезнең жирле токымнан ике чабышкы тотабыз. Аларның инде бөләкәчләре—колынары бар. Бияне яхшы гына чаба торган юртақ белән кавыштырган идек.

— Менә Кодашта жирле токымнан «Юлдаш» исемле бик шәп чабышкы үсеп килә, ике генә яшты өлсә. Сөзгә менә дигән «кияү егет» буласы...

— Рәхмәт. Безнең бөләкәчсез кыз бит. Киләчәктә икесеннән менә дигән жирле татар нәселлә атлар—житсә чабышкылар башланып китсәргә бик мөмкин. Андый уй-планнарыбыз бар.

— Сөз—директор кеше. Әгәр директор булмасагыз, шушы атлар янында гына эшкә калыр идегезме?

— Рәхәтләнеп. (Елмай). Җиденче классны бетерү белән көтү көттем бит мин. Ундүрт яштың. Аннан ике ел Бөгелмәдә училищеда укыдым. Армиягә хәтле бер ел тракторда эшләдем. Кайткач шофер булдым. Кичке мәктәпне төмамладым, җиттән торып техникум бетердем, совхозга килгәч терлекчелектә механик булып эшли башладым. Инженер-гидротехник та булдым әле. Ун ел инде хәзер менә шушы эштә.

— Гап-гади, бәлки берәз гына хәйләкәррәк бер сорау бирсәргә теләм кымыр-жып тора: ат нәрсә бирә совхозга, ник кирәк ул сөзгә?

— Әлгә әллә ни файда күргән юк анысы, йөк ташуда файдаланабыз. Элегрәк бит бер капчык он илтү өчен дә трактор яисә биш тонна күтәрешле машина куу гадәткә кергән иде. Аннан чабышларга әзерлибез. Бала-чага бик теләп йөри ат янына, аларны өйрәтәбез. Мәктәп балалары күрше авыллардан да килә. Ат

асрау ниндидер матди файда алу өчен генә түгел, күбрәк рухи байлык өчен ул. Хәзер бик күп хужалыклар чабышкылар, юртаклар, нәселле атлар үрчәтү белән шөгыльләнә. Киләчәктә үзәбездә нәселле колыннар үстәрәп азрак матди файдасын да күрербез дип өметләнәбез.

— Әйтик, бик яхшы нәселле чабышкымы, юртакмы тәрбияләп сатсагыз аны күпмедән алалар? Уртача базар баясе ничегрәк анык?

— Аның хакын мин өздәрәп кенә әйтә алмыйм. Барысы да нәселенә, тәрбиясенә һәм бәйгеләрдә үзен ничек күрсәтүенә бәйле. Әмма бик яхшы атларның миллиард сумга хәтле торганын яхшы беләм.

— Хужалыкта мал шактый. Алардан алынган продукцияне эшкәртәргә дә кирәк бит әле. Ул яктан караганда мәшәкате житәрлектер. Үзегезнең цехлар бармы?

— 1994 елда ит комбинаты эшли башлады. «Лениногорскнефть» идарәсе төзеп безгә тапшырды. Хәзер анда 18—19 төрле продукция житештерәбез. Колбаса, ысланган ит, итгән башка төрле ризыклар... Сөтне шөһәрдәге махсус кибетләребездә сатабыз. Калган хәтлесен сөт комбинатына жибереп, алынган продукцияне тагын кибетләргә чыгарабыз. Икмәк пешерүне юлга салдык, аның өчен махсус итальян жиһазлары алдык. Ипекәй хәзер тулысынча үзәбездә пешә.

— Татарга гына хас ризыклар да бар. Ул да шул ат белән бәйле. Казылык ясау, ат итен ыслау... Андый төр ризыклар әзерләмисеңме?

— Казылык дигәннән, анысын бүген авыз итеп карарбыз. Анысы әби-бабайлардан ук йола белән киңә торган эш. Бәләкәй чактан ук әти-әниләр ясыи иде. Ит комбинатында да ат итеннән төрле деликатеслар, ягъни затлы ризыклар әзәрлибез.

— Ат итенәң үзенә генә хас ниндидер хасиятләре бар дип сөйләшләр...

— Аны төрле яктан мактыйлар. Ат итендә холестерин аз, хәтта бөтенләй юк диләр. Шунның өчен дә ат итен бик яратып ашыйлар аны. Ат ите ашаган кеше тунмый. Элек-электән бит инде авыл кешесе ат ите белән ризыкланган, билбавын бәйләгән дә теләсә кайсы суыкта чыгып киткән, биштәрәнә ат итен кыстырып. Жәй көне бозылмый, кыш көне тундырмый дигәндәй...

— Поселокта төрле милләт вәкилләре яши икән... Аларның ат асрауга мөнәсәбәте ничегрәк диме?

— Зеленая Роща 1947 елда оешкан. Килгән халык бит... Яртысына якыны татарлар, 34 процент чамасы мордвалар, 12 процент чуваш. Башка милләт кешеләре дә яши. Уртача телебез, нигездә, татар теле. Атка мөнәсәбәт дигәннән, затлы малны барысы да якын итә, анысы. Әмма татар малайлары ат дигәндә үлә инде.

Нәр авылның үз йөзе, үз язымышы, үз мәшәкатләре. Әмма арада нефтьчеләрнең ярдәмен, аларның кайгыртуын тоймаган бер авыл да юктыр, дисәм, ялгышмам кебек. Бу яктан «Зәйнефть» идарәсенең ярдәмче хужалыгы булган Гулькино авылы язымышы асруча гыйбрәтле.

— Элеккеге «Рассвет» колхозының бер бригадасыннан аерылып чыккан чакта безгә утыз ат, илле баш умарта һәм илле бозау гына калган иде,— дип сөйләде безгә хужалык директоры Әнвәр Ләбилов.— Шуннан гайре бернәрсә дә юк иде. Ярым жимерек йортлар, уңдырышы соң чигенә житкән ярлы басулар, менә авам, менә авам дип торган каралты куралар... Ә бүген, эңә, карагыз, күз явын алырдай коттеджлар, мәктәп, районда иң яхшы саналучы балалар бакчасы. Барысы да нефтьчеләр ярдәме белән аякка бастырылды. Атларга килгәндә, аларның саны йөз илләгә житте, шуларның утызы спорт атлары, яхшы токымлы, нәселле атлар!

Директорның горулануын, шушы елларда ирешкән уңышлар белән куануын аңларга була. Һәм без рәхәтләнеп тынладык, аның белән бергә сөендек, аның проблемаларын үз йөрәгебез аша үткәрдек. Сүенеп-сүрелеп баручы нигезне торгызудан да изгәрәк гамәл бар микән бу дөньяда!

Авыл аксакалларынан берсенә әйткәнә иде һаман колактан китми:

— Авылда бала-чага тавышы беткән иде. Сонгы утыз елда бер генә яна йорт та төзелмәгән иде бит. Авыл үлеп бара иде, ачы язымышыбызга күнгән идек инде. НГДУ безне яшьлелебезгә кайтарды. Урамга чыгарга күнелле бит хәзер. Бала-чага йөгәрәп йөри. Үлеп баручы авылга жан керде. НГДУ башлыгы Геннадий Васильевич Зиминны коткаручы фәрештәбез дип саныйбыз. Минем үземнен улым

ун ел чигтә йөргәннән соң әйләнәп кайтты. Үзем чакырдым, авыл терелә бит, кайт, дидем. Шофер булып эшли.

— И-и, ул гынамыни,— диде картыбыз кинәт кулын селтәп.— Элек гектарыннан, әйтергә оят, уника центнер ала идек бит. Хәзер кырык өчәр центнер уңыш жыбыз.

Аның хискә биреләп сөйләгәнән сабыр гына тыңлап торган Әнвәр Мәжитович та өстәп куюны кирәк тапты ахрысы.

— Әйтерәң бармы,— диде ул аксакалның сүзләрен жөпләп.— Яшьләр кайта бит. Мин килгәндә мәктәптә жиде бала бар иде. Хәзер сгерме тугыз укучы, ө балалар бакчасына кырыклап бала йөри. Авыл үсә бит, терелә бит. Мона ничек куанмыйсың!

Жәй башы.

Кояш баеп бара. Кызылсу шар каурый болытларны алсу төскә манчып акрын гына офык буйлап тәгәри.

Без мәгърур Чатыр-тау түбәсендә. Йа Алла! Бу якларның матурлыгы, гүзәллегә! Бирсә дә бирә икән Ходай бу кадәр дә әйтәп, аңлатып бетергесез, иң маһир рәссам пумаласыннан чыккан сурәتلәргә дә сыяп беткесез камиллекне, тылсымлыгын. Бу гүзәллектән күнел хисләре тупасланган иң каты бәгырьлә кешеләр дә газиз туган жиребезгә ятып, кочаклап еларлык икән ләбаса! Чит жирләрдә гомер асраучы адәм баласының соңгы мизгелендә «Ай, газиз туган жирем! Бер генә күз салып алсам да хәлем яхшырыр иде!» дип тилмерүе юкка гына түгелдер, күрәсен.

Тауның жырчыклы битендә, маңгаенда кистереп искән кичке жылдан кылганнар уйнаклай. Без кулларыбызны маңгаебызга куеп очар кошлар биеклегеннән тирә-якны күзәтәбез. Әнә, күз колачы житкесез кинлекләргә, әйтерсәң, ниндидер тылсым иясе әкияттәгечә көзгә кыйпылчыклары сибеп калдырган, яшел өслеккә көмеш жепләр белән нәкыш-бизәкләр салган. Дингез тигезлегеннән 334,5 метр биеклектән исәпсез-хисапсыз күлләр һәм инешләр әнә шулай сихри матурлыкка ия булып күренәләр. Шулар арасындагы иңкүлекләргә, тау куеннарына сыенган авылларда нинди бәхетле кешеләр яши икән! Бәлки, жир йөзендәге оймакның үзедер бу! Тау битләреннән агып чыккан кизләүләр дә көрсә чышмәләредер... Юкка гына Казан мәмләкәтен яулап алуда катнашкан Явыз Иван сәргаскәрләреннән берсә — кенәз Курбский борыңгы дәүләтебез биләмәләре хакында «райская земля» дип язып калдырмагандыр.

Чатыр-тау шаһит: бу як кешеләрендә матурлыкка, табигать биргән сафлыкка омтылу шулкадәр көчле икән ки, әнә шул омтылыш яңартылган, торгызылган йөзләргә чышмә-кизләүләр жырына әйләнгән.

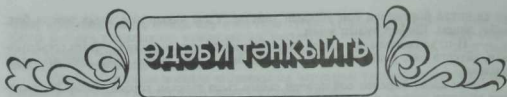
Чатыр-тау шаһит: таулар арасындагы иңкүлекләрдә янадан ярып атлар кешни. Ат ул — татар жаны, татар рухы! Жаныбызның терелүе киң яланнарны иңиләп чапкан кайнар аргамаклар уенында.

Чатыр-тау шаһит: нефть төбәкләрендә асылыбызга кайту, рухи бөтенлегебезне яңарту эзлекле бер үсештә. Ул алтын һәм көмеш айларын күккә чөйгән йөзләргә мәчет манараларында уйнаган коңш нурларында.

Ерак гасырлар авазын хәтерендә саклаучы мәгърур Чатыр-тау барысын да күрә, барысын да хәтерли.

Чатыр-тау өстендә кылганнар уйнаклай...

Лена Шагыйрьжан

ШАГЫЙРЬ БУЛАСЫҢ КИЛСӘ — БУЛ!

I

Әдәби тәнкыйтьче булу өчен, фанатик булырга кирәктер. Фидакарь булырга! Безнең әдәбиятыбызда тәнкыйтьнең чын-чынлап үсеп китмәве, ихлас тәнкыйтьчеләрнең бер-ике генә бөртек булуы бик кызганыч. Бүген мин моның сәбәпләрен дә аңлый башладым... Һәрбер әсәргә, сүзгә инә күзәнәк үткәреп утырырга кем теләсә соң?! Чөнки бу эш гаять зур физик көч, вакыт һәм искизмәле ахлакый киеренкелек таләп итә икән... Ә бит безгә әдәби тәнкыйть турында бик житди уйланыр вакыт житкән! Юкса, гомерләре узып барган бик күп әдипләрнең дә үз вакытында бер төплә бәя алганнары юк бит! Кемнең кем икәнән колактан-колакка гына сөйләп, әдәбиятны үстәреп булмавы сер түгел. Беләбез ич, вакытында әдәби тәнкыйть-бәя алып калган әдипләргә генә сан бар... Бәя бирелмәгәч, әлбәттә инде, нәрсәнең арзан, нәрсәнең кыйммәт икәнән белеп тә бетереп булмый.

Әдәби тәнкыйтьнең тиешле колач алмавы жәмгыятьнең дә шунди хәлдә калуын күрсәтүче бер индикатор икән ул! «Тәнкыйть — кирәкле шәйдер», дип Тукай юкка гына язмаган... Югыйсә, без карагыч кычкырырлык дәрәжәдә дилетантлыкка кереп батчак... Әдәби тәнкыйть сүнгәч, чагыштыру да, анализ ясаучы да, этәргеч бирүче дә юк профессиональ дәрәжәгә ирешмәгән шигъри кәсәләренә юлны ябучы да юк. Искеләр һаман шул тузып беткән тажларын киеп утыра, ә яналарны искә дә алмыйлар...

Кызганыч, әдәбиятка күз-колак булып торучы зирәк аксакалларыбыз бетеп үк куйды, ахрысы. Ә ниңә яшьләр арасында күрәнми соң әле ул егетләргә сүз әйтүчеләр?! Тукайлар бит бөтен әдәбиятны саклап торганнар. Ниңә дип йорт казына әйләнәп бетте соң әле безнең шактый талантлы вә белемле яшьләребез?!

Боларны ник язам? «Сүз башым бит — Шүрәле»... Әмма бит Шигъри турында сөйләшү нәкъ менә Тәнкыйть дигән сүздән башланарга тиештер дә...

Татар әдәбиятын, аерым алганда, шигъриятен гүзәл әсәрләр белән багткан һәм шул ук вакытта пүчтәк сүз тәзмәләре белән дә житәрлек чүпләгән гыйбрәтле 20 иче гасыр узып бара... Поэзиябезнең иң асыл вә затлы энжә-мәржәннәрендә тулланып калган бетмәс-төкәнмәс рухи-эстетик энергияне файдаланабызмы без? Алтын фондыбызга кереп калган әсәрләрнең гүзәл традицияләрен саклап, үстәреп барабызмы? Шигърият ниләр кичерә, ни хәлдә ул? 1996 иче елда төп әдәби басмабыз «Казан утлары» һәм яшьләр өчен чыга торган «Идел» журналында дөнья күргән шигъри әсәрләр ни сөйли? Бу сорауларга бер селтәнүдә генә җавап бирү, әлбәттә, бик кыен. Андый вазыйфаны татар шигъриятенә һәр сулышын бөтен күңеле белән тоеп, моның өчен үзен җаваплы итеп сизүче, аның һәр адымын дикъкат белән жентекләп анализлап баручы гына тулысы белән үз өстенә алырга тиештер... Чөнки объектив хәлләргә субъектив караштан чыгып кына бирелгән бәянең кабул ителмәве дә бар.

...Шушы шаукымлы заманда безнең яраткан һәр ике журналыбызның да озлекмичә, әйбәт кенә чыгып баруы да зур куаныч. Әлбәттә, 70—80 авторны иңләп-колачлап бетерү бик катлаулы, һәрберсе турында башка килгән фикерне әйтсә дә килә. Шул ук вакытта, язмам да бик озынга китә, дип, кысыларга да туры килә. Сүз дә юк, әдәби күзәтүнең принципнары да, ысуллары да күп төрле. Без исә аерым шагыйрьләрнең әсәрләренә тукталып үтәрбез һәм сүз уңасында

өйтелеп барган фикерлөрдөн чыгып, гомуми бер нәтижә ясарга тырышырбыз.

Күзәтүне күренекле өлкән шагыйребез Гамил Афзалның «Ян йолдызым, ян» дигән яңа шигырьләр циклынан башлап жибәрик. («Казан утлары», № 5). Дөресең әйтергә кирәк, аларда без әлләни яңалык тапмадык. Һәммәсе дә авторның элекке шигырьләрен хәтерләтә. Гамил аганың сатирасы, әлбәттә, үткен. Ләкин лирикасына килгәндә, ул берәз примитиврак кабул ителә. Яңа хисләр, ачышлар юк, дияргә кала. Сатирасында исә ул үзенә бер «Көлкә бүлмәсе» барлыкка китергән әдип. Чөнки аның шигырьләре үзе яшәп арган заманның «кыск. көзгеләр патшалыгын» чагылдыра. Шул чорына аваздаш рәвештә, аның шигыриятенә үз формасы да калыптанган, үзенчә күрү, фикер йөртү системасы барлыкка килгән. «Робот» дигән шигыре әнә шул сыйфатларын раслап тора да. Биредә автор бүгенге чорны «Ялган сүзләр заманы» дип сүгә. Югыйсә «чын сүзләр» заманын да үз күзләре белән күргән тәҗрибәле шагыйрь бит инде ул. Шагыйрь генә түгел, ил агасы... Мин үзем Гамил ага әйткәнчә үк «иң кабахәт заман килде»,—дип хәһрләмәс идем бүгенгесә... Бәлки, бу аның яшьлекне сагынуы белән бәйлә бер үкенеч-рәнжешедер... Ә бәлки, бер социаль ностальгиядер... «Яңа шагыйрь» дигән шигырендә исә ул үзе дә искедән тарык булганын яшерми: «Яңа шагыйрь килер. Безнең зиһенне, хисне кинәйтер, көтмәгәндә, уйламаганда»...—дип өметләнә... Шулай итеп, яңа сүз кирәклеген халык шагыйре үзе дә бик яхшы аңлый башлаган. Ә бер шигырендә ул, гомумән, искене дә, яңаны да хәтереннән чыгарып жибәргәндәй,

Басуларда жир тырнагач көзле-жәйлә,
Шөкер әле, өстәлбездә ипи-чәйлә.
Жиребезгә ятлар килеп хужа булса,
Нишләребез, дип утырабыз әйле-шәйлә,—дип зарлана.

Шагыйребез әллә тарихны «онытып жибәргәнме»?! «Нишләребез» дип утырырга соң бит инде хәзер...

«Халык дусы» дигән шигырендә «уйлап ятам шигырь сыйфатын» дип язса да, кайбер шигырьләре бик үк сыйфатлы булып бетмәгән, диясе килә. Ә мәнә «Пәйгамбәрләр» шигырендә Казан артына тел тидереп алуы булса кирәк...

Казан арты шәп егетләр биргән,
Абзар арты шәп бәрәңге биргән.
Ал чәчәкләр, гөл чәчәкләр бердәм.
Үсеп чыга тирес түккән жирдән...

Шулай да өлкән шагыйребезне мин, һичшиксез, «халык дусы», дияр идем. Гомер бус аның хәлен кайгыртып, ачынып язган шагыйрьгә рәхмәттән башка сүзсез юк.

Шул ук журналының 6 нчы санында Наһар Нәжминен бер бәйләм шигырьләре урын алган. «Бер минутка бүген озайды көн» шигыре күнелне әллә нишләтәп жибәрә. Чөнки ул өлкән яшәтгә кеше психологиясен ача. «Минем яшәтә бер ел гомер дә бит —Кабатланмас бүләк»,—ди автор. Әйе, бу хис яшьләргә әле таныш түгел, гәрчә бер ел гомер ул кемгә дә кадерле... «Тынлык», «Зур үсегез» дигән шигырьләрендә дә шул психологик кичереш-халәтен нечкә образлы итеп әйтәп бирүгә ирешкән. Ә мәнә «Табышу» шигыре (Р. Минцуллинга багышланган) исә берәз ясалмакар килеп чыккан. Телә дә кытыршы, интонацион-синтаксик төзәлеш катлаулы. Наһар Нәжми татар шигыриятендә үз урынын алган зат, без аның ул урынын какшатуны һич тө максат итеп куймыйбыз. Шулай да бер кыска гына шигырендә ул болай дип язып куйган:

И, мактыллар... Күрәп торам,
Мактау сүзләре ялган.
Ә бит ялганга ышану
Макталучыга яман...

Күрәмсез, кешеләр яши-яши, үзләренә сизенү-тоюларына күбрәк ышана башлый торганнардыр. Бу гыйбрәт яшәрәк макталучыларга да файдалы булырлык.

«Казан утлары»ның да, «Идел»нең дә 8 нче санында Әдип Маликовның шигырь бәйләмнәре басылган. Төрлө елларда азылган әсәрләре юбилеә уңае белән бирелгән. «Яшен суында» битен юган фронтовик шагыйрьне нечкә күңелле, дими, ни дисен?.. Сугыш аны чыныктырган да, хисләрен тагын да нечкәрткән дә,

күрөмсөң. «Жыр туганда» шигыре аерча бер ярату хисе белән азылган. Шагыйра Сажидә апа Сөләйманованың дингез яры буенда сихерлөнгөн кебек вак ташлар жыеп йөрүен сурәтлән ул... Гүя шагыйрә портретына тагын бер сызык-штрих өстөп куйган... Формасы дә бик төгөл табылган: дингез сурәтен чагылдырган кебек, һәр строфа дулкын-дулкын тезеләп, берсен-берсе кугандай, жәелә, үсә бара. Гүзәл бер романтик сурәт тасвирлана. Гомумән, бу циклыларында Әдип ага әдип буларак бик тулы ачылган. Бер шигырен ул «Жырчыларын халык үзе сайлый, Күнеленә булса аваздаш», дип тәмамлай. Без телгә алган һәм алыначак шагыйрьләргә дә турыдан-туры кагыла бу. Шагыйрь үзе әйтмешли, халкы күнеленә «жыр булып кунып» калган...

Әйтергә кирәк, өлкән яштөгә шагыйрьләребезгә, халык, ил турында уйланып язу белән бергә, кеше гомере, яшьлекне сагыну, адәм баласының иң нечкә күңел тибрәлешләрен ачып бирү хас. Бу жөһөттән, мин күренекле шагыйребез Илдар Юзеев шигырьләренә аерым тукталып үтөргә теләм. («Казан утлары», № 1). Сыкрау-әрниү, яшәү белән үлем турында фәлсәфә йөртү, тормыш гыйбрәтләре, дөнья күргән кешенә четрекле психологиясе — болар барысы да авторның «Ут эчендөгә чөчөк» дигән шигырь төлгөшләрен тәшкил итә. Илдар абыйның бу шигырьләре образларга бай, форма ягыннан төрлө, чын осталарга хас төгөл булулары белән аерылып тора. Үкенеч, янар кошка әвереләсә килү, янаруга сусау, сагыш-моң тулы жан, психологик кичерешләрнең төрлө нюанслары...

Өйдә әле, үпкә-ачуларны,
Хәтер калуларны онытып,
Салкын мәңгелектә югалганчы,
Яшик бер-беребезне жылытып...

— ди ул.

«Салкын мәңгелек» — аерча тәэсир итә. Шушы сүзләр, шушы эпитет булмаса, шигырь гап-гади иске бер сүз булып кына калыр иде. Шагыйрьнең осталыгы әнә шунда. Чуарламыйча гына, бер метафора яки эпитет белән тәэсир итү көченә ирешү...

«Казан утлары»ның 2 нче санында Әхсән Баянның «Дога» дигән шигырь бәйләменә юлыгабыз. Шагыйрьнең хисләре гаять нечкә, күңелә ифрат тиз жәрә-хәтләнүчән. Ләкин ул кайвакыт шул хисләргә төңгәл кайнар сүзләрен табып бетерми шикелле. Ә менә бер шигырендә ул гаять уңышлы сурәтләү алымын тапкан:

Кулыңнан тиз ычкындырма
Саклай бел мизгелдәрне,—
Дип кинәш бирү жинел дә,
Ничек тотыйм жилдәрне?..

Дүртенче юлы бөтен шигырьне бизәп торырлык образлы булып чыккан. Ләкин шунда ук соңгы строфа безгә кәсфне жибәрә; «Чын яшәү бүген икәнне Артык та соң аңладым». — Сизәсезме, дүртенче юл кытыршы. Уйланып утырса, бәлки

«Чын яшәү бүген икәнне
Бүген генә аңладым»,

— диебрәк язып куяр иде дә, шигырьнең хикмәтен дә көчәйтеп жибәрер иде. Ләкин без аңа үз сүзөбезне көчләп куйдыра алмыйбыз, әлбәттә.

«Күккә карыйм» шигырендә — Галәмгә эндәшүче лирик геройның үтә нечкә бер халәте тасвирлана. Ләкин теле авыррак. Житмәсә, югары стильдә азылган әсәргә ниндидер ятышсыз гамәл килеп керә: «Йолдызларны тота очкылык...»

Адашып калган Жир баласы, мин еш
Сорыйм сездән шулай кычкырып.
Ә жавапсыз тынлык шундый суык —
Йолдызларны тота очкылык...

Минемчә, бу уңышлы табыш түгел. Ничектер, пародия сорап тора кебек. Илһамлыкны сүндерә. Стилистик яктан да бу строфада житешсезлек бар. Әйтик, «мин еш» беренче юлга көчләп кергән (ритм өчен). Чөнки «Адашып» сүзе, юлның башында куелганлыктан, ашыгып әйтелергә тиеш була... Әгәр дә: «Мин адашып калган Жир баласы» дип язсаң, трагик мәгънә төсмерен бирерлек «адашып» сүзе

иркен итеп, басып ясап әйтелер иде. Нәм, «мин еш» дигән балласт сүзләр үзеннән-үзе төшеп тә калыр иде... Аларның бернинди дә мәгънәсе юк: чөнки еш эндәшсәң ни, сирәк эндәшсәң ни йолдызларга — бу мөһим түгел... Менә шундый кытыршы урыннары еш кына шигырьнең төмән ала. Юкса без Әхсән Баянның нечкә хисләр булуын да, хис-фикерләргә байлыгын да кире кагарга һич тә жыенмыйбыз.

Әхмәт Рәшит шигырьләре исә хискә ярлырак. Күбрәк, сөйләү өстенлек итә. Темалары төрлө булса да, шигырьләре монотонлы булып китә. Аннары «Ялгызлык» шигырьенең исеме һич тә эчтәлеген ачмый. Чөнки автор ялгызлык халәтен ачарга жыенмый да. Ул күбесенчә үзен-үзе рухландыручы ролендә кала. Гәрчә шигырьгә эпиграф итеп Тукай сүзләре куелса да, Тукай ялгызлыгы ул инде бөтенләй башка нәрсә. Минемчә шигырьгә «Үз-үзенне юату» яисә «Сынмасыгылма» дигәнрәк исем куярга иде.

...Һәм менә хисләр сурәтенә сусап беткәндә генә, Кави Латыпның «Сурәтләр сүзләр» дигән шигъри циклына тап булам. («Казан утлары» № 5).

Кайчак бер сүз өчен Идел кичтем,
Таш кистем,
Сират күперен үттем,

— ди шагыйрь, Сүз кадерен аңлап. Укучы да уйга кала: «Нинди Сүз икән ул?» — Кави Латып шигырьләрендәге иң изге, иң кыйммәтле сүздер ул... Ә шагыйрь ижатында андый сүзләр житәрлек. Бу шагыйрьнең төмам онытылып, традицион шигырь кануннарына һәм кысаларына сыймыйча, гел үзенчә үжәтләнеп язучы, малайларча беркатлылык белән кушылып киткән чын ир-атларча рухи ныклыгы һәм үзенә инануы — бөтенесе бергә аны яраттыра башлый... Ниһаять, дөнья, тормыш, кеше язмышы һәм үз хәле турында ачынып һәм гел үзенчә генә «сөйләве» безне дә тәэсирләндерә, уйга сала. Кави Латып искиткеч тынгысыз жан. Ул бертуктаусыз яшәү серләрен һәм үзен-үзе ача бара. Аның лирик герое тормышны үлөп сөя, әжәлне жинүенә гажәпләнә:

Яшәүдән миңа — тагын да
ни кирәк инде?!

— дип үзенә-үзе ирония белән сорау куя... Минемчә, яшәү аңа нәкъ менә шигырь язучы өчен кирәктер...

Шушы ук санда Нәжип Мадъяров шигырьләре. Алар өлкән яшәтөгә уйчан кешенең яшәү халәтен чагылдыра. «Ашкын әйдә» шигырендә «өлкәнлек жылләр»нең өле үзен егарлык түгеленә «канәгать» булуын белдерсә дә, авторның тел кытыршылыгын тоеп, бик үк канәгать булмавынмы әйтергә туры килә... Иң мөһиме, ул бик күпләр кебек, авылы сагынып үләм инде, дип ынгырашмый, рәхәтләнеп авылда яшәп ижат итеп ята, хәтта кызыктырып та куя...

Ана бу яктан кызыксаң, Сафуан Мулла Галинең беркайчан да тормыштан өмет өзмәвенә сокланып куясын. («Казан утлары» № 12). Үз шигыренә тугры кала алган бу кеше — бик нечкә күңелле, һәм шул нечкә хисләрнең әсәрләрендә үзенчә әйтеп бирүгә дә ирешә.

Кайтсам, ятып үбәр идем.
Атам-анам эзләрен,

— дип яза ул. Гәрчә бик таныш кебек ишетелсә дә, шигырьдә болай дип әйтүче юк иде бугай өле.

«Казан утлары» (№ 1) һәм «Идел» (№ 11) дә Фәнис Яруллинның «Шушы килеш яратыгыз» һәм «Яна дәфтәр» дигән шигырь бәйләмнәрен укып чыктым. «Хажга барган кебек савыктым» дигән шигырь бик матур. «Сандугач тыйнаклыгы» дигән шигырь исә бер дә яңалык түгел: тапталган образ, күп тапкыр кабатланган фикер. «Анам теле» шигырьдә дә яңалык белән аерылып тормый, өлбөттә. Бу темага язганда, гажәеп оригиналь булу сорала. Әмма «Яна дәфтәр» циклы шагыйрь ижатында ниндидер үзгәреш барлыкка килүенә ишарәли. Шагыйрь үзенә дә, өйләнә-тирәгә дә өр-яңадан бәя бирә кебек. Фәнис Яруллинның пафос белән язган шигырьләренә караганда, эчке драматизм белән сугарылган әсәрләре миңа ныграк тәэсир итә. Чөнки аларда лирик геройның чәтрәклә кичерешләре, жан һәм төн газаллары тетрәндерә. Әлегә циклда шагыйрь үзенә ялган дигән мәкерле ширбәттән айный башлавын сурәтли. Гажәп, Наһар Нәжми дә шул хакта ачынып яза. Инде менә — Фәнис Яруллин:

...Йә иң татлы сүзләр булып
Күнелгә тамып тора.
Татлы агуын ул шулай
Тамчылап салып тора,

— ди ул үзенең «Алдану» дигән шигырендә. «Жиңелү» шигыре дә гыйбрәтле. Ул эчкә бер килешү, бушану һәм берәз үкенү тойгысын сиздерә:

Жиңелүне горур кичерә белү
Үзе жиңү, үзе батырлык...

Хәлбуки, Фәнис Яруллинга хафаланырлык урын юк. Ул батыр шәхес. Ихтыяр көчә — сокланырлык. Аның күпсанлы үз укучылары бар. Өстәвенә, ул сатира өлкәсендә аеруча көчле. Гомумән, бу шагыйрьгә ирония хисе дә, ярып өйгү осталыгы да хас. Авторга, үзе әйтмешли, «Каләм-атың чабып торсын», — дигән теләктә калабыз.

Һәр ике журналда да укучыларыбызга күптән таныш, әдәби тәнкыйтьчеләр-дән күп мәртәбәләр бәя-бәһаләмәләр алып калган исемле-атлы шагыйрьләребез-нең дә кызыклы шигырь бәйләмнәре, поэмалары белән танышырга була. Шундыйлардан берсе — Равил Фәйзуллин («Казан утлары» № 3).

Кичәрләр дип, озак еллар күпер салдым,
Эш беткәндә, карап баксам — елгам кипкән?

— дигән юлларын уку белән, сискәнеп куясың... Бу — күпләрне уйга салырлык. Яисә менә тагын шул ук шөбһәләнү:

Гомер буге нур чәчәм дип, жырлар яздым.
Томнар чыккач, карыйм: укучы бар микән?

Дәрәс, бу строфа беренчәсе шикелле образлы итеп әйтелмәгән, артык конкрет, көндәлеккә ызып куелган бер эчкерсез сорау кебек кенә. Ләкин, иң мөһиме — мәшһүр шагыйрь дә сагаеп калган: кемнәр өчен язган булабыз соң без?! Бу иңдә безнең һөммөбезнең дә иң авырткан жиребез. Шушы ук циклда «Иңдә табигатьтә ялгышамы?» дигән юлларны укыгач, «табигатьнең бөтен эше ялгышудан гайбарәт тә бугай әле ул», — дип җавап бирәсе килә... Әйе, кышкы яшсн гажәеп сәер булып тоелса да, аны нәкъ менә табигатьнең үз законнары белән аңлатып та була ич... Миңа калса, бу күренеш шигырь өчен бик шөп образ, сурәт булып торса да, лирик геройның күнел халәтен ачу өчен файдаланылмый калган... Ә бит бу «сәер» күренешне рухи халәт белән параллель рәвештә «уйнатырга» да мөмкин иде. Ә болай ул — гап-гади «фәнни» сорау гына булып калган. Аннары, табигать ул нич тә дәрәслек эталоны түгел!

...Шагыйрьнең бөтен ихтыяжы хисләр һәм фикерләр энергиясеннән данми бушанып торудыр. Равил Фәйзуллин да, ашыга-ашыга һөммәсен өйтеп калырга, бигрәк тә «ташка басып куярга» яскына. Кыска шигырьләр дә шуның бер галамәтедер, күрәмсен. Әлбәттә, алар арасында бөтенесе дә хикмәтле булып бетмәскә дә мөмкин. Ә менә унышлысы истә дә кала, уйландыра да; өстәвенә, тел осталыгы белән дә аерылып торса, аны мисал итеп тә китерәсе килә:

Академиклармы?
Бездә дә бар. Байтак алар.
Әгъза да хакыйкый,
Әгъза да хакыйкый...
Тик иңиләптер юк арада
берәр Нәкый,
йәки Бакый,
йә Исхакый...

...Калейдоскоп төсле бер-бер артлы үзгәрәп, алмашынып торган серле кыска шигырьләрдән соң, бербөтен булып укмашкан, кызыклы образ-фикерләр, эзлекле композиция һәм сюжетка корылган озын шигырьне, ягъни поэманы тагын да бирелерәк укыйсың. Шагыйрь Ренат Харисның «Казан утлары», 9 нчы санда чыккан «Гармунчы» поэмасы — әнә шундый. Бу шагыйрь кызыклы поэмалары белән иҗтибарны гел җәлеп итеп тора. Ул кеше психологиясенең күп төрле нюансларын сурәтләргә сүз таба... Үзе дә дөньяга, моңга, жыр-музыкага гашыйк шәхес. Автор үзенең бу поэмасын гүя хәтер кылларыннан, гармун төймәләреннән, халык моңнарыннан эзләп табып иҗат иткән. Әсәр яшьлек, мәхәббәт, моң

сагыну хисләре белән сугарылган. Поэманың һәр бүлегә «Жаным жырлап жибәрә»... дигән юллар белән үстөреләп бара. Ә берсендә— «үзе елап жибәрә...» Автор әлегә әсәрендә укучыны жалеп итә торган бер «ачкыч» таба һәм шул табышын бөтен поэманың төп мәгънасен, рухи эчтәлеген ачу максатында, оста итеп уйната да. Бу инде— тәҗрибә, шигырь «серләрен» камил белүдән, һәм, әлбәттә табигый нечкәлектән килә. Шуңа күрә поэманың иң ахырында «гармун (үзе) елап жибәрә»...

...Шулай ук бик төп нечкә күнелле, әмма сөйләү-көйләү рәвешле, дөньяны күрү үзенчәлеге белән бөтенләй башка төрле Рәдиф Гаташның да «Жанның бер сәфәре» дигән шигырьләр төлгәсә зәвыклы укучыны тәэсирлөндерер... («Казан утлары» № 2). Биредә— жан сурәте, жан сәфәре, кеше рухы— үзәктә. Интонацион яктан да бик үзенчәлекле. Аңардан төрки аһәңнәргә сусау бөркеләп тора: «Шул гөлләрнең исе тансык Иделгә»,— ди ул. Яисә «Яшь жаның ни белән баеган?»— дип эндәшә. Әйе, кеше өчен жан хәрәкәте, рухи камиллеккә омтылу— иң мөһимдер, күрмәсен. Сүз унаеннан, татар шигъриятенен бүгенге хәле һич тө аяныч хәлдә булмаса да, кайбер авторларга әнә шул жан хәрәкәте, жан сәфәре житенкерәп бетмәвен искә төшереп үтәргә кирәк. Рәдиф Гаташның бу яңа циклында «Моңлы бер мөнәҗәт» дигән өлеш дө уңышлы. Илаһи мәжүсилек биләп ала жанны. Рәдифтә шушы хис гажәеп бер яшәү сагышы, үкенечле бер бәхет көе булып, коткаручы моңлы мөнәҗәткә әверелә... «Хисләр көрваны» юлда аның...

Журналның 12 нче санында Рөстәм Мингалимның «Жизле йөгән, жирән атын» дигән баш астында бирелгән бер бәйләм шигырьләре белән танышып чыккач, бу мәгълүм шагыйрьнең һаман үз юлы белән бара бирүен күрәбез:

Жизле йөгән, жирән атын
булса бүген кулында,
Минем сыман шигырь язып
йөрмәс идең син монда,—

ди ул кемнәргәдер киная белән. Ләкин бит кулында ат уйнаткан затларның да шигырь язып яшәвен күрәп торабыз. Ул гынамы, «Үзе алтын чыгарса да, Жыр чыгарган» (Л. Ш.) шагыйрьләрен дә беләбез. Шагыйрьлек— ул яшәү рәвеше, фаний дөньяның мәңгелек бер күренеше, һәм аны атсыз-йөгәнсез калу белән генә бәйләп аңлатырга кирәкмидер, миңа калса...

Рөстәм Мингалим, гадәтенең, мәгълүм калыплар белән генә чыккан калырга теләми, һәм кысалардан чыккан тормышның үзе шикелле, төрле юнәлешләргә кереп китә, дөресрәге, аларны үзе уйлап чыгара. Традицияләрдән дә артык чыткә тайпылмый. Көрсенеп елмая, шаярган булып кына жәтди сүз сөйли...

Роберт Миннуллинның «Жәйне озату» дигән шигырьләр тупланмасы да уңай тәэсир калдырды. («Казан утлары» № 4). Әйтсә кирәк, бу шигырьләр жинелчә сагыш, жинелчә киная һәм юмор белән сугарылганнар. «Жәйне озату» һәм «Сән буенда кояш байый»— монсу лирикадан гыйбарәт. «Бүгенге жылләребез»— лирик публицистика:

Бу татар, һай, сибелгән...
Рәсәйнең бөтен картасы
Татар белән чигелгән...

Бу юллар бик халыкчан һәм мәгънәле. Робертның теле йөгереке, укырга рәхәт. «Шагыйрьләрен яраталар...» дигән шигырь дө бик гыйбрәтле. Әйе, яраталар, шуңа күрә «йә саталар, йә асалар, йә аталар...»— ди ул сызланып. Анысы шулай, әмма бу һәрбер шагыйрьгә дә янамый... Һәм янамасын да!

Әхмәт Гаделен «Сезгә—шигырем шифасы» дигән баш астында чыккан шигырьләре хакында да берничә сүз әйтәп китәргә теләм. («Казан утлары» № 11). Бу шагыйрьнең әсәрләренә һәрвакыт бер яшерен трагизм күлгәсә төшәп торган сыман... «Урламагыз минем жанымны!»— дип кискәтә ул «Әбү ирек» шигырендә. (Монда үзем өчен бер яңалык та ачтым әле: без белгән абрек— ирек өчен көрәшүче «әбү ирек»тән киләп чыккан икән бит...). Әхмәт Гадел шигырьләрендә ватанның югалту ачысын татыган лирик герой калкып чыга. Бу— аның күптәнге темасы. «Әманәт» дигән шигырь балладага тартым. Фольклор алымнарын кулланып, хикәят рәвешендә язылган. Эчтәлектә кайбер логик төгәлсезлекләр булса да, сюжет-композициясе кызыклы. Әлегә шигырьләр авторының романтик жанлы, дөньяга һәм табигатькә битараф булмаган тынгысыз бер зат

икәнән раслап тора. (Гәрчә кайбер тел кытыршылыклары булса да...) Әсәрләре «шигыри шифа» булудан бигрәк, үзләре бер күңел жәрәхәте, жан ярасы төслә...

Әлегә шигырьләргә аваздаш булып, шул ук журналның 8 нче санында Харрас Әюповның «Хәтер тауларынан» дигән шигырьләр җылы сулжылдап тора... 70 нче елларда мин «Безнең әле бер жир авыртмый...» дигән бик тө кинаяле бер шигырь бастырган идем. Кая инде авыртмаган!—Аның бөтен хикмәте дә әнә шул «авыртмаган жиребез юк», дигәнне аңлатуга кайтып кала иде. Харрас Әюпов шигырьләрендә дә аның тыштан тыныч кына сыман, ә асылда жаны сызланудан төмам газәпланып, интегеп беткән лирик героен күрәбез. Хәер, ул сызланып кына калмый, үзенң шигырьләрен әнә шул «авырткан жирләрәбезгә» дәва итеп яба да сыман. Аның авырткан жире — бөтенәбезнеке дә: шул ук милли проблемалар, шул ук сагыш-моң, үкенеч-әрнүләр... Авыртып, сызлап тик тора — ябарга шигырь житмәс. Шагырь, халык теле белән «Авырткан жир бөрөлүчән була»,—дип тө өзгөләнә. Әле бит халыкта «Авырткан жирдән кул китмәс»,—дип тө әйтәләр. Харрас Әюповның да нәкъ шулай: хәтта шуның аркасында булса кирәк, ул берәз «монотематизм» белән дә авырый. Чөнки «авырткан жир» аны тотә, ул үзеннән-үзе китә алмый. Бу да шигырияттә гыйбрәтле бер күренешне чагылдыра.

Ә менә данлыклы Зөлфәтәбез исә, соңгы елларда үзеннән-үзе китә алмау түгел, үзеннән-үзе калыша да башлады кебек, дисәм, яраткан шагырьәбез бик үк ачуланмас әле... «Казан утлары»ның 7 нче санында чыккан шигырьләре элекке Зөлфәтне сагындырып куя. Дорес, ул хәзер мәңгелек, яшәү белән үлем, фаний дөнья турында уйлана, ләкин шиктер тәсир итү көче йомшаграк. Шулай да бер яна метафорасы күңелне рәхәтлөндереп куйды әле: М. Мәһдиев истәлегенә язган бер шигырьдә ул тормышның дөвам итүен «жир ужымлаган» дигән образ аша бик матур чагылдыра. Гүя — «сыер бозаулаган...» Ара-тирә автор «язмышыма килә эндәшсәм», дип дуылдап та ала. Нәрсә дип эндәшер иде икән — әйтсен иде шуны!.. Зөлфәт нәрсәндер әйтәп бетерми. Әллә инде «әйтәсен әйттем инде...» дип йори микән?... Шушы йомылуды ниндидер хәрәкәтсезлек, катып калганлык тойгысын тудыра. Шулай да без Зөлфәтнең шигырияте «ужымлавын» көтик әле...

Шактый гына әсәрләр, авторлар күздән үтте, әмма мөхәббәт темасына ык-лап тукталган шагырьләр күренми бит әле, дип сәерсенеп торганда, шөкер, «Мөхәббәт мәргәннәре»нә дә юлыктым: Рашат Низами, («Казан утлары» № 6). «Мәргән тезү» үз борынгы таныш образ булса да, автор аны үзенчә тагы да баста, янарта, хисләрен, кичерешләрен рухи үсеш жөбенә тезеп күрсәткөндәй тасвирлай. Ул үз мөхәббәтенә нәни бер шәхси хистән галәм масштабындагы бөек рухи хискә әверелүен образлы итеп ачуга ирешә. Әлбәттә, бик үк ошап бетмәгән шигырьләре дә юк түгел. Мәсәлән, «Сәфәр» дигән шигырьдә «бармак» образы ничектер ясалма, аңлашылып бетми. Яки менә тагын кайбер бәхәсле фикерләр тудыра торган бер шигырь алайык: («Сина»)

Син бит мина шундый якындасын,
Бер уйласаң инде, һай, ерак.
Мин үземне сина бүләк итәм,
Фаний дөнья булсын яктырак...

Әлегә строфада ритмга жайлашсын өчен генә кәргән балласт ижекләр, ым-лыклар чекрәп тора. «Якын булсаң да, ерак сина» дигән гап-гади мәгънә ике юлны алып тора. «Бит», «шундый», «дасың», «бер уйласаң инде, һай»... сүзләре һич тө шигырьне бизәми, образ-сурәтләр бөтенләй юк. Аңнары лирик герой «үзен-үзе бүләк итә». Бу да сәер, ничектер, этикага туры килеп бетми... Житмәсә, үзен бүләк иткәч, дөньялар яктырып китәсенә дә төмам ышанган. Нәрсә, ул үзен кояшка тинчмә, әллә чыра яктысынамы?... Гомумән, монда пародиягә сорап торган моментлар юк түгел. Ләбиб Лерон күрәп алсамы?... «Фаний» сүзе дә мәгънә өстәми, чөнки фаний төшенчәсә яктылыкка мохтаж түгел... Шигырьне әнә шулай энәсеннән-жөбенә жөнтөклөп укучылар да очрамый калмый (Бу очракта — без...) Шуна күрә һәрбер сүз, һәр ымлык-кисәкчә сәнгати мантыйктыктан чыгып кына куелырга тиеш. Шигырьдән бер сүзнә дә төшереп калдырмаслык булсын!..

Әләрәк кенә исеме чагылып киткән Ләбиб Леронның да пародияләре уныш-лы. Гомумән, бу жанрда ул остага әйләнде. Һәрбер чатак образны, киңбөтсез чагыштыруларны ул бик тиз эләктереп ала, тел кытыршылыгын да, мәгънәви төгәлсезлекләренә дә нечкә сиземли. Аңнары драматизм киңәленә ирешеп бет-мәгән натуралистик мөскенлекне дә кичерә алмый — хәзер кылыннан эләктереп кенә ала... Әйтми хәлем юк, бездә кайчак «мөскен» шигырьләр дә очрый. Әлбәттә, аларны чын шигырь дип булмый. Ә бит лирик герой, хәле бөтенләй

мөшкел булганда да, ничектер андый хәлдән котылырга омтылыш ясарга тиеш. Чөнки шулай булмаса, ул шигырь язып та тормас иде... Ыңч югында, «горур мексен» булып күренерлек образ тап, ягъни драматизм дәрәжәсенә житкер инде син аны. Чын шагыйрь мексен була алмый!

Ләбиб Лерон үзенң үткен пародияләре белән шигърият бакчасын да, шагыйрь рухын да тазартучы булып күз алдына килә («Идел», № 5).

Шагыйрь рухы дигәннән, тагын шул «жан сәфәре» искә төшә. Чөнки шуннан башка шагыйрь дә, гади адәм баласы да рухи үсешкә ирешә алмас иде. «Не позволяй душе лениться...» дип бөек рус шагыйре тикмәгә генә әйтмәгән ич!.. Шагыйрьнең бөтен миссиясе дә шул бит инде. Алай гына да түгел, төрле үсеш баскычларын үтеп, үз биекләгенә ирешкән рухи байлыгынын жылға очырмыйча саклап калу, аны киләчәк буыннарга да түкми-чөчми тапшыру—бу да жан хәрәкәтенә керә... Халык күңелендә тупланган рухи хәзинәләрне үзләштерү, камилләштерү дә—шул ук жан сәфәре ул... Бу жәһәттән мин бик тә гыйбрәтле бер шигырьне мисалга китереп үтәм:

Синең жаның, синең егәрлек
Сыямыни фаний гомергә!
Жиде буын китеп карау кирәк,
Жиде буын жыйган мон-жан кирәк,
Синең жаны тулай күрергә...

Бу юллар Жәүдәт Сөләймановның «Казан утлары»нда (9 нчы сан) басылган шигыреннән алынды. Гүя автор кешеләргә «бик тәкәбберләмә, синең жаның ул жиде буын нәселеннән килгән рухи байлыгың»,—дип кисетә. Әйе, әби-бабаларыбыз, ата-аналарыбыз жанын-рухын давам иттерүчеләр бит без! Шигырь шаукымы да шундый бер жан мирасыдыр, бәлки. Икенче бер шигырендә исә ул «Милләт эзе Жирдә—шагыйрьлә»,—ди. Бу бит «Милләт, тел, дин» дип жил-фердәп йөрәп тә, шагыйрь халкына кырын карап үтүчеләргә менә дигән сабак!

Жәүдәт Сөләймановның теле образлы. Үзе әйтмешли, ул «телнең жаен жайлый» белә. Кыска шигырьләре дә фәлсәфи. «Өмет» шигырендә Сөләйман пәйгамбәр йөзегенә язылган «Бар да уза...» дигән гыйбрәтле сүзләргә ишәрә ясагандай,

Фаний дөнья бәгырендә—
Сөләйманнар күзәнәге,

—дип яза һәм бар да узса да, нәсел кала, кан кала, сөт кала, дигөндәй, адәм баласының (һәм үзенң дә...) яшәү турындагы мәңгелек өметен ныгыта... Бу шагыйрь кызыклы гына, мин аның хикмәтен таптым.

Жан һәм тән берлеге, яшәү белән үлем фәлсәфәсен чагылдырган әсәрләр арасында Рафаэль Сибат шигырьләрен дә очратырга мөмкин. Бу автор да үз жанын, үз күңелен һәм гомумән, кешелек дөньясы рухын аңларга тырышып, кешеләргә хас булган каршылыклы һәм четерекле рухи халәтләргә сурәтләргә омтылып яши, иҗат итә. Ләкин мин ана телен тагын да камилләштерүен теләр идем.

Шушы темага кагылгач, Илдус Гыйлажев шигырьләре хакында да берничә сүз әйтеп китүне кирәк дип саныйм. («Казан утлары», № 4). Аның «Кемдә гаеп» дип аталган шигырьләр бәйләмен укып чыккач, кызганычка каршы, бу авторга нәкъ менә психологик ичкәлек һәм тирәнлеккән жипет бетмәвен күрәсең. Ул гүя темаларны эчке рухи халәт һәм шәхси хиссият аша түгел, фәкать тышкы күренешләр һәм предметлардан гына аладыр кебек. Әйтерсең лә, кибет витриналарына карап уза да, башына нинди уй килсә, шуны язып куярга ашыга... Бу—башлап язучылар «чире» бит инде. Өлгереп житкән, үзенчә уйлый һәм күрә торган лирик герой кайда соң?! Ул бит инде шактый дөнья күргән, күп яза торган автор. Хәзер инде ана «Рәхмәт, халкым!» дип кенә шигырь язып йөрү килешми. Дорес, аның шигырьләрен укыйлар, ул әйбәтләр исәбендә йөри. Шагыйрь булу гәжит телендә социаль темаларга сөйләшә белүне генә күздә тотмый. «Гафу итмәс» дигән шигыренң беренче юлы ук инде гәжит мәкаләсен хәтерләтә: «Катнаш никах арта барган саен...» дип башлана ул. Шигырь болай башланлырга тиеш түгел. Чөнки бернинди хис тә, хикмәт тә вәгъдә итми бу сүzlәр. Шигырь бит ул йә хисләр шартлавы булып башлана, яисә башта аның бер очкыны-кыңгыравы чылтырап алырга тиеш була... Шунда гына ул шигырь төмен белүченә үзенә ияртеп китә ала.

Ә бит хикмәт дигән нәрсә ул үз эченә бик күп сыйфатларны ала: ана тел осталыгы да, зирәклек тә, эчкерсезлек тә, серделек дә, чаялык, артистизм да, кайһаңа һәм моң да, беренчеллек тә, үз сүзенңең хужасы була белү һәм чама хисе дә — тағын әллә нәрсәләргә керә. Кыскасы — шагыйрьлек. Әнә шул хикмәте булганга күрә генә без Тукай шагыйрьләреннән, күпме укысак та, туймыйбыз. Югыйсә, аның да социаль шагыйрьләре дә, үгет-нәсихәте дә тулып ята... Гомумән, шагыйрь культурасы дигән нәрсә бик четрекле. Шагыйрь интуициясенң бик тә нечкә булуы сорала. Әйе, шагыйрь булып туарга да кирәк...

Бу авторга карата әйтелгән шактый кискен фикерләрсмне аның шагыйрьләре белән дәлилләп аңлата алам, әлбәттә. Гомумән, мин алар турында асым мәкалә дә язар идем хәтта. Чөнки әйтсә сүзләр әле бик күп. Һәм бер автор турында гына түгел. Нәкъ менә шулай, үз ижаты хақында «мәкалә» махсуса» сорап торган икәнчә бер шагыйрь исә мине үзенң хикмәтле генә шагыйрьләре белән сеендереп куйды. «Казан утлары»ның 5 нче санында Фәрит Габдерәхим әсәрләре белән танышкан, мин аның чыннан да ватандар хисе, шагыйранә күнелле, уйчан һәм эзләнүчән шәхес икәнлеген аңладым. «Кылыч вә йөзек», «Исә жилләр», «Хәзинә», «Синң белән мин», «Чабаталы морза», «Илләр» дигән шагыйрьләренң һәрберсенә асым-асым тукталып бая бирергә булыр иде. Алар үзләренң көтелмәгән ачышлары-табышлары белән дә кызыклы. Шагыйрь милләтен һәм туган телен ярату белән генә чикләнми, аның турында көннән-көн күбрәк белергә һәм белдерергә, телнең-сүзенң тамырларына төшәргә тырыша. Ә бит телне нәкъ менә чын язучылар, шагыйрьләр баста да инде. Ә филолог галимнәр — алар анализ ясап, аңлатып бирүче генә. Гәрчә телсә кайсы фән өлкәсендә дә шагыйрьлек сыйфатлары нич тә артык булмаса да...

Галимнәр турында сүз чыккан, Гомәр Саттар-Муллиле шагыйрьләре хақында да уй-фикерләремне житексергә кирәк, дип саныйм. «Идел» журналының 6 нчы санында аның «Шигърияттә галим булып калам» дигән баш астында берничә шигъре басылган. Ул үзенә-үзе бая биреп куйган инде шул сүзләре белән. Чыннан да, Гомәр Саттар телне яхшы белә, ләкин шигъри тел — ул бөтенләй икенче мәсьәлә... Бу автор шигъри техникасын (теориясен) бөтенләй белми, диясә килә, һәм белмәвенә исә дә китми. Нәтижәдә, шигъри үзе дә аны бик үк өнәп бетерми сыман... Шигърияттә галим булып йөргәнчә, фәндә, гыйлем өлкәсендә шагыйрь булып калуың әйбәтрәк, минемчә.

Исә журналда да урын алган кызыклы гына шагыйрьләренә нигезләнеп, Илгизәр Солтан турында да берничә фикер әйтеп китәргә теләм. («Казан утлары», № 8), («Идел», № 7). Ул бик кызу, хәрәкәтчән. Гел үзен күзәтә, үз күнеленә туктаусыз психологик анализ ясап тора, диярсен. «Көшел-көшел уйларымын Моңым белән жилгәрәм», — ди ул үзе дә бу хакта бик образлы итеп. Шагыйрьләре үзенчәлекле, фантазияле. Уйланып яши. «Ерак юлдан кайткач» дигән шигъре дә кызыклы: «Өйгә кайтып керүгә, Мусыныма сарылды өй һавасы», — ди ул. («Борыныма килеп бөрелдә» дими). Чөнки — сагындырган. Менә бу һәркемгә таныш хис, әмма ул аны бик үзенчә әйтеп биргән.

«Казан утлары»ның 4 нче санында Рифат Жамал шагыйрьләре дә ихлас һәм кешелекле булып истә кала. «Галәм очкыны», «Ачы матурлык», берничә дүрт-түгеллек уңай тәсир уятты.

Шулай ук 7 нче санда Мирза Мөхәммәтнең дә кыска шагыйрьләре тормыш турында уйлануларга нигезләнгән. «Әнкәй» дигән дүрт-түгеллек уңай тәсир уятты.

Карашыны тоям һәр тарафтан:
агып барган ап-ак болыттан да,
Ак күбеккә баткан шомырттан да,
бармак имеп яткан оныктан да...

Шушы дүрт юлга мәңгелек, дәвам, яшәүнең бертуктаусыз яңарып торыу сыеп беткән... «Жир — Галәм каршында Имтихан тотә өлгергәнлеккә»... Яисә:

Иңемдәгә фәрештәнәң
Берсе — нәфис,
берсе — нәфес...

Болар бит афоризм булып китәрлек!

...Ә менә Гайсә Гатауллинның фәлсәфәгә дәгъва кылып язган кыска шигърьләрендә үткенлек тә, хикмәт дә күренми. Логика аксый, гайре фикерләре — «парадокслары» да «сәер» түгел.

Дуслар дошман булмас,
Дус та була икән дошман,

— дип яза ул бик зур ачыш ясагандай... Бу бит инде тапталып беткән «фикер». Ул шулкадәр тузган, туйдырган ки, нәкъ менә Татарстан телестудиясендә инде чирек гасыр буена бер тапшырудан икенчесенә «күчеп йөри» торган кызыл торшер төсле...

Журналның 12 нче санында дөнья күргән Камил Сәгадәт шигырьләре мөхәббәт сагышы һәм ичкә драматик рух белән сугарылган. Сурәтләү чаралары да психологик кичерешләрен төгәл чагылдыра, күз алдына китереп бастыра. Төле матур, лирик. Мидхәт Миншин да матур гына шигырьләрен тәкъдим иткән.

Нур Әхмәдиев шигырьләрендә исә әлләни яналык юк; кабатланган сүzlәр — (мәс. «интердуслык») һәм фикерләр күзгә чалына. Әзһәр Габиди шигырьләре, өлкән яштыгә шагыйрьләргә хас булганча, гомер үтү сагышы, шулай да якты сагыш белән тулы. («Казан утлары», № 8).

Сүз уңасеннан, Нур Әхмәдиевның «Идел» журналында чыккан (№ 5) шигырьләре эстетик яктан ничектер кабул ителми. Мәсәлән,

И, Илаһем, нигә шулкадәрле
Төмле иткән адәм баласын?

— дигән юллары натурализм төсмерен ала һәм гайрәтне чигерә. Төмле кочак, төмле иреннәр кабул ителә, әмма «төмле адәм баласы» нич кенә дә шагыйрәнә түгел һәм бик ямьсез!..

Шул ук санда Ямаш Игәнәйнең «Жиләккә абынып егылган кыз» образы да ясалма.

...Гажәп сәер инде: берсе «жиләккә абынып егыла», ә менә Ркаил Зәйдуллинда «алмалар авалар, егылалар...» Янәсә өзәлеп төшү яки коелу бик гади... Ләбиб Лерон пародия язмады микән әле?.. Ркаилнең «Идел» журналында чыккан «Ике оч» шигыре ярыйсы гына, мәгънәле һәм образлы. Аның дөньяны үз жылкәсендә татый башлаганы сизелә. «Кырмакка оясын туздырып кына, дөнья кануннарын туздырып булмаганын аңлый бара ул...» («Идел» № 11).

«Идел» журналының 12 нче саны исә көтелмәгән авторлар белән дә очраштырды. Минна, мәсәлән, драматург Туфан Миннуллинның робагыйлары ошады. («Кайнар мичне мактар көннәр жите»). Шигырьләренә элегрәк пьеса дип тә йөртүләрен искә төшерсәк, бу авторның тезмә әсәрләр язып ташлавы бер дә гажәп түгел үзе. Хикмәте шунда — бу робагыйлар бөтен бер сюжетка корылып, мәгълүм бер теманы яктырталар. Монда жор тел дә, моң-сагыш та, ирония-киная дә бар, һәм мин моны язучының уңышы дип кабул иттем.

Бу санда шулай ук Әнәс Хәсәнов шигырьләре дә игътибарга лаек. Аның дөнья, тормыш турында уйланып, кеше гомеренә төрле этапларында бертуктаусыз үзгәрәп торган яшәү мәгънәсә вә серләре хакында сүз алып баруы бу авторның ичкә хисләр, уйчан шәхес булуын чагылдыра. «Һәр яшын үз яме» дигән шигыре әнә шундый. Бу — мәңгелек тема, һәм автор аны үз йөрәгә аша кичереп яза. «Сабыр» дигән шигырендә исә

Төшкә кердең бер үч әрәм тотып,
өндә күрдем: йорисең үт йотып,

— дигән юллары белән, автор халык жырларындагыча, уңышлы параллель китереп, әйтергә теләгән фикерен образлы сурәтләп бирүгә ирешкән. Әнәс Хәсәновка читләтеп әйтү осталыгы да хас. «Көнчегә сәбәп» дигән шигыре дә үткән тел белән язылып, афоризм кебек яңгырый:

Көрәктән сапсыз сәнәк булган,
Көнчегә көнләшәргә сәбәп булган,

— дигән юлларында халык телендә йөргән хикмәтләр сүзгә үзеннән дә әр-яна мәгънә өстәп жибәргән.

Шушы ук санда Фәиз Зөлкарнәй шигырьләре дә «Барысы — нибарысы» дигән баш астында дөнья күргән. Ана Равил Фәйзуллин «Килешә...» дип сүз башы да язган. Димәк, Фәизгә ни язса да килешә. Бу «хокук»ны ни-нирәс белән яулап алган соң ул? Минемчә, сүз тамырын гаять ичкә төсәткән, шигырь техникасын һәм әдәбият канунарын тирән белүе һәм әлбәттә инде, ичкә зәвыклы булуы белән. Фәйзуллин аны сюрреализм методы белән яза, дип бәяли. Ләкин Фәиз күбесенчә импрессионизм юнәлешендә яза, дисәк, төгәлрәк булыр иде. Хисләр белән тәэсир итү. Әлбәттә, коры хисләр гена берни әйтми. Аның сәбәбе, чыгана-

гы — жирлегә күренергә тиеш; һәм күренә дә. Кеше хисләренең әллә ниткән төсмер-тибрәлешләрен китереп чыгаручы социаль-психологик сәбәпләр барыбер үзәккә куела. Логика — шунда... Юкса мәгънә бетәр иде. Ә мәгънәсез «шигырь» барыбер яши алмый... Фәиз Зөлкарнәйнең шигъри теле нәзакәтле. Шигърь формасы да традицион формада түгел: ирекле шигърьгә тартым. Гомумән, кызыклы моментлары юк түгел. Ул хисләрен сурәтләргә, төсләр-буяулар белән аңлатырға, рәсемнәр итеп күрсәтергә ярата. Әйттик, ул инде «Бер кыз узып китте янымнан» дип кенә язмас. Ул кыз «аңкып» узып китәр, һәм без аның зәп-зәңгәр төпсез күз карашын истә калдырыбыз... Имажинизм алымын да хәтерләтеп куя кайбер шигърьләре: ниндидер бер деталь аеруча калку итеп сурәтләнә һәм шуның белән тәэсир итә дә.

Фәиз Зөлкарнәйдән соң ирексездән, шагыйрь Габделнур Сәлимнең «Карусыз каурый» дигән әсәренә тукталасы килә. Гөрчә традицион формада яза да, нәкъ менә аның лирик героен мин сюрреализм «шартларында», ягъни көтелмәгән реальлектә очратам. Ә бәлки ул гап-гадәти мохит-тирәлекне шулай «көтелмәгәнчә» сурәтләве белән серле булып күренәдер... Аның образларына акыл көч-хәл белән иярә. Бик жентекләп укыганда гына, аның дәззәтен табарга мөмкин. Теленең әллә нинди бер сыгылмалы тибрәлүен сизсәң. Ул бөтен нәрсәне үзенчә күрә. Бу шагыйрь үтә нечкә зөвыгы, элитарлыгы белән аерылып тора. Минемчә, бөтен кешегә дә бердәй ошап (аңлашылып) бетмәсә дә, безгә хисләребезне һәм телебезне чарлап жибәрү өчен әнә шундый әсәрләр дә бик кирәктер. Томанлы-серле образлар адәм баласының, ягъни Галәм баласының ялгызлыгына, рухи нигезләре какшаган жәмгыятьтә нәкъ менә карусыз каурый хәлендә калуына ишарәли сыман. Язымыш агышына буйсынучы карусыз каурый уйландыра да. Күрәмсәң, кешенең, бу очракта шагыйрьнең (авторның) дөньяны кабул итүе бүгенге тормышта, жәмгыятьтә әнә шундый рәвештә дә аладыр, һәм бу безнең әдәбиятыбызның ниндидер күрсәтмәләр яки мәгълүм кысалар чигеннән чыгып, табигый рәвештә үсә башлавын да дәлилләп торучы бер мисалдыр, бәлки...

II

Психологлар әйтүенә караганда, кешеләрдәге психологик кичерешләренең төрләре 100 дән артып китә, ди... Шекспир шуларның ничәсен сурәтләде икән? Ә Шәрык хәзинәсе «Мең дә бер кичәдә» күпмесе чагылыш тапты икән? Безнең шигърьләрдә хисләр диапазоны һәм аларның сурәтләре ничегрәк икән? Тормыш вәзгыятьләрендә килеп чыккан иң четерекле, иң нечкә кичерешләр һәм психологик ачышларны тотып ала белергә өйрәнсәк иде. Шөкер, татар шигърияте дә бу өлкәдә кызыклы табышлар, образлы хис-сурәтләргә шактый баймы, тулылана бара. Бу сыйфатлар хатын-кыз шагыйрьләр ижатында да калку чагылыш таба.

Алар да һәр ике журналда кызыклы әсәрләре белән иштибарны жәлеп итәләр. «Казан утлары»ның 10 нчы санында Флера Гыйззәтуллина шигърьләре үзләренең тирән психологик кичерешләргә корылган булуы белән аерылып тора. Аларда хатын-кызның ир-атка мәхәббәте тормышны һәм Ватанны сою хисләре белән үрелеп, лирик геройның бай рухи халәтен чагылдырырга ярдәм итә. Шул ук вакытта, бу шигърьләрдә дөнья күргән, яши-яши акыл-гыйбрәт жыйган хатын-кызның катлаулы драматик кичерешләре-хисләре дә бик оста сурәтләнә. Мәсәлән, «Ераклаша барам үземнән» шигърендә укучы гаять моңды, үкенечле-әрниле трагик бер хис белән очраша. «Атыма кем сулар эчерер» дигән шигъре дә сурәтләү чараларына бай, тыгыз фәлсәфи фикергә корылган.

Мин бүген хыялым тураклап,
Атымның канатын яматтым,

— ди шагыйрә тетрәнеп. Бу шигърь фикер белән хиснең үзара тыгыз үрелеп баруына ачык мисал. Шулай булырга тиеш тә. «Каргыш» шигъре дә тәэсирләндерә:

Дучар иттек мәхәббәтне
Булыр-булмас тигезлектә,

— дигән юлларда әллә нинди серле мәгънәләр ята... Гомумән, Флера апаның шигърьләре инде төмам өлгереп житкән ачы-татлы миләшләренә хәтерләнә.

Шул ук журналының 3 нче санында исә без шагыйрә Клара Булатова әсәрләрен укып тәэсирләнәбез. Аның «Безнең гомер сирпелгән жир» дигән шигърьләр

бәйләмә күңелне тагын да нечкәртәп жибәрә. Клара ханымның шигырьләрен укучу рәхәт. Ихласлыгы, романтик рухы, сүз төмән белеп азыу — болар безгә күптән мәгълүм. Әлегә шигырьләреннән дә моң бөркөп тора:

Утырган да идем яр читенә,
Берәз хәлләр алыым, дип кенә.
Бер карасаң, елар сәбәп тә юк,
Күңелем тулды әллә ник кенә...

Менә — шигырь! Сурәт ясым, дип тә интекми, үзеннән-үзе ясала аның жан сурәте. Басу-кырларны да мактамаган, үз хәле хәл: күңеле тулган, жаны арыган. Әйбәт кеше булып күренергә дә тырышмый, кешелекле булып та кыланмый. «Бер карасаң, елар сәбәп тә юк, күңелем тулды шушы шигырьдән», дип дәвам итәм аны үземчә... Шигырь шулай моңлы булырга тиеш. Сагыш турында язганда гына түгел. Шигырьнен төп сәре — әнә шул моң инде...

Укый торгач, үзем ачкан яна бер шагыйрә белән дә таныштым. «Дустым буласыгыз килсә» дип аталган шигырьләр циклының иясе — Нәжибә Әминевә. («Казан утлары», № 8). Аларны укып чыккач, минем Нәжибә белән дус буласым килә башлады... Димәк, шигырь бар, шагыйрә бар. Мәгълүм нәрсәләр турында сүз озайтмый ул, үзенә ихлас, шәхси кичерешләре белән уртаклаша. Үзенскә — үзәктә. Ләкин бу кеше хәленә керә белмәү, дигән сүз түгел... Теле дә матур. Аның шигырьләре хисләр композициясенә корылган. Шигырь башлана, үсеш ала, үз вакытын белеп кенә тәмамлана. Чөнки ул, һәрбер ихлас күңелле һәм гадел шагыйрь кебек, шигырь язарга иренми... Башка килгән аерым фразалар, фикерләрне генә теркәп кую түгел инде бу. Рәхәтләнеп түгелү, күңелне бушату. «Аңлармын» дигән шигырь әнә шул халәттен чагылдыра да. Ул көне бусе уй-хисләрен үз татып йери дә, шул хисләр ләззәтен, ачышлар гыйбрәтен, вакыт табып, бүтәннәргә дә белдерергә ашыга. Иркәнләп, ару-талуын онытып, шигырь итеп яза...

Һушына килер дә йөрәк,
Шай боз, ут булып, бәлки.
Нәфрәтле йә мәхәббәтле
Шигырь үк булып, бәлки...

Автор үзе дә шәхес буларак ачыла бара: түбәнсенмәскә, кимсенмәскә, мескен булмаска омтыла, башкаларны да шуңа өнди. Бу шунда аз түгел — үзендәге коллыкны тамчылап сыгып чыгару, дип атала ул... Шагыйрә рухи яктан бай, горур кеше булып күз алдында кала.

Тагын бер Нәжибәбез бар бит әле — Сафина. «Казан утлары»ның 2 нче санында, «Мәңгелек сер» дигән циклы һәм «Идел»нен 5 нче санында бер бәйләм шигырьләре басылган. Нәжибә Сафинага жан хәрәкәте һәм фикер үткенлегә хас. Аның шигырьләре битараф калдырмый, чөнки анарда көтелмәгән, кабатланмаган образлар, хисләр киеренкелегенә төңгәл килерлек сүzlәр таба белү осталыгы бар. Ул сый-сый кәлә, үлө-үлө яши:

Язмышларга ял кирәк,
Күңел ярыма — терәк.
Сискәндем, һушсыз калдым:
«Ул — мин», ди ямьсез өрәк...
Хәзер ярлар кирәкми,
Өрәк алды йөрәкне,

— ди ул беркемнән дә, беркайчан да ишетелмәгәнчә. Афоризм булып китерлек юллары да бар:

Ә мәхәббәт шундый «кызык»,
Яратсан — бар, таратсан — юк...

...Нәжибәнең кайнарлыгына контраст булып икенче бер шагыйрә аваз сала. («Казан утлары», № 3). Илсәяр Иксанова. Аны бик хөрмәт итсәм дә, шигырьләрендә кар-бураннар, төшләр күпкөрәк китте бугай, диясем килә. Жылырак хисләр, шигырьләре юксындыра башлады. Шуңа күрәме, ул үзе дә гел өши. Ана бәлки, үзе әйтмешли, уянырга, төштөгә дөньяга гына риза булып ятмаскадыр... Илсәяргә сәнгати реальлек, «өн» житми сыман. Кайвакыт мин аны ниндидер кышкы декорациялә, бутафор карлар арасында күрә башлагандай булаам.

Шигырь — театр сәхнәсе түгел. Анда уйнап күрсәтергә кирәкми, бәлки үз тормышның белән яшәргә кирәк. Сәхнә шартлылыгы белән шигырьдәге шартлылык — икесе ике нәрсә. Шигырьдә тормыш дигән зур Уенда үзенчә катнашуыңны исбатлау кирәк. Илсәяр Иксанованың шигыри кәләме нечкә, теле нәфис. Ана

бераз ясалмалыктан котылып, сәнгати чынлыкка якынаерга вакыт. Әлбәттә, без ана «тегеләй яз, болай яз» дип күрсәтмә бирә алмыйбыз... Бәлки, ул шулай төшләр, бураннар шагыйре булып кына да калыр... Ләкин бу күпкә китсә, ышандырмай башлый һәм үзенне кабатлауга китерә.

Шигырьдә чын ихлас кичерешләр белән яшәү, чынлап «уйнау» хакында сүз чыккач, үзеннән-үзе Фәндидә Харрасова әсәрләрен мисалга китерәсе килә. («Казан утлары» № 12). «Сонгы пәрдә» дигән циклының исеме, гәрчә театральлек һәм сәхнәвилеккә ишарә кебек күренсә дә, нәкъ менә шигъри образ буларак, чынлык һәм реальлеккә ирешүдә гаять көчле һәм эффектлы булып чыккан. Һәм шагыйрә шушы образы белән тирән драматик рухын чагылдыра алган. Хисләре бик киеренке, хәтта ниндидер фажигалек төсмерләре дә бар. Менә бит нинди парадокс: автор бу очракта, киресенчә, сәхнәне жирлек итеп ала, янәсе уйнап күрсәтә... Әмма ни гажәп, аның лирик героес (героинясы дип әйтәсе килә хәтта) нәкъ менә шигырь «сәхнәсендә» чын-чынлап яши, ышандыра. Чөнки аның бик төтормышчан хисләре унышлы сурәт-образлар ярдәмендә ачыла. Ул мәхәббәттән тәтрәнүләрен искиткеч тәсирле итеп яза — ир-атны үзеннән көчләрәк итеп күрергә тели... «Яшәргә тик яшәп өйрәнәбез», яисә «Шәраб койдым сыңар бокалыма...» дигән юллары гаять катлаулы психологик кичерешләр өермәсендә калган хатын-кыз образын ачып бира.

Яратылгангамы рухым кабыргадан,
Шаһинәләр рухы сыктый тамырларда?..

— дигән юллары белән бик нечкә дини фәлсәфәгә үтеп керә, хәтта ки, үзенә бер протестын да белдерә кебек... Рифма да шәп! Гомумән, бу шагыйрәгә динамика һәм сурәтләнү осталыгы хас. Сәхнәви «пәрдә» образы ана лирик героес тагын да реальрәк ачарга хезмәт итә. Өт бит үзе баштан ук «уйнап күрсәтү»гә генә ишарә ясаган кебек иде. (Циклның исеме күздә тотам.) Менә нинди гажәп шартлылыктан гыйбарәт бу Поэзия дигән бөек сәнгать. Шагыйрь «образга керми», ә бәлки үз ролен, үзен тудыра... Әлбәттә, мондый үтә нечкә нюансларны аңлау, аеру өчен, гаять нечкә сизү-тою сәләте кирәк...

Флера Гатина исә («Казан утлары» № 3) үзенә «Хәтер» дигән поэма-балладасы белән инде шәхси драматизм кысаларында гына калмыйча, бөтен бер халыкның тарихи фажигасын сурәтләргә алынган. Поэма зур булмаган 5 бүлектән тора. Һәм аларның исемнәреннән үк, мәсәлән, «Болгар иле», «Афәт», «Һәлакәт», «Дога көтөп» һ. б. әсәрен баллада жанрына туры килүе исбатланып тора. Флера ханым шушы бик таныш һәм авыр тарихи теманы шактый үзенчәлекле итеп ачып бирүгә ирешкән. Темасына күрә, формасын да дөрес тапкан: әсәр борынгы стильдә — икеюллыклар белән язылган.

Һәр бүлектен үзенә бер гыйбрәте, фикер-мәгънәсе дә бар. Телә бай, матур. «Афәт» бүлегенә гыйбрәте шуннан гыйбарәт:

Шөһрәтәң зур, күгәң биек, табының мул,
Иделсуга комсызланып сузыла кул...

Әйе, бәхеткә, муллыкка, шөһрәткә кул сузучылар табыла... Бу безне хәзер дә афәттән искәртә торган сыман.

Журналның 11 нче санында Сембер шагыйрәсе Иделбикә шигырьләре бирелгән. Ул табигать турында яратып яза. «Алтайга» шигырендә шул төбәктән пейзажын матур гына сурәтләнү һәм шул Табигатьне имин килеш сакларга өнди. «Тезмәләре»ндә үзенә Семберен дә мактап алган. «Калфак» шигырендә исә «Кулы чиккән энжә калфак киеш...» дигән юлны «үзе чиккән» дип төзәтәсе килә... Әйтергә кирәк, Иделбикәнен телә шактый кытыршы, төгәлсезлекләр күп очрый. Фикер чатакчылары да күренеп китә. Мәсәлән, «Кемнең хагы бар?» дигән шигырендә табигатьне жимермәскә өнди дә,

Жимерергә базсын адәм
Тик үзе төзөгәнне!

— дип төгәлләп куя. Менә сина мә! Тауны жимермә, урманны кисмә, Тәңрәдән курык, ә менә үзәң төзөгәнне жимерсәң дә ярый икән...

Аннары «Триптих» әсәрендә дә тел жайсызлыктары очрый. Мәсәлән, миңа «ватык агачлар» дигәнә ошамады. Бу эпитет һич тә урынлы түгел. Уйларга кирәк менә шул сүз: ничек мөмкин?

Тел осталыгын, әлбәттә һәркемгә дә камилләштереп, үстереп торы зарур. Сүз уңаснан, менә бер шагыйрәнең тел осталыгын арттыра баруы күзгә чалынып

калмады. Бу — Фирдәвес Әһлия. («Казан утлары» № 12). Аның «Йөрәкнен сонгы кылы» дигән шигырьләр бәйләме шактый уңышлы. Ул кабаламыйча гына, уйланып-моңланып, үзенә бер шигырендә язганча, «Алланың сулышын тыңлап» яши... Образлары нечкә, нәзакәтле.

Тынлысым килә давылның
Скрипкада уйнаганын,

— ди ул хискә бирелеп. Әйе, тормыш давыллары нечкә хисләр ханым-туташларның йөрәген скрипка кылларыдай нечкәртәдер анысы... Ләкин давыл ул жил генә түгел... Ул скрипкада гына уйнап калмастыр шул... Фирдәвес, гомумән, нечкә күнелле шагыйрә. «Кышкы төн» шигырендә әнә шул сыйфаты калку чагыла:

Күнелләр дә йолдызлана
Әкият үзөгәндә.
Галәм үзе — айлы дөнья
чагыла күзләрендә...

Шулай, йөрәкләренә сонгы кыллары өзәләр күрмәсен иде, дип уйлап куясың бу шигырьләрен укыгач.

«Казан утлары»ның 6 нчы санында Кәүсәрия Шәфикова белән Рәфис Мөхәмәтдин шигырьләре «Ике аккош» исеме астында бирелгән. Илдар Юзиевнен сүз башы белән. Бу ике жан ике аккош булып кавышкан лабаса. Кәүсәрия — батыр йөрәкле шагыйрә. Гәрчә исиктәч нечкә күнелле булса да. Ул үз хәлен үзе генә белә, көчле булып кыланмый да. Аның ныклы рухы үзеннән-үзе табигый рәвештә шигырь юлларына агып керә, телә дә бик матур, йөгәрек, бай.

Әйт әле, шомырт агачы,
Син шуны әйтеп кара.
Чәчәкләрен ап-ак синең,
Жимешен ниңә кара?

Нинди гүзәл юллар! Нәкъ халык ижатындагыча, табигатькә эндәшү, аның белән сөйләшү чын шигырьгә азык биргән... «Тал икән» дигән шигыре дә бик фәлсәфи, табигатькә кушылып беткән жыр баласы образын ачып бирүгә корылган:

Көчлене имәнгә тигиләр,
Имәннәр нык була, диләр дә.
Яр бус таллары булу да
Бик житкән авырлык килгәндә...

Баштарак искә алынган Әхмәт Рәшит тә шул сынмау-сыгылмау турында сүз алып барган иде. Ләкин сурәтсез, образсыз гына. Ә мәнә Кәүсәрия аны шулкадәр оста итеп күз алдына китергән дә куйган. Рәссамнар кебек. Мин жәлдә айкалып-чайкалып утырган инеш бус талларын күрәм, үземне дә шулар белән чагыштырам, сынмам әле, дип юанам... Нинди табигый образ... Кәүсәрия чышмәләрен килмәсен, Кәүсәрия!

Рәфис Мөхәмәтдин дә (мин аны Кәүсәриядән аермадым инде) шулай ук сүз төмән белеп язучы булырга охшый. «Әллә ниңә кошлар күрсәм, үз-үземнән оялам», дип яза ул бер шигырендә. Ул да, Кәүсәрия шикелле нечкә күнел, яралы жан икән, дип уйлап куйдым Рәфиснең шигырьләрен укыгач.

«Казан утлары»ның 9 нчы һәм 11 нче санында Фәния Чанышева һәм Гөлшәһидә апа шигырьләре белән дә танышып чыктым. Уфада Казанны, Туфанны һәм башка дусларын сагынып яшәүче Фәния Чанышеваның һәр шигыре сагыш-моң белән тулган. Телә матур, хисләре нечкә. Шул хисләреннән хәтта «Керфек очларында кар эри...»

Гөлшәһидә апа исә, керфекләрен яшеребрәк:

Ап-ак карда — яфрак ямь-яшел,
Тамып калган жәйнең күз яше,

— дип яза. Аның «Моңнарымда — жиде кыл» дигән баш астында чыккан шигырьләре, үзе өйтмешли, «гөл төбенә төртеп куйган алма төшләредәй, көтмәгәндә-уйламаганда шытып чыккандыр сыман...»

«Идел» журналының 11 нче санында Рафига Усманованың «Мин кушылма: боз һәм ялкын» дигән шигырьләре шәлкемә игътибарымын жәлеп итә. «Кая әле, карап карыйк, бозын эриме, ялкынын дөрлиме?» — дип укый башладым. Һәм «Ә

ул» дигән шигыре инде автор файдасына «эшли» дә башлады. Аның рухи халәте, психологик кичерешләре, фәлсәфи лирикасы кызыклы гына. Мәсәлән, «Кыска бәхет — ул мәңгелек икән» дигән юллары сыналган ачы хакыйкәтне үз йөрәге аша кичереп язганлыгына ышандыра.

«Идел» журналының шушы ук санында Таңчулпанның да «Ак таш сере» дигән шигыре басылган. Ак таш — Галәмнән Жиргә атылып төшкән мәхәббәт йолдызы... Ул — һалак булган мәхәббәт эзе... Автор эзләне, уйлана, фантазиягә бирелә... Шушы бөөк хис-сернең галәми ачкычын табарга омтыла. Шунуң белән бергә, авторга тел осталыгына игътибарны арттырырга дигән киңәшәмне дә биреп калам.

...Шулай итеп, шагыйрәләребез үзләренең күнел дәръяларын айкыйлар, жирдән күкләргә омтылалар, тормыш дингезенң сагышлы ярсулы дулкынарында тирбәләр, йөрәк серләрен яшермиңчә ачып салу бәрәбәрәнә Галәм серләрен ачу турында хыялланаalar... Ә мин исә бүгенге максатым кысаларында Рифә Рахман дигән шагыйрәнең «ижат серләрен» ачарга ниятләп утырам... («Идел», № 3).

Рифә Рахман үзенең хис-тойгыларын, мәхәббәтен-нәфрәтен, үзе ачкан мәгъ-нәләрен вә алган гыйбрәтләрен түгә дә, түгә... Ул хис-кичерешләр хәтта буталып бетеп, аңдый алмас дәрәжәгә житә. Чөнки автор аларга кирәкле сүзләрен табып та бетерә алмый сыман. Ул «табышмак-шигырьләр» дә азып ташлый, янәсе шигырь шулай серле булырга тиеш. Ләкин еш кына аңарда фикер буталчыгы үзе сүзләр буталчыгын китереп чыгара булса кирәк. Ул үзенә үзе абына, үз күңелен үзе аңлап та, димәк ки аңлатып та бетерә алмый. (Хәер, анысы күпләргә хас.) Чөнки автор үзенең лирик героен сәнгатьчә эзлеклелек белән ачып бетерми. Аның күнел төбөндә ни ятканын, «аң төбөндә» (подсознание) ниләр шайләнүен, теге яки бу хис-кичерешнең сәбәп-чыганагын аңларлык, нич югында сизенерлек жирлек күренми кала. Бары тик — нәтижә генә азыла. Әйтерсең лә укучы аның бөтен тормышын һәм халәтен алдан ук белеп торырга тиеш... Ә бит буталып беткән төшнәң дә, яисә эш-гамәлләрнең дә бер логикасы булырга тиеш. Зигмунд Фрейд нәкъ шулар турында аңлата бит... Димәк, инде без лупа тотып, һәр ижекнең мәгънәсен аңларга тырышып, казынып утырырга тиеш?.. Ләкин монуң бер шарты бар: бу очракта рухи халәткә бик тә тәңгәл сүзләр генә азылырга тиеш... Гадәттә бу мастерларга гына хас... Мәсәлән урыс төнкийтьчеләре Мандельштам ижатын аңа шулай инә күзеннән үткәреп тикшергәннәр, өйрәнгәннәр: «Ни өчен бу метафораны кулланган?»... яисә «Бу серле ишарә нәрсәне аңлата?».. Ләкин бит Мандельштам билгеле бер чорның бик тә мәгълүм социаль һәм лирик корбаны. Аның шигыри образларга төрәнгән «серләрен» тарихи гомумсәбәпләр белән аңлатырга мөмкин, һәм шулай аңлатыла да. Шуна күрә аны жентекләп өйрәнү, кайтып-кайтып аңларга һәм анализларга тырышу жәмгыять өчен социаль-психологик яктан да мөһим. Чөнки атаклы шагыйрь тиктән генә «өжнәләнә», үз хисләреннән үзе тончыгып, үз «мин»е белән болай гына саташып яткан бер авыру бәндә түгел. Ул искиткеч тирән белемнәргә һәм дөньяны искиткеч нечкә кабул итү сәләтенә ия булган зур шәхес. Мин Рифәне һич тә кимсетергә теләмим, әлбәттә. Бары тик аңа әлегә үзенең лирик героен эзлекләрәк рәвештә үстерергә, аның «чын» йөзен ачарга кирәк дип кенә әйтәм. Чөнки «үзкыйммәте» булмаган лирик герой берүеңе дә кызыксындырмаска мөмкин ахыр чиктә... Ә хәзер юри генә бер строфага тукталыйк:

Көләм генә, көләм...
Хәлне сорасагыз.
Миннән качып шулчак
Үксемәгез ялгыш...

Әйдәгез «казыныйк». Дүртенче юлдагы «ялгыш» сүзе ни өчен килеп кәргән соң монда? — ялгыш кына килеп кәргән булырга охшый. Чөнки каршылыклы фикер уята укучыда. Әйтик, кемдер аның хәлен сораша, ә ул көлә генә... Ни өчен лирик герой аңа «сез» дип, ягъни «сорасагыз» дип эндәшә? Хәлен сораучыны чигләтүме, киная-иронияме бу?.. Ә теге «кемдер» (хәлен сораучы) шуна реакция рәвешендә качып үксергә дә мөмкин, имеш... Ни өчен? — Хәер, сәбәбе бардыр, нидер сизенәбез, шагыйранә ышанабыз. Ләкин ник соң алай булгач, «ялгыш» сүзе килеп керә. Бу нәрсе? «Тегенә» үскеләүме, әллә кыланумы? «Ялгыш» дигән сүз шундук драматизмны сүндергә һәм үзен акламый. Алай гына да түгел, лирик геройга карата теләктәшлек тә бетә. Менә шундый мисалларны шактый китерергә булыр иде.

Тормышта битлек кино — мәгълүм күренеш. Әмма шагыйрьнең битлек киноен мин аңламыйм.

Кызганыкка каршы, Рифа үз шигырендө битлек кия һәм моны яшереп тә тормый. «Мин йөземә һәрчак бәхет төсө бирдем...» дип башлап жибәрә ул бер шигырен. Ни өчен соң?! Нигә сон шагыйрь (лирик герой гына түгел инде бу!) битлек кияргә тиеш?! Аның бөтен фажигасе дә шул битлек кимичә яшәвендә бит инде. Аннары, үзе «йөземә бәхет төсө бирдем», дип күзгә алдый, ә үзе шунда ук (бәлки,— бүтөн шигырендә?). «Колагына түгел, күзгә ышан дидем»,— дип яза. Димәк, һәрбер күренгән нәрсәгә ышанырга?! Ә бит күргән бер нәрсәгә ышану — шулай ук беркатлылык. Бу — фәлсәфәгә тартмый... Шигырьдә — бигрәк тә. Гомумән, бәхетле булып кылану шагыйрьләргә хас нәрсә түгел ул!!

Ә инде менә бу юллардан мин берни дә аңлый алмадым:

Яхшылыкны исәпләрмен, кылсаң белми,
Төкәббер кел, диде, жебеп яраттырга...

Монда инде безгә атаклы Петросян кебек, йөзгә-күзгә аптырау галәмәтләре чыгарып, инчәрне сикертеп куярга гына кала...

Еш кына Рифа оригиналь булып күренергә тырыша, кылана, чытлыклана, ыгы-зыгы килә, «нис китерергә» тырышып, беркатлы рәвештә ялгыша... Гомумән, аңа хис-кичерешләрен дә, тел жайсызлыкларын да төртипкә китерергә, этика һәм эстетика серләрен үзләштерергә кинәш итәр идем. Укучыга — хөрмәт, аның белән хөленне уртаклашкан, берәз итагать тә кирәк. Шигырь културасы дигән нәрсә мондый кыйлануларны кискен кире кага! Шигырь чокыр-чакырга жыелып калган су түгел, ул — саф чышма, эчкерсезлек чыганагы... Шулай ук дөньяга кинрәк караш ташларга, кинрәк фикер йөртөргә кирәк. Ихлас булып күренергә тырышып, кирәгеннән артык шөрәләнү дә, биздерә генә... Шигырьдә сер дә калсын!

Шигърият — халыкның акыл аклыгы һәм хисләр сафлыгы. Сай фикер һәм примитив хис бергә болганып кына чын шигырь тумый. Хәтта матур сүzlәр кыстырып язсаң да. Өзер калыптагы тапталып беткән сүzlәр, акыл сатулар, артык таныш төче хисләр берәүне дә дулкынландырмый. Чөнки аларның тәэсир итү көче, энергиясе сүнгән була. Аларда беренчеллек юк! Өгәр синдә хикмәт, гажәпләндерү һавәслеге булмаса, каләмгә тотынасы да юк. Өгәр синдә романтика булмаса, син, димәк, күнелсез кеше. Кайберәүләр үзләрендә шушы сыйфатларның юклыгын да сизми кебек... Әмма шигырь язарга тотыналар. Ялгыш кына бу турыда искәртеп куйсаң, бик тиз сыртлары кабара, серкәләре су күтәрми. «Бәлки үтөп китәр, сизмәсләр» дигән бик тә примитив һәм әрсез ниһәй йөртә аларны өдәбият тирәсендә. Шул әрсезлек чаптыра, төрлө юлларын таптыра... Иң кызыгы — андыйларны хулаучылар да табылып тора.

Шөп шагыйрь булу өчен, һичшиксез, телне шөп белергә кирәк. Өдәбиятның төп коралы — нәфис тел, нәфис сүз. Бик таныш хисләр дә үзенчәлекле һәм яңача өйтеп бирүне сорый. Өдәбиятта нәрсә әйтүдән бигрәк, ничек әйтү кыйммәт. Поэзиягә фикер кирәкми, дип сүз куертулар да мәгънәсезлек, минемчә. Андый шигырьләр тиз туйдырыр, яши алмас иде. Мәгънәсез сүз тезмәләре меңәр ел яшәп килә алмас иде... Поэзиягә лирика да, фәлсәфә дә, фән дә, дин дә, сәнгатьләр дә бик кирәк: (музыка, рәсем-сурәт, театр һ. б. элементлары). Ләкин алар хис һәм мәгънә образларын тудыру өчен хезмәт итәргә, шигырь кысалары һәм шартларына буйсынырга, теманы ачып бирүдә ярдәм итәргә тиеш...

Тема, дигәннән, татар поэзиясендә темаларга кытлык юк үзе. Татар шигърияте әүвәл-әүвәлдән Жир тормышы белән генә чикләнмичә, Галәмгә, ай-йолдызларга үтөп чыккан. Ул мәжусилектән алып илаһилыкка кадәр — кешенең хисләр дөньясын чагылдырырга омытла. Соңгы вакытта дини тема да күпләр ижатында урын ала. (Совет чорында күмелеп торганнан соң, ул яңадан көчәеп, үсеп китте.) Ләкин аңа да бик сак якын килергә, образлар һәм сурәтләр чаралары сыйфатында мөрәжәгать итәргә кирәктер.

Бәгыребезгә таш булып утырган Милләт темасы да һәр шагыйрьдә диярлек чагылыш таба. Бу аңлашыла да. Өлбәттә, бу темалар һәр шагыйрьдә дә «үзенчә» ачыла, дип өйтеп булмый. Чөнки күп очракта нәкъ менә үзенчәлек, оригинальлек житми. Кайберәүләр, үзләре дә сизмәстән түгел, киресенчә, белеп торып кабатлайлар: яңосе бу темадан чигтә калмыйлар... Бер үк теманың шигырь сәен кабатланып, монотематизмга әйләнен бетүе дә ялыктыра. Берәүләр туган телбездә хакында язып, аны камилләштерә, эзләнә, хәтта яңа сүzlәр дә уйлап таба, ә берәүләр киресенчә, телне гарниш, чүплә. Ә бит тел — шагыйрьнен көзгесе.

Әллә нинди тойгы-кичерешләргә бирелсәң дә, хәтта ки чиргә сабышсаң да, аларны тел белән сурәтләп бирә алмыйсың икән, син әдип түгел инде...

Аннары шагыйрь үз ачышларын башкаларга житкереп, үз табышлары белән уртаклашса да, бу әле аңа ияреп, кемнәргәдер аны кабатлау хокукын бирми... Безнең шигырьләрдә мондый хәлләр дә күренгәләп китә... Шунның өчен тәнкыйтьчеләргә дә, мөхәррирләргә дә бик сизгер, таләпчән булырга кирәк.

...Шулай итеп, без байтак кына шагыйрьләренң 1996 нчы елда дөнья күргән кайбер әсәрләрен карап, күзәтеп чыктык. Нинди нәтижеләр ясарга була соң бу күзәтүләрдән?..

...Без балачакта «Нәрсәң бар, нәрсәң юк?» дигән усн уйный индекс... Менә хәзер дә мин гүя «Газиз халкым, нәрсәң бар, нәрсәң юк синен, беләсәңме?!» — дип аңа эндәшкән һәм үзем үк җавап та бирергә тырышам.

— Синсә әле, шөкер, Поэзияң-Шигъриятең бар! — дим. Иң авыр чакларда да шул шигъри шифа сине саклап калдырган, дим. Диненне кысканда — доган, тарихынны бозганда — хәтерен, фикеренне буганда — фәлсәфән, теленне кискәндә, сүзен дә шул шигырь булган икән, дим... Татар милләте, гомумән, тамырыннан романтик рухлы, шигърияте милләт. Кайнар халык — үзе кайнар сүз чыганагы. Кинлек, хәрәкәт, атлар — бу да «Канатлы Ат» өчен элек-электән табигый жирлек булган.

Шул бөек Шигъриятебез эчендә әле тагын аның үзенң бетмәс-төкәнмәс «бар»лары һәм «ок»лары хәттин ашкан. Әмма болары — Поэзиянең эчке проблемалары. Нәрсә бар безнең Поэзиядә? — Талантлар бар! Изге темалар бар... Шигъри мирасыбызны багып торган яңа әсәрләр бар. Традицияләребезнең дәвамы һәм иҗади ачышлар-яңалыклар бар... Ә нәрсә юк? — Чын поэзиядә алдашу юк! Чын поэзиядә мекенлек юк! Чын поэзиядә коллык юк! Әдбият шунның белән кыйммәт тә. Шигърияттә үзеннән дә яхшырак булу кирәк... Чөнки ул милләт һәм халыктан берәз алдарак, югарырак бара... Бу һич тә төкәбберлек түгел. Шулай булырга тиеш тә әдбият! (Бүтән халыкларда да ул нәкъ шулай...)

Халбуки, бүгенге шагыйрьләрдә, дөнья әдбияты белән чагыштырганда, житеп бетмәгән шактый сыйфатлар да юк түгел әле. Бу, әлбәттә, конкрет тормыш шартларына да, яшәү һәм фикерләү рәвешенә дә бәйле. Кинрәк кысаларда алсак, хөр фантазия, нечкә интуиция, шигырь культурасы, тирән профессионализм, хисләр диапазонынның киңлеге, эпик фикерләү, эстетика һәм этика өлкәләрендә белемнәренң житенкерәмәве күренә. Инде конкретрак яктан килсәк, кайбер шагыйрьләрдә беренчеллек, ихласлык, психологик культура (чама хисе, сиземләү-тоемлау, артистизм, серлелек, жан хәрәкәте һ. б.), дөньяга киң караш, хикмәт, һәм, ниһаять, тел байлыгы һәм моң житеп бетми. Инде тагын да төгәлрәк әйтсәк, соңгы вакытта безнең шигырьләрдә иң дефицит нәрсә — яшьлек дөртә һәм рухи күтәренкелек бугай... Татар шигъриятен картлык ностальгиясе, яшәп ару сүлпәнлеге, дөресрәкә ниндидер депрессия биләп алган кебек... Әлбәттә, бу һич тә очраклы хәл түгел, һәм әдбиятка кагылышы булган һәркем моны аңлый да, аңлата да ала... Хәер, болары, бәлки вакытлы гына хәлдәр. Шулай да һәрбер шагыйрь яңарып торырга, өзәлгән өметләрен ялгарга, гомере буена сихерләнгән жан булып калырга тиештер... Шигърият оркестрына килеп кушылган һәрбер шәхес үзенң авазын, көен табарга, осталыкка омтылырга бурычлы...

Күзәтүемнең ахырында Мәжит Гафуриның

Сүзгә әһел булмаганга сүз сөйләмәк, —
Күмер саткан базарда жәүһәр сатмак,

— дигән юлларын берәз үзгәртеп, бүгенге шагыйрьләрен «Жәүһәр сатмак базарда күмер сатмак» булып йөрергә калмасын иде, дип кисәтеп тә куясы килә. Фәрештәләр кыймый торганда, шайтаннар кереп тулмасын өчен, шигърият бакчасын бергәләп сакларга иде! Ак кәгазьне — калкан итеп, каләмне — сөңге итеп!..

...Козьма Прутковның «Бәхетле буласың килсә, бул!» дигән гыйбрәтле төгъбирен үзебезгә яраклаштырып, мин дә каләм ияләренә уены-чыны белән:

— Шагыйрь буласың килсә, бул! — димен. Бары тик шагыйрьлек шартларын гына Иман шарты кебек белеп тор...

Редакциядән:

Бүгенге шигърият турында башка авторларда да уйланулар туа икән, без аларга журнал битендә урын бирергә әзер.

Гурий ТАВЛИН

Тагын өч ел чамасы яшәгәч, без өченче меңьеллыкка аяк басачакбыз. Көннәр жай гына уза тора, без, бәхетле киләчәкне күздә тотып, бүгендә яшибез. Ө бүгенгебез, берәүгә дә сер түгел, куанычлы булудан ерак. Без — хәсрәләр, әдәби жәмәгатьчеләкне тик калдырырлык әйберләр дә яза алмыйбыз, язган әсәрләребез дә дөнья күрми. Тормышыбыз жинеләя бармый, көннән-көн авырая. Радио, телевидение, вакытлы матбугат элекке СССРның төрле төбәкләрендә халыкның әүвәл төшенә дә кермәгән коточкыч фажигалар, жан кыюлар, кан коюлар, талаулар, көчлөләр, ачлык игълан итүләр, забастовкалар турында бәян итә. Ил төмам тугарылды, телебезгә бакс, ваучер, киллер, рэкет, мафия кебек чиркангыч сүзләр кереп оялады. Хатын-кызларыбыз тән сатарга кереште, әйләнә-тирәбездә гомерләре буена бармакка-бармак та сукмаган ата ялкау әрәмтамак законлы караклар барлыкка килде. Казнабыз беркайчан да булмаганча бушап калды, төрмәләр караклар белән тулды, балаларыбыз ата-аналарыннан качып үзбашларына көн итәләр. Шундый шартларда тормышның якын киләчәктә рәткә кереренә өмет багларга мөмкин түгел.

Әдәбият — заман көзгесе. Ул сүзләрдән тукуылган яхшымы, яманмы палас.

Татарстанның халык язучысы Гариф Ахунов «Казан утлары»ның быелгы 1 нче санында: «Бүгенге прозабызның кимчелекләрен аңларга телсез икән, аны аерымачык итеп әйтәргә кирәк: заман колачы югалды, хезмәт кешесе прозада юкка чыкты, күрәкарәү тәнкыйтьчеләр заман героен, хезмәт кешесе образын пычратып бетерделәр, аның яманатын саттылар, ө бит хезмәт кешесе — илнең тоткасы ул. Ярамый бит инде, жәмәгать, ашаган табагыңа төксерү», — ди ачынып. Бүген хезмәткә яхшы мөнәсәбәт булмау аркасында, ыргышар ел хезмәт хаки түләнми. Бу — Россиянең хурлыгы. Илне шундый аяныч хәлгә киткәнгән, үтәз үлсә — ит, арба ватылса — утын дип эш итүче ташмангайларның хурлыгы ул.

Узган ел журналда 6 роман, 4 повесть басылган. Шуларга Татарстан китап нәшриятында чыккан Миркасыйм Госмановның «Ябылмаган китап», Марсель Галиевның «Нигез», Рафис Гыйззәтуллинның «Кырау», Рәшит Ибраһимовның «Канатларга — зәңгәр биеклек», Флүс Латыйфи белән Ринат Якушның «Тамга» әсәрләрен дә китереп кушсак, язучыларыбызның кулларынан кылганча эшләгәнлекләрен күрербез. Тик күзганыч, нәшрият чыгарган ул китаплар барысы да тиз арада укучылар кулына күчкәч, былтыр ук инде көндөз шәм яндырып эзләнәчәк дә табылмас хәлгә килделәр.

Узган ел журналда чыккан әсәрләр арасынан мин Ринат Мөхәммәдиевның «Утлы таба өстендә» әсәрен уңай яктан бәяләр идем. Бу кан өшеткеч вакыйгалар барыбызга да яхшы таныш булсалар да, «Утлы таба өстендә» әсәре кызыксынып укыла. Язманың авторы, ул чакта РФ Югары Советы депутаты Р. Мөхәммәдиев, үзе тасвирлаган вакыйгаларның жанлы шаһите берәүне дә битараф калдырмаслык әсәр язган.

Узган ел журналда шулай ук Рабит Батуллинның «Американы мин ачтым», Марсель Галиевның «Догалы еллар» эссесы әдәби әсәрләр рәтенә кертелмәсәләр дә, фактик материалга байлыклары, телләреннән йөгәреклеге белән хәтердә калалар.

Күренекле тәнкыйтьче, КДУ профессоры Төлгат Галиуллинның «Тәүбә» романы бүгенге «яңа кешеләр» хакинда. Романның авторы 1996 елның 21 маенда «Ватаным Татарстан» газетасында бастырган мәкаләсендә: «Гаделлек белән вәхшилек, олылык белән явызлык арасындагы көрәшне күрсәтү, төркемнәр арасында аяусыз сугыш, көрәш, кеше каны су бәясенә дә тормаган өшнәлек-явызлык каләмдәшләремне уйландырыр, жигди сөйләшү юлына алып чыгар, дип көткән идем», ди һәм теләгенек «әлегә» акланмаганын әйтеп үтә. Аның теләгән өлешчә Балтачтан Рафыйк Шәрәфиев «Төзәтсә иде дөньяны», Апастан Бану Кадыйрова «Битараф калдырмый» һәм Наилә Зәйнуллина «Их син, яшьлек!» дигән язмалары белән күпмедер акладылар шикелле.

Прозабыз уңышлары һәм кимчелекләре белән бергә үрелеп барды. Ул чор-заман жимеше булудан узмады, шуңа дөнья аренасына да чыга алмады. Монарчы язылган хайсы әсәрбезне «Тын Дон», «Плах», «Урыс урманы» белән тиңләштерә алабыз? Г. Әпсәләмов романынынмы, әллә бүген Халык язучысы

дигән абруйлы исем йорткән әдипләребезнен әсәрләренме? Без бер-беребезне мактаудан, бер-беребезгә янғыравыклы исемнәр бирүдән уза алмыйбыз. Дөнья аренасына чыгар өчен шешәдәшлек, әшнәлек берни дә бирми, аның өчен татар икәннене онытмаган хәлдә, глобаль фикерли белү сәләте кирәк.

Зәки ЗӘЙНУЛЛИН

Татар жанына үтәп керерлек әсәрләр бүгенге язылганнары арасында юк дәрәжәдә диярлек. Шулай булса да Нурихан Фәттаһ, Гурий Тавлин һәм Фән-заман Баттал әсәрләре яхшы якка аерылып торалар һәм миңа аларны уку әйбәт тәэсир калдыра.

Миңем уемча, татар прозасы бүген бик зур кризис кичерә.

Татарның фажиғасын: дүрт йөз елдан артык урыс астында юкка чыгарырга тырышып изелгәннән, үзенә иреге өчен көрәшен; урыска тугрылыклы булып хезмәт итеп-итеп тә, үзе өчен аңардан бер генә нәрсә дә ала алмаганлыгын; туган теле, горей-гадәте, дине, иреккә омтылчанлыгы бетеп барганын; шул иреккә өндәп вәгазә укучы, сөйләүче руханилары, язучылары, галимнәре булмавын күрсәткән әсәрләр юк. Ә алар бик кирәк! Халыкның анын, горурлыгын, көрәшкә теләген торгызу, уяту өчен! Язучылар куркак, пассив. Чөнки татар, колонизаторлар тарафыннан чапкаланган, кискәләнгән, изелгән һәм шул кадәрле куркырга өйрәтелгән ки, хәтта ул үзенә азатлыгы өчен көрәш башларга тырышкан улларына, кызларына урыс шовинистларына караганда да явызрак каршы тора торган маңкор татарларны тудырган, үстергән, урыннарға мендереп утырткан. Алар, шул маңкорлар бүген, татар мәнфәгатенә каршы урысларның иң алдынгы сафларына басып сугышалар.

Прозабызны үстерү өчен:

1. Татарстан Язучылар берлегенә житәкчеләре язучыларга рухи, матди ярдәм итеп, өстә утырган «хужалардан» курыкмыйча эш итә белергә тиешләр. Язучылык эше яхшы түләнәп, китаплар күпләп чыгарга тиеш. Татарстан житәкчеләренә (район башлыгыннан алып Президентка кадәр) бертуктаусыз чит илләргә йөрергә, катлы-катлы коттеджлар салырга акчалары бар икән, әдәбиятка да тапсыннар. Һәм теләкләре булса, табарлар!

2. Ай сәен язучыларның гомуми жыйышын оештырып, аларның нужда-михнәтләрен тыңлап, барлап, аларга матди ярдәм күрсәтергә кирәк!

3. Татарстанның һәр районына 4-5 язучыны беркетеп, ел әйләнәсендә, шул язучылар беркетелгән район авылларында киң күләмдә әдәбият, сәясәт, тарих турында, бүгенге тормыш, көнкүреш турында әңгәмәләр алып барырга һәм лекцияләр укырга тиешләр.

4. Язучыларның проза секциясә һәр атнада бер мәртәбә жыйелырга тиеш. Шунда яңа чыккан әсәрләр: повесть-романнар, хикәяләр, мәкаләләр, газетадагы язмалар турында фикер алышулар булсын.

5. Прозаның төп житешсезлегә—язучының халыктан аерылып яшәве һәм татар халкының бүгенге тормышын белмәве.

Аерым шартлар:

а. Прозаиклардан талантлы, әйбәт язучыларга яхшы шартлар тудырырга кирәк. Һәм аларның китапларын еш чыгарырга.

б. Татар язучыларына татар телле мәктәпләрдә, югары уку йортларында татар әдәбияты турында күпләп чыгышлар, лекцияләр ясарга кирәк. Очрашулар күп һәм еш булсын.

в. Әдәби тәнкыйтьне көчәйтергә. Газета-журнал битләрендә чыккан әсәрләр-гә бая бирергә, анализ ясарга кирәк. Пешмәгән әсәрләргә нәшриятка юл ябык булсын.

г. Урыска яраклашып язудан туктарга, татарның горурлыгын күтәрә торган әсәрләр язылсын.

д. Татарстанда, Казаннан ерак түгел жирдә, өлкән язучылар өчен 15—25 кешелек ижат йорты төзәргә кирәк. Бер үк вакытта аларның, бәлки, кышлау урыны да булырга тиештер ул.

Өлкән яшәтгә язучыларның яшәешләрендә япа-ялгыз торып калулары башкача кабатланмаса тиеш.

Карт язучылар зур ярдәмгә мохтажлар!

Равил Әмирхан

КАЗАНЛЫ ӘМИРХАННАР

Әмирханнар нәселенә тажы

Инде мәнә тасвирлау чираты Мөхәммәдзәрифның өлкән улы Фатыйхка килеп житте. Фатыйх Әмирхан (1886—1926)— Әмирханнар нәселенә тажы, бу кавемнәң данын бөтен төрки-татар дөньясына шаулаткан зат. Әлбәттә, аның төржемәи хәлен, ижатын, күбесенчә төржемәләр аркылы, бик күп башка милләтләр дә белә, әсәрләрен укып соклана. Татарның бу классик әдиге турында китаплар язарга мөмкин. Һәм алар байтак язылган да. Шуларның иң әһәмиятлеләреннән берничәсен санап китик.

Мәнә алар: Хисмәтуллин Хәй. Фатих Әмирхан. Казан, 1961; Мөһдиев Мөхәммәт. Фатих Әмирхан. Казан, 1986 (урыйс һәм татар телләрендә); Нуруллин Ибраһим. (Атаклы кешеләр сериясеннән). Фатих Әмирхан (1886—1926). Казан, 1988; Нуруллин Ибраһим. Прометей из Новотатарской слободы. Казань, 1991. 1986 елда Равил Әмирхан белән Фатыйхка Ибраһимов Казанда «Фатих Әмирхан турында истәлекләр» бастырып чыгардылар. 1986 елда бөек язучының 100 еллыгы уңае белән үткәрелгән фәнни конференция материаллары оч елдан соң мондый исемдә дөнья күрдә: «Идейно-эстетическое наследие Фатиха Амирхана. Межвузовский сборник научных трудов. Министерство народного образования СССР. КГПИ. Казань, 1989». Абдулла Жамалетдин улы Сайганов Ф. Әмирхан ижаты нигезендә докторлык диссертациясе яклады һәм аны түбәндәге исем белән бастырып чыгарды: «У истоков эстетики реализма (Эстетика Фатиха Амирхана и ее место в развитии татарской реалистической литературы). Казань, 1982». Наил Вәлиев, әдипнең әхлакый мирасын ойрәнеп, кандидатлык диссертациясе яклады, аның сыгынтысы түбәндәге китапта чагылыш тапты: «В мире нравственных исканий. Казань, 1985». Казан дәүләт университеты профессоры Йолдыз Нигъмәтуллина, И. С. Тургенев белән нигездә Ф. Әмирхан ижатларын чагыштырмача планда тәфтиш кылып, мондый китап нәшер итте: «И. С. Тургенев и татарская литература начала XX века. Казань, 1961». Эльмира Сибгатуллина, Ф. Әмирхан рухи мирасын да кыйбла итеп, 1987 елда түбәндәге темага кандидатлык диссертациясе яклады: «Значение русской драматургии в развитии реализма в татарской драматургии начала XX века (на примере творчества Г. Камала и Ф. Амирхана)».

Ф. Әмирханның биографиясе һәм бай ижаты буенча төрле елларда йөзләгән фәнни-популяр мәкаләләр язылган, күзәтүләр ясалган. Бу юлда аеруча игелекле гамәл кылган галимнәр, әдәбият белгечләре арасында түбәндәге шәхесләргә күрсәтергә мөмкин: А. Шамов, Х. Хисмәтуллин, М. Гайнуллин, Г. Хантимерова, И. Нуруллин, А. Сайганов, М. Хәсанов, М. Мөһдиев, Р. Гайнанов, М. Әхмәтжанов, Ф. Ибраһимова, Н. Садыкова, З. Рөмиев, А. Хисамов һ. б.

Әдипнең әсәрләре үзе исән вакытта да, вафатыннан соң да йөзләгән мәртәбә басылган. Без биредә аның тупланмалары хақында гына берничә сүз әйтербез. 1941—1989 елларда язучы мирасы аерым тупланма булып дүрт тапкыр нәшер ителгән икән: Сайланма әсәрләр. Казан, 1941; Сайланма әсәрләр. Казан, 1957—1958. Ике томда; Сайланма әсәрләр. Казан, 1969; Әсәрләр. Казан, 1984—1989. Дүрт томда.

Ф. Әмирхан ижаты белән бөтенсоюз укучыларын таныштыру өлкәсендә дә шактый нәтижәләр эш башкарылган, байтак әсәрләре Казанда һәм Мәскәүдә урыс телендә нәшер ителгән. Әйтик, 1957 елда Казанда Ю. С. Карев тәржемәсендә әдипнең «Первый цветок» исемле жанынтыгы дөнья күрә. Тәржемә өлкәсендә бигрәк тә уңышлы итеп чын мәгънәсендә «әмирханчы»га әйләнгән Галия ханым Хантимерова эшли. Аның тырышлыгы белән Мәскәүдә мондый басмалар биләүдән тоша: «Татарка» (Избранные произведения), 1959; «Избранное» (Рассказы и повести), 1975. Казандагылары да берничә: «Хаят» (Повести и рассказы), 1968; «Рассказы», 1976; «На перепутье», 1979 һ. б. Ф. Әмирханның 100 еллык юбилее уңаеннан урыс телендә аның «Хаят» исемле миниатюр китапчыгы басылып чыкты (Казань, 1986).

Әмирханнар гаиләсе. Утырганнар (сулдан уңга): Бибисәгәдәтбану, аның кызы Разия, Бибирабига. Басканнар: Ибраһим, Фатыйх. Казан, 1906 ел. Галия башлыгы, хәзрәт буларак, рәсемгә төшмәгән.

Ф. Әмирхан зур һәм гыйбрәтле тормыш мәктәбе үтә.

Инде әйтәп үткәнәбезчә, булачак әдип 1886 елның 1/13/гыйнварында дөньяга килә. М. Х. Хасәнов билгеләп үткәнчә, «татар әдәбияты тарихында шөһәр жирендә туып үскән санаулы гына әдипләренчә берсе ул»¹.

Алты яшь ярымда Фатыйх мәктәп бусагасын атлап керә, әтисе житәкләгән уку йортында беренчә гыйлемнәрен ала. 1895 елның көзендә ул замандагы иң атаклы уку йортларының берсе булган «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә күчә. Биредә укыган чорда Ф. Әмирхан үзенчә яшәтешләреннән эрудитчәсе, карашының кичкеләгән, тормышның төрле якларыннан хәбәрдар булуы белән аерылып тора. Яшь шәкерт һәрвакыт яңалыкка омтыла, урта гасырчылыкка һәм торгылыкка каршы килешмәүчән көрәш алып баручы шәхескә әйләнә.

XX гасырның иң башларында ук шәкертләр арасында яшерен жәмгыятьләр төзәләр башлый. Аларның эшчәнлегенә нигездә милли тормыштагы патриархаль торгылыкны тәнкыйтләүгә юналган була. 1901 елда «Мөхәммәдия» шәкертләре арасында яшерен «Иттихад» («Берлек») оешмасы төзәләр. Аның төп максаты — бөтен Казан шәкертләрен кадимки (иске) мәдрәсәләргә үзгәртәп кору өчен көрәшкә туплау. Фатыйх әлегә жәмгыять житәкчеләренчә берсе була һәм шул ук

Мәгълүматлар байлыгын, әдип биографиясенчә һәм ижатының төрле яклап өйрәнелүсән, басма рәвештә озак еллар буена популярлаштырылуын истә тотып, без биредә Ф. Әмирхан хакында нигездә гомуми төшенчә бирү белән чикләнәбез. Шунның белән бергә кайбер яңа ачылган фактларны да теркәргә тырышырбыз.

Татар әдәбияты классигы Фатыйх Әмирхан — мәдәният тарихыбызда ләскәләр урын тоткан иң күренекле шәхесләренчә берсе. Төрле елларда укучы-педагог, революционер-көрәшчә, оппозицион шәкертләр хәрәкәтә житәкчәсе, милли театры, прогрессив матбугатының оештыручыларының берсе, публицист, драматург, әдип, жәмәгәт эшләрчә буларак, ул XX йөзненчә беренчә чирегендә татар халкының ижтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышында якты эз калдырды. Ф. Әмирханның әдәби мирасына килгәндә исә, ул үзенчә сгәрмә еллык бәрәкәтләр эшчәнлегенә дәверендә исхитмәләр сәнгәтә әсәрләренчә бөтен бер галереясын ижат итте. Бу әсәрләр үзләренчә тирән мәгънәсә, композициясенчә камиллегенә, нечкә психологизмы, стиль гүзәллегенә, тел күркәмлегенә, натураларның бөтенлегенә, кискен сатирасы һәм жинелчә юморы белән укучыларны бүгенгәчә хайран калдыра. Әмма атаклы язучы булып киткәнчә

¹ Хасәнов М. Х. Фатих Әмирхан (1886—1926).— Әмирхан Фатих. Әсәрләр. Дүрт томда. Т. 1, 1984, 459 б.

вакытта оешманың органы — кулъязма «Әл-Мәғариф» гәзитен дә житәкли. Гәзит битләрендә булчак классикның беренче мәкаләләре һәм башка материаллары басыла. Аларда үз заманының мәғариф өлкәсендәге казанышлары пропагандалана, өлгә итеп еш кына Исмәғыйль Гаспринскийның «Тәржеман» («Тәржемәче») гәзите алына. Каләм сынау уңышы үтә һәм яшь шәкерт зур дәрт белән журналистлык эшенә чума. Бу эшчәнлек 1905—1907 елгы инкыйлаб вакытында аеруча киң колач ала.

«Иттихад» комитеты һәм «Әл-Мәғариф» гәзитендәге эшчәнлек яшерен эшләрнен башка формалары белән дә үрелеп бара. 1902—1903 елларда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә яшерен әдәби түгәрәкләр шәкертләрен урта максатларны тормышка ашыру өчен туплауда әһәмиятле роль уйный. Бу чорда түгәрәкләрнен башында һәрвакыт диярлек Ф. Әмирхан тора. Түгәрәкләрдә шәкертләреннән үзләре тарафыннан ижат ителгән әсәрләре укыла, төрле музыкаль инструментлар кулланып җырлар (шул исәптән «Марсельеза») өйрәнелә һәм җырлана, традицион өс-башны инкяр кылып, европача костюм модельләре күрсәтелә. Бу өлкәдә иң актив рольне, әлбәттә, Фатыйх үзе уйный. Тора-бара түгәрәкләр җирлегендә әдәби-музыкаль кичәләр оештырыла башлый.

Түгәрәкләр яшерен кулъязма гәзитләр дә чыгарган. Алар үзләренен актуальлеге, азатлык рухы таратулары белән укучы яшләрдә тирән кызыксыну, теләктөшлек хисе уяткан, аларны гомуми көрәшкә өндәгән. Ф. Әмирхан житәкчелегендә, мәсәлән, «Күстәргеч» («Күрсәткеч»), «Телчән», «Изгеч», «Бөнд» («Бәйләү») исемендәге кулъязма басмалар гәмәлгә куела. Аларда иске карашлы руханитар, мөдәррисләр, кадимки мәдрәсәдә хөкөм сөргән тәртипләр тәнкыйтьләне, искергән гадәтләр, зәвыклар ачы көлүгә дучар ителә.

Ф. Әмирханның Яңа Бистә мәдрәсәсе каршындагы урыс классын тәмамлавы турында таныклык. 1901 ел.

килеп чыккалаган. Күренә ки, Ф. Әмирханның рәсми көндөлек матбугатта басылган беренче әсәре очраклы хәл түгел. Ә ул әсәр «1871 ел Коммунасы» дип атала һәм 1906 елда Уральскидагы «Әлгасрел-жәдид» («Яңа гасыр») журналында дөнья күрә.

Гасыр башларында социал-демократларның йогынтысы астында булган, алар белән элементдә эшләгән Ф. Әмирханның «Иттихад» жәмгыятенен вари-сы — яшерен «Әл-Ислах» («Реформа») укучы яшләр комитетын житәкләве ха-кында да әйтми китеп булмый. 1904 елның 20 февралендә Фатыйх мәдрәсәдәш ду-сты Р. Алушига язган хатында болай ди: «Хәзердә бөтен мәдрәсә шәкерт-ләрненнән мөрәккәб (торган) бер жәмгыять тәшкил ителде. Хәзердә 75 кадәр

1901 елда Казанда Г. Исхакый, М.-Ф. Туктаров, Х. Ямашев һ. б. сул көчләр житәкчелегендә «Тәрәккый» («Прогресс») исемле җилем басма гә-зит нәшер ителә. Аны чыгарышуда Ф. Әмирхан да катнаша. Гәзит шулай ук иске мәдрәсәләрдәге тәртипләрен камчылауга зур әһәмият бирә. Аның битләрендә сатира үзеннән иң югары ноктасына житә. 1903 елның көзендә Казанда М. Алмасев, Х. Ямашев, Г. Сәйфетдинов житәкчелегендә «Жө-мһүрият» исемле җилем басма гәзит эшчәнлек жәелдәрә. Шәкерт Ф. Әми-рхан бу басманың эшлекле хезмәткәре хисаплана. «Жөмһүрият» гәзитне исе, замандашларының истәлекләренә ка-раганда, социал-демократик «Урал» гәзитен чыгаруда хәзерлек этабын үти. Шуңа күрә 1905—1906 елларда Әми-рханнар йорт-каратлыларында РСДРП-ның Казан комитеты типографиясе ки-рәк-яракларының вакытлыча сакланып торуйн гайре табигый хәл дип бул-мый. Тагын шунысы да мәгълүм, по-лиция эзәрлекләүләреннән качып, Фа-тыйхлар йорты тирәсенә РСДРПның Казан комитеты күчмә китапханәсе

агъзасы бардыр. (Яшерен тотылсын)).¹ Бу 1905 елның көзендә тулаем формалашып житкән мәшһүр «Әл-Ислах» комитетының беренче үрнәге булырга кирәк. Социал-демократлар комитетка һәм аның агъзаларына зур йогынты ясый. Шәкертләр шәһәриен татар ягында прокламацияләр ябыштыра, ә студент-революционерлар аларны бушлай урысча укыта (шуны да искәртик: 1904 елның яшендә үк инде Фатыйх, энесе Ибраһим белән берлектә, Самарага барып урысчадан дәресләр ала). Студентлар арасында Ф. Әмирханга урыс теле дәресләре биргән социал-демократ С. Н. Гассар да була. Гассар кул астында «Әл-Ислах» житәкчесе революцион прокламацияләр басуда һәм таратуда катнаша.

1905 елның ноябрендә РСДРПның Казан комитеты «Шәкертлөргә» дигән татарча прокламация бастыра. Ул укучы яшьләрен, революция байрагы астына тупланып, иске тормышка каршы бердәм көрәшкә кушылырга өнди. Шул көндә, төгәлрәге, 29 ноябрьдә, Ф. Әмирхан житәкләгән «Әл-Ислах» комитеты шул ук исемдә жием басма гәзит чыгара башлый. Казан социал-демократлары нәшер иткән прокламация (ә бу эшнә мәдрәсә шәкертләре башкара) белән «Әл-Ислах» гәзитенң дөньяга килүе арасында бәйләнеш булуы бәхәссез. Әлеге яшерен орган күтәргән төп тема — шәкертләрнен таркау көчләрнен гомуми азатлык өчен көрәшкә тулуп, мәгариф эшенң барлык өлкәләрендә дә прогресскә, дөньявилыкка йөз тоту була.

Беренче революция шартларында татар халкының милли-азатлык хәрәкәте көчәя, милли үзбилгеләнү идеясе яңа сулыш ала. 1906 елның 15—23 гыйнварында ил башкаласы Санкт-Петербургка Русия мөселманның II ярым яшерен съезды жыела. Казанның мең ярым шәкерт арасынан бу съездга вәкил итеп 20 яшьлек Фатыйх жиберелә. Этисенң энесе Мөхәммәднәжип Әмирхани дә төшкән күмәк фотода Ф. Әмирхан яштышлар белән иң алдагы рәтне «хасил итә». «Әл-Ислах» житәкчесе съездда төпле чыгышлар ясый, игътибарны милләттәге сыйнфый каршылыкларга, мәгариф эшенә мулрак чыгымнар тоту, шәкертләрне ярдәм итү тиешлегенә юнәлтә. Сәләтле шәкертне күрәп алалар, «милләт аталары» татар яшьләренң шул дәрәжәгә житүенә куаналар, Исмәгыйль бәк Гаспринский үзе Ф. Әмирханга зур өметләр баглавын белдерә.

Илдә гомумдемократик хәрәкәтнең кызган чорында, ягъни 1906 елның февраль-март айларында, Казан шәкертләре «Әл-Ислах» житәкчелегендә гомуми забастовка ясый. Дәрес ташлауларда мең ярым чамасы шәкерт катнаша (Казанның барлык мәдрәсә шәкертләре диярлек). Забастовка көрәше Русиянң татарлар яшәгән башка төбәкләрендә дә яңгыраш таба. Ф. Әмирхан бу вакыйгаларның үзәгендә кайный, мәдрәсәләрен ташлап чыккан шәкертлөргә матди һәм рухи ярдәм оештыручыларның берсе була.

Инкыйлаб хәрәкәтенә торган сәен ныграк тартыла барган Фатыйхның эшчәнлегенә, күрәсәң, полиция дә игътибар итә башлагандыр. Аның баш өстендә дә шомлы болытлар куера, чөнки даирәсендәгә шәхесләрнен байтагы кулга алына. Үзенең бу хактагы шөбһәләнүләре турында ул дустанә Р. Алушига 1906 елның 6 мартында болай дип яза: «Йосыф Акчуринны арестоват ителәр, хәлфә Фасарны арестоват ителәр, бәлки, үземне дә ошбу көндәргә итәрләр...»². Шул вакытларда Фатыйх, «төпкә китеп», берәр атна апасы Мәрәмбану һәм жинәсе Шөкүр Апаковлар өендә качып ята, туган йортына кайтканда да, капкадан йөрмичә, арт яктан гына керә торган була.

«Әл-Ислах» эшчәнлегенен әһәмиятле этапларыннан берсе — аның 1906 һәм 1907 елларда Казанда татар шәкертләренң ике яшерен бөтенрусия съездын үткөрүе. Аларның карарлары татар укучы яшьләре тормышында әһәмиятле вакыйгага әверелә. Съездларның эше белән аларның программаларын төзегән һәм эшчәнлегенә юнәлеш биргән Ф. Әмирхан житәкчелек итә.

Татар милли театрының нигез ташларын салышуда да Ф. Әмирханның роле зур. Билгеле булганча, сәхнә сәнгате реакцион көчләр тарафыннан аяусыз эзәрлекләнә һәм 1906 елның азагына чаклы рәсми төстә яшәү хокукынан мәхрүм була. Әмма милли театры гамәлгә куя өчен көрәш XIX йөзнен соңгы чирегендә үк башлана һәм XX гасыр башында аеруча зур колач ала. 1903 елның ахырларында Казанда укучы яшьләренң «Шимбә» исемле түгәрәге төзелә. Татар шәкертләреннән тыш, аңа башкорт, казакъ яшьләре йөри. Түгәрәкнең максаты, яшь көчләрен берләштерүдән тыш, Көнчыгыш, башлыча татар әдәбиятын өйрәнү була. «Шимбә» агъзалары арасында, Х. Ямашев, М. Вахитов һ. б. белән берлектә, аеруча активлыгы белән Ф. Әмирхан да асырылып тора. Түгәрәктә татарча

¹ ТӘСИ (ИЯЛИ) Фәни архивы, 16-ф., 3-тасв., 1-эш.

² ТӘСИ (ИЯЛИ) Фәни архивы, 16-ф., 3-тасв., 1-эш.

спектакльлар кую мәсәләсә дә күтәрелә, нәтижә буларак, өй спектакльләре оештыру эшләре башланып китә. Бу эштә иң беренчеләрдән булып «Мөхәммәдия» шәкертләре уңыш казанган. Әлбәттә, Фатыйхның катнашуы белән. 1903 елның декабрендә «Мөхәммәдия»дә Г. Камалның «Бәхетсез егет»не сәхнәләштерелә. Ф. Әмирхан — уенда гримлаучы һәм суфлер, беркадәр режиссерлык вазифасын да үти.

Спектакль сыйфатындагы «фетнә»не оештыручыларның берсе буларак, Фатыйх мәдрәсә житәкчесенә чакырыла һәм аннан каты кисәтү ала. Әйтергә кирәк, шушы рәвештә мәдрәсә тәртипләрен «бозган» өчен өлкән сыйныф шәкертен еш кына «Сахалин» дигән символик исем белән йөртелгән, ягылмый торган изоляторга да урнаштыралар, кайвакытларда ул, гомумән, шунда яши. Ләкин тыюга һәм эзрәкләүләргә карамастан, югарыда телгә алынган пьеса мәдрәсәдә янадан, 1904 елның апрелендә куела. Көчләрен һәм хәзерлекләрен сизеп алган Ф. Әмирхан вә иптәшләре кайбер кунакханә номерларында (әйтик, «Сарай»да), хосусый өйләрдә дә репетицияләр үткөрәләр, спектакльләр уйныйлар. «Бәхетсез егет»тән башка Г. Ильясының «Бичара кыз», Ф. Халидинең «Рәддә бичара кыз» дигән әсәрләре сәхнәләштерелә. Татар кызлары сәхнәгә менәргә әле жөрәт итмәгәнлектән, спектакльләрдә ир-ат рольләрен дә, хатын-кыз рольләрен дә шәкертләр үзләре генә башкара. Ф. Әмирхан үзе дә тиздән спектакльләрдә жаваплы рольләрдә уйный башлый. Мәсәлән, прогрессив төрек драматургы Нәмик Кәмалның «Кызганыч бала» әсәрендә ул Хөли, ә «Гыйшык бәләсә»ндә Габдессамат рольләрен башкара.

Ул вакытларда татар алдынгы яшьләренең үзенә күрә салон сыйфатын алган Габитовлар, Терегуловлар өйләрендә Ф. Әмирхан, Г. Мостафин, С. Рахманколы, К. Коләхметов, апалы-сенелле Коләхметовалар, Габитова, Терегуловалар катнашында татар телендә 1906 елга кадәр язылган барлык драма әсәрләре дә диарлек сәхнәгә куела. Фатыйх һәм иптәшләре Казан клубларының берсендә рәсми спектакль кую турында хыялланаалар. Губерна администрациясә бусагасын рөхсәт сорاپ таптаулар башлана. Үз дигәнсендә нык торучан, эшлекле, сәхнә сәнгатеңен татар халкы өчен гаять зур әһәмиятен аңлаган Ф. Әмирхан биредә дә башлап йөрүчеләренң берсе була. Ниһаять, 1906 елның 5 маенда Казанның Приказчиклар клубында (хәзер Зур Кызыл урамы, 29) булчак әдип катнашында «Кызганыч бала» һәм «Гыйшык бәләсә» спектакльләре уйнала. Бу татар мәдәни тормышында күренекле вакыйга була, татар гына түгел, урыс матбугаты тарафыннан да хуплап каршы алына. Нөвәскәр артистлар, татар халкының үз милли театры турындагы хыялын тормышка ашырып, төрле клубларда тагын берничә спектакль уйныйлар. Әлегә уеннар, һәм бигрәк тә 5 майда куелган спектакльләр, 1906 елның 22 декабрендә уйналган әсәрләренң генераль репетициясә ролен үти. Ә декабрь спектакльләре исә тарих сәхифәсенә татар милли театрының туу акты буларак теркәлә.

Ф. Әмирхан яшь чагынан ук укытучы-педагог та булган икән әле. Әйтик, аның әнисә мәктәбендә 1901—1902 елларда география укытуы мәгълүм. Бик тере, аралашучан, актив шәкерт мәдрәсәдә күп яккан калку фигура була. Ул тарих, география, астрономия һ. б. фәннәр буенча бик күп әдәбият укый, төрле темаларга рәхәтләнеп диспутлар оештыра һәм бу бәхәсләрдә иптәшләреннән генә түгел, хәтта еш кына тәҗрибәле хәлфәләрдән дә өстен чыга. Фатыйхны яшьтәшләре генә түгел, өлкәнрәк иптәшләре дә ярата, хөрмәт итә. Өлкән классларда укыган чорда ул кече сыйныфларда география дәрәсләре алып бара. Аның дәрәсләре балаларда зур кызыксыну уята. Ф. Әмирханның география һәм астрономия белән кызыксынуы берникадәр вакыттан соң ул чыгарышкан «Тәрбия-әтфаль» («Балалар тәрбиясә») журналында мәкаләләр циклы буларак чагылыш таба.

Кинкырлы талант иясә Ф. Әмирхан — татар вакытлы матбугатын оештыручыларның, юлга салучыларның, житәкчеләренң берсе дә. Алда инде без аның кулъязма яки жием басма «Әл-Мәғариф», «Күстәргеч», «Телчән», «Изгеч», «Бөнд», «Төрәккый», «Жәмһүрийят», «Әл-Ислах» гәзитләрен чыгарудагы роленә беркадәр тукталган индекс. 1906 елның ахырында ул татарча беренчә балалар журналы «Тәрбия-әтфаль»не оештыру һәм анда секретарьлек вазифасын үтәү өчен Мәскеугә чакырыла. Журнал 1907 елның гыйнварынан чыга башлый (биш саны донъя күрә). Шушы басманың жаваплы секретаре буларак, Ф. Әмирхан журналыны нәфис, мавыктыргыч итүгә зур көч куя, аны балалар тормышында тантаналы бер вакыйга итәргә омтыла.

«Тәрбия-әтфаль» 1907 елның апрелендә чыгудан тукталгач, яшь журналист янадан Казанга кайта. Жәйнә ял итеп, үзенң элекке иптәшләре, «ислахчылар» белән бергә, көздән рәсми «Әл-Ислах» гәзиттән чыгарырга карар бирә. Шуң арада басманы гамәлгә кую турында рөхсәт тә алына. Ләкин 1907 елның 15 августында Ф. Әмирхан зур фажигага тап була: котмәгәндә аны паралич суга. Ике аягы йөрмәс, ике кулы хәрәкәтләнмәс, бер күзә күрмәс була 21 яшьлек егеттән. Бик тиз тотып дәвалану аркасында куллары һәм күзә элекке халәтенә

кайта, әмма аяклары бөтен гомергә параличлы булып кала¹. Аларга беринди дәва, им-том ярдәм итми. Аптырагач, хәтта мәшһүр «камчылы ишан»га да мәрәжәгать ителә, әмма нәтижәсә булмый.

Көчлә ихтыярлы, милләтенә хезмәт итү дәрте белән тулы, демократик идеалларга тугрылык саклаган Фатыйхны бу бәхетсезлек сындыра алмый. 1907 елның 25 ноябрендә дустаны Р. Алушига клиникадан язган хаты—мона ныклы дәлил. Мәнә ул хаттан кайбер юллар: «Авыруның берникадәр файдасы да булды: өч ай эчендә күп нәрсә укып чыктым вә «Әл-Ислах» газетасында сәркәтиблек хезмәте иттем һәм хәзер дә итәм. «Әл-Ислах» сезгә барып ирешкән булса, баш мөкаләләр вә «Дамелла» имзалы мөкаләләрне аяксыз дустаны Фатыйх кулы белән язылган, дип укырсын! Вә шуларга карап авыруның миңа рухани тәсире булганмы-юкмы икәннен белерсең. Әүвөлге номерда Казан шәкертләре имзасы белән язылган «Печән базары татарларына ачык хат» та авыруымның куәтле вә көчкә-көчкә генә утырып тора алган вакытымда минем кулым белән тәртип ителмештер».²

Авыруны яшерә белүсә, төшенкелеккә бирелмәвә өстенә Фатыйх жор сүзгә, мәзәккә бик оста шәхес була, аның хәлен белергә килгән дуслары аяксыз әдиһне юатасы урынга, ул аларның боек күңелләрен үзә күтәрә, сызлаган калепләренә оптимизм орлыгы салып жиберә.

1907 елның 3 октябренән чыга башлаган «Әл-Ислах» гәзите—әдипнең үзә үк гамәлгә куешкан рәсми басмаларның икенчесе. Ул—аның фактик мөхәррире дә, рухи яктан житәкчесе дә. Ф. Әмирханның ялкынлы публицист буларак таланты шушы гәзит битләрендә чәчәк ата (1907—1909). Биредә ул татар тәнкыйть жанрына нигез салучыларның беренчеләреннән була, дистәләгән рецензияләр бастыра, тирән эчтәлекле публицистик әсәрләре белән татар әдәбиятының чәчмә фондын баета. Нәкъ менә шушы гәзит тирәсендә аның Г. Тукай белән дуслыгы һәм хезмәттәшлеге ныклы нигезгә салына. Шуна күрә дә боек шагыйрьгә күп яктан шифалы йогынты ясаган әдиһне заманында Х. Туфан образлы рәвештә «Тукайның Фурмановы» дип атаган иде³.

Урысча курсларга барган Фатыйх Самарадагы дуслары һәм сабакташлары белән. 1904 ел.

¹ Хисмәтуллин Х. Фатих Әмирхан. Казан, Таткитнәшр., 1961, 8 б.

² ТӘСИ Фәни архивы, 16-ф., 3-тас., 1-эш.

³ Социалистик Татарстан, 1966, 13 гыйнвар.

Шул ук чорларда Ф. Әмирхан, Г. Тукай, Г. Камал һәм башкалар белән берлектә, «Яшен», «Ялт-йолт» кебек үткен сатира журналларын гамалга куяда да, юлга салуда да төп рольларның берсен уйный.

1909—1915 елларда Ф. Әмирхан проза әсәрләрен күзәл үрнәкләрен биреп, «Татар кызы», «Танымаганлыктан таныштык», «Фәтхулла хәзрәт», «Рәхәт көн», «Хәят», «Кадрлар минутлар», «Бер хәрабәдә...», «Урталыкта», «Габделбасыйр гыйшыкы» һәм башка әсәрләрен иҗат итә. Әдип бу хезмәтләре белән татар әдәбиятында реалистик стильне үстерүгә, аны формалаштыруга зур өлеш кертә. Бу әсәрләргә характерларның жанлылыгы, үзенчәлеге, телен сәнгатьле, милли төсмерле булуы хас.

Ф. Әмирхан мәгълүм күләмдә татар театры репертуарын билгеләгән драматург та. Аның образларының камиллеге, психологиясенә нечкәлеге белән сугарылган «Яшьләр» (1909), «Тигезсезләр» (1914) кебек драмалары инкыйлабка чорда милли сәхнәдән төшми. 1922 елда, инде совет чорында, ул шул исемдәге мәшһүр проза әсәре нигезендә «Фәтхулла хәзрәт» комедиясен иҗат итә. Әсәр тамашачылар алдында уңыш казана.

Әдипнең «Аң» журналы (1912—1918) битләрендә басылган әдәби әсәрләре, тулаем алганда, ижатының сыйфат ягынан тагын да үсү, камилләшү үрнәкләре булып тора. Жаваплы сәркатип һәм публицист буларак, ул «Кояш» гәзитендә актив эшли, аның демократик тәрәккыятне кыйбла иткән, миллият мөнфәгатьләрен алга сөргән юнәлешен билгеләүдә төп рольларның берсен уйный, башка матбугат органнарында да даими басылып килә.

Замандашларының истәлекләренә караганда, 1913 еллардан башлап Ф. Әмирхан Казанның милли-әдәби хәятында төп фигурага әйләнә, хәтта башкалар Г. Исхакыйга мөкиббән киткән вакытта, ул ана да, «вакыт»чыларга да баш ими, «Кояш» тирәсендә Ибраһим Биккулов, Заһит Нуркин, Фәхрелислам Агиев, Шһаб Әхмәров кебек язучыларны, журналистларны үз тирәсенә туплап, бер үзәк оештыра. М. Гали сүзләре белән өйтсәк, «гәрчә гәзәтчыларга үзен каршы куймаса да, бу чорда инде ул, Тукай үлгәннән соң, галимжанчылар тарафыннан үзенә бирелгән «Казан короле» дигән исемне чын-чынлап тормышка ашырырга тырыша башлый»¹. Ләкин Фатыйх өлкән замандашы, күренекле әдип һәм жәмәгать эшлеклесе Г. Исхакыйны хөрмәт итмәгән икән, дип уйларга ярамый.

Әмирхан гомеренә соңгы көннәренә кадәр каләмдәшенә ижатын бик югары бәяли, эшчәнлеген башкаларга үрнәк итеп куя. Моңы без түбәндәге мисаллардан да ачык күрәбез. Әйтик, Ф. Әмирхан журналистлык эшчәнлеген таңында ук Мәскәүдә чыккан беренче балалар журналында Исхакыйның эшчәнлегенә багышлап, «Гаяз» исемле мәкалә белән чыгыш ясы². Үзе җитәкләгән «Әл-Ислах» гәзите битләрендә Фатыйх күренекле әдибнең «Алдым-бирдем» драмасына һәм «Солдат» повестена рецензияләрен бастыра³. Соңрак Әмирхан Исхакыйның «Мөгаллим» дигән драмасы бусенга куелган спектакльгә бәя бирә⁴. «Фәрешталәр юатсыннар сине!» дигән мәкалә исә Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәренә төп каһарманы Жәгъфәрнең рухи фажигасен ачуга багышланган⁵. Бу бәяләмәләрендә Фатыйх Мөхәммәдгазны олуг әдип буларак тәхдир итә, аны «зур мөхәррир», «зур талант» дип атай.

Ф. Әмирхан ышлек дуствы Исмагыйль Аитов белән... Казан, 10 март, 1906 ел.

¹ ТӘСИ (ИЯЛИ) Фәни архивы, 58-ф., 1-тасв., 282-эш, 24 б.

² Тәрбия-әтфаль, 1907, № 1.

³ Әл-Ислах, 1907, 26 ноябрь; 1908, 26 октябрь.

⁴ Кояш, 1914, 27 гыйнвар.

⁵ Кояш, 1914, 7 февраль.

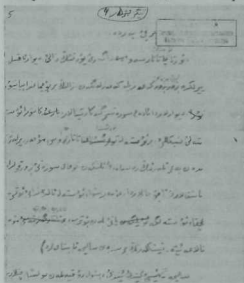
1916—1917 елларда Әмирханның Исхакый ижатына, шәхесенә биргән бәяләре тагын да калкурак, жетерәк төс ала. Фатыйх Һади Максуди белән Гаяз Исхакый арасындагы ижтимагый-фәлсәфи бәхәс буенча да үз сүзен кистереп әйтә, бу хакта аның «Йолдыз» һәм Гаяз Исхаков» исемле мәкаләсе аеруча бер урын алып тора¹. Әмирхан, Гаязның шәхесенә, эшчәнлегенә теләктөшлек белдереп, аны «сүнә белми торган бер ялкын» дип атый, бу шәхесне милләт өчен үтә зарур бер зат итеп күз алдына китерә: «Гаяз — шарлатан», ди Һади әфәнде. Әгәр шарлатан дигән сүз Гаяз шикелле кешеләр тибьна әйтә торган булса, мин Алладан сорыйм, милләт әфранды (милләттешләр) арасында шарлатаннар күбрәк булсыннар».²

1917 елның башында татар сәхнәсендә бер-ике генә тапкыр (90 нчы елларга чаклы) куелган «Зөләйха» спектакленә язылган рецензия дә³ Исхакыйның ижатын бик югары бәяләүче язмалардан. Аерым алганда, Ф. Әмирхан болай ди: «Зөләйха» — талантлы каләм, хәссас (сизгер) рух белән язылган, урыны-урыны белән гаять тирән руханы фажигане караучының алдына китерә торган пьесадыр. Бу — иске хөкүмәткә каршы гаять куәтле бер обвинительный акт».

1917 елның 7 апрелендә Казанның «Новый клуб»ында Гаяз Исхакый хөрмәтенә зур бер банкет үткәрелә. Унбиш-уналты милли-мәдәни, ижтимагый оешма составында һәм 160 тан артык кеше катнашында үткәрелгән әлеге мәжлесе рәис итеп нәкъ менә Фатыйх Әмирханның сайлануы бик гыйбрәтле. Бу инде Фатыйхның Казан зыялылары арасында зур абруйга ия булганлыгын күрсәткән мөһим фактларның берсе. Әмирхан банкетның барышы һәм эчтәлегенә хакында «Гаяз әфәнде шәрәфенә»⁴ дигән күмәлме мәкалә белән дә чыга, Исхакыйның милләт мөнфәгәтләрен кайгырткан позициясенә тирән анализ ясып, аңа теләктөшлек белдерә.

Ф. Әмирханның Г. Исхакыйны төрлечә олылавын, аның турында бик югары фикердә торун башка мисаллардан да күрергә була. Мәсәлән, дустан Р. Алушнга язган хатында ул болай дип искәртә: «Шул синчә язган «Тәржемән хәл»нен өстенә Исхакый яки Тукай имзасын куйсаң, һәрбер китапчы с удовольствием бастырыр иде» (1911 ел, 3 октябрь). Сафия апа Локманованың иске алуы буенча, 20 нче еллар уртасында да Әмирхан үзенең иң хөрмәт иткән әдипләре арасында беренче итеп Исхакыйны атып торган була.

Алда иске алынган очракта, Исхакыйны никадәр генә ихтирам итсә дә, сүз гыйззәтә нәфесе (самолюбивый), горур Ф. Әмирханның беркем алдында да бил бөгәргә теләмәве хакында гына бара. Ике олапат әдиплең хат алышулары да

Ф. Әмирхан автографы. «Тигезсезләр». Беренче пәрдә. 1909 ел.

мәгълүм. Әйтик, Гаяз Исхакый 1912 елның 13 июнендә сөргеннән (Архангель губернасындагы Мезень шәһәреннән) Фатыйх Әмирханга озын гына мөктүб юллый. Хатның баш өлешен генә китерәбез, чөнки аннан язманың төп эчтәлегенә турында мәгълүм бер нәтижә чыгарырга мөмкин:

«Хөрмәтле Фатыйх!»

Мин сиңа бу хатны зур бер йомыш белән язам. Максим Горький «Алдым-бирдем» вә башка минем берничә нәрсәләремнечә тәржемәсән жыеп, шунарга тагы берничә татар мөхәрриренчә әсәрләренә, шигыренә кушып, «Татар мәжмуган әдәбиясы» исмендә бер китап бастырырга димләп хат яза. Мин бу эшне үз тарафымнан кабул итеп, жавап бирдем. Хәзер сүзгә эш итеп чыгарырга гына кала. Шуның өчен сездән Казандагы мөхәррирләрден сина, Габдулла Тукаевка, Әстерхан Сәгыйть Рәмиевка мөрәжәгать итәргә уйладым. Син шул фикерне ничек табасың?...»⁵

¹ Кояш, 1916, 3, 4 март.

² Кояш, 1916, 4 март.

³ Кояш, 1917, 19 март.

⁴ Шунда ук, 11—13 апрель.

⁵ Бу хатның тулы тексти «Казан утлары» журналының 1991 ел, 2 нче санында китерелгән (183—184 б.)

Күрәсең, Ф. Әмирхан бу хатка җавап язгандыр, Исхакыйның сорау-үтенечләрен канәгатьләндерү белән бергә, үз хәл-әхвәлен дә баян иткәндер. Һәрхәлдә Фатыйхның аттестат зрелости алу өчен үзенен берничә мәртәбә имтиханга кереп караганы, ләкин уңышсызлыкка очравы хақында (махсус рәвештә «кисәләр») язганы билгеле. Шуна күрә, шул ук елның 5 августында язган икенче бер хатында Исхакый каләмдәшен мондыйрак сүзләр белән юата: имтиханнарда вакыт әрәм итмә, бик телисең икән, ирекле тыңлаучы булып кер, син бит киләчәгә зур булган әдип, фән белән шөгыльләнүне башкаларга калдыр...¹

Милли хәятнең, төрәккыйят хөрәкәтенә үзгендә кайнаган әдипнең тыңгысыз эшчәнлегә, әлбәттә, хакимият, көнчеләр, шымчылар тарафыннан игътибарсыз калмый. Аның өстеннән хөкүмәтнең төрле даирәләренә язылган әләкләрнең саны хәтсез. Мәнә шуларның берсе нигезендә туган «үтә милләтче»ләр җитәкчесе Әмирханга 1913 елның ноябрендә бирелгән баяләмә: «Как известно, мусульманская молодежь Казани делится на два лагеря: один «ультранационалисты», а другой — «космополиты»... «Ультранационалисты» во главе с Фатыхом Амирхановым и другими известными лицами устраивали «меджлисы». Первый меджлис был 27 октября вечером у учителя Гафура Кулахметьева. На нем, между прочим, много говорили по вопросу об учебных заведениях мусульман и реформе их духовных учреждений — нынешняя злоба дня»².

Моннан беркәдәр алдарак булган хәлләр. 1912 елда Казан җандарм идарәсенң Төтеш, Зөя (Свияжск) һәм Чабаксар өязләре буенча ярдәмчесе үзенен «шеф»ына хәбәр итә: Зариф Әмирхани малае (ягъни Фатыйх), Мәржан Баһаветдин һәм Салихов малайлары татар ышләренә зур йогынты ясый («среди татарской молодежи особо влиятельными являются»)³.

Казан губернаторы Стрижевский да хәвәфкә төшә. Чөнки кемнәрендер С.-Петербургка ук барып җиткән әләге нигезендә Полиция департаменты Ф. Әмирхан турында мәгълүмат талап итә. 1912 елның 13 ноябрендә губернатор Казан полицмейстерына мондый күрсәтмә юллый:

«По полученным мною сведениям, сбором пожертвований в пользу Турецкого Красного полумесяца занимается в Казани Фатих Амирханов, которому уже собрано этих пожертвований до 200 руб. Подписного листа на сбор пожертвований Амирханов не имеет, а все пожертвования записывает в свою памятную книжку. Часть упомянутых денег была собрана одним из братьев Хасановых (сүз Әхмәд-Гәрәй Хәсаннн турында бара.— Р. Ә.) и передана Амирханову. Принимая во внимание, что сбор пожертвований на указанную надобность не только не разрешен, но даже воспрещен, как это усматривается из циркуляров моих от 3 и 12 сего ноября за № 378 и 392 — предлагаю Вашему Высокоблагородию без малейшего отлагательства распорядиться немедленным производством дознания по указанному предмету и виновных в незаконном сборе лиц привлечь к ответственности в порядке ст. 6 обязательного постановления моего, изданного 1 ноября 1910 года... Собранные деньги должны быть конфискованы...»⁴

Полициянең өлгерлеге хәйран калырлык була. Әдип фатирында көтмәгәндә тентү шул көнне үк ясала. Мәнә беркетмә тексты:

«Протокол»

1912 года ноября 13 дня, и. о. помощника Казанского полицмейстера Шеринев в присутствии нижеподписавшихся лиц производил в квартире Казанского мещанина Фатыха Зарифовича Амирханова, живущего в доме отца своего в Ново-Татарской слободе внезапный обыск с целью обнаружения записок или денег, собранных им от пожертвований среди татар на нужды войны для Турции, при чем в помещении, которое занимает Амирханов, никаких записок и писем, указывающих на поступающие к нему пожертвования, а также и денег не обнаружено, при самом же Амирханове в кармане пиджака оказался кожаный кошелек с деньгами 60 р. 50 коп. (три пятирублевых билета, золотом две монеты по 10 руб. и четыре по пяти рублей и серебром 5 руб. 50 коп.)...

И. о. помощника полицмейстера Шеринев.

Простав 5 части (имза).

Галляутдин Мухутдинов.

Абдулнасир Гафуров»⁵.

¹ Нуруллин Ибрагим. Прометей из Новотатарской слободы. Казань, Таткиноиздат, 1991, с. 150.

² ТР МА, 1-ф., 4-тасв., 6978-эш, 184 б.

³ Магдеев Мухаммет. Фатих Амирхан. Казань, Таткиноиздат, 1986, с. 28; ТР МА, 199-ф., 1 тасв., 2269 эш, 145 док.

⁴ ТР МА, 199-ф., 1 тасв., 2269 эш, 149 док.

⁵ ТР МА, 1-ф., 4-тасв., 6978 эш, 58 б.

Шушы беркетмә астында әдипнең үз кулы белән язылган аңлатмасы бар. Күрәсен, көтмәгәндә өенә басып керүдән каушап калгандыр, чөнки язуы тигезсез, калтыранганрак кул белән теркәлгән, дигән тәсир калдыра: «Настоящий протокол прочитал, при чем объясняю, что деньги 60 р. я получил от книгоиздательства «аср» за проданную мною книжку своего сочинения, чем я и занимаюсь. Фатых Амирханов».

«Гасыр» матбага — ширкәтенең хужасы (ответственное лицо) Ә — Г. Хәсәни, бу унай белән үзәндә дә ясалган нәтижәсез тентүдән соң, Ф. Әмирханның аңлатмасын раслап күрсәтмә бирә.

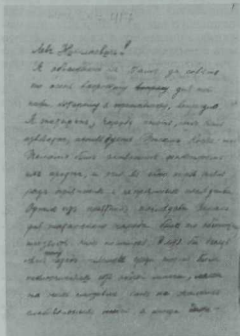
Әдип Төркия әхмәре файдасына акча жыюда катнашканмы, юкмы? Бу хакта хәзергә кистереп әйтүе кыен. Мөгаен, әлегә ыгы-зыгы шәхси дошманнарының чираттагы провокациясе белән бәйләнгән бер гамәл булгандыр. Аннары мөселман кардәшләренә симпатиясен яшермәгән Әмирханның бу эштә катнашуы хак булган төхдирдә дә, үзен гаепләүче язучылары өендә саклавы бик сәер булып иде. Заманының бөтен эзәрлекләү механизмын үзәндә тоемлап-сиземләп торган әдипнең башына тай типмәгән ләбаса!

Ф. Әмирханның карашлары, татар жәмгыятендә, аерым алганда, милли матбугатта тоткан урыны белән аеруча КГЖУ кызыксына, бу хакта зурдан кубып азышулар (переписка) оештыра. Әйттик, жандармерия идарәсе башлыгы губернаторга болай дип хәбәр итә: «Пользуется влиянием среди мусульман и составляет центр, вокруг которого группируется местная молодежь... Помимо этого, являясь лишь секретарем газеты «Кояш», он оказывает большое влияние на ее направление».¹ Шул уңайдан жандармерия «Кояш»ның Русия-Төркия мөнәсәбәтләренә карашын төнкыйтлы һәм гәзитнең көкүмәт сәясәтенә лояль булмаган юнәлешен Ф. Әмирхан йогынтысында күрә.

Әлбәттә, әдип 1912 еллардан башлап, һәм бигрәк тә 1914 елдан соң, «мода»да булган дежур «жинаять»ләрдә, ягъни панисламизмда һәм пантюркизмда бик тырышып гаепләнә. Полициянең даими күзәтүе астында торган² Ф. Әмирхан КГЖУ белешмәләрендә «инанган панисламист-пантюркист» («убе-

жденный панисламист-пантюркист») дип бәлләнә³. КГЖУ начальнигы полковник Калинин Казан губернаторына ясаган донесениесендә Ф. Әмирхан белән Г. Камалны «шөбһәсез панисламистлар» («несомненные панисламисты») дип атый⁴.

Мондый «төплә» дәлилләрдән соң, губернатор 1914 елның 15 декабрендә полицмейстерга һәм КГЖУ түрәсенә шушындый күрсәтмә бирә: «Иметь самое внимательное и неослабное наблюдение за деятельностью Ф. Амирханова, известного своими идеями пантюркизма».⁵ Әлегә нәтижәләргә әдипнең беренче бөтендөнъя сугышына булган мөнәсәбәте дә этәргән, күрәсен. Чөнки, дип күрсәтә КГЖУ башлыгы, Әмирхан бу канкөешта Русиянең жинелүен тели: «За последнее время, с объявления войны 1914 года, не скрывает своего взгляда на последствия настоящей войны. Он полагает, что если Россия останется так или иначе победительницей, то начнется сильная реакция, которая главным образом коснется инородцев и в частности мусульман, а потому желает поражения России, видя в этом пользу для мусульман».⁶

Ф. Әмирханның Л. Н. Толстойга язган хаты фрагменты. 1910 (?) ел.

¹ ТР МА, 199-ф., 1-тасв., 3620-эш, 163 док.

² Казан утлары, 1966, № 8.

³ ТР МА, 199-ф., 1-тасв., 3620-эш, 165 док.

⁴ Шунда ук, 1961-эш, 10 док.

⁵ Шунда ук, 3620-эш, 185 док.

⁶ Шунда ук, 165 док.

Күрәсен, Ф. Әмирханның мондый яки шуна охшаш карашлары хақында охранкага түкми-чөчми әдипнең үз дәирәсендәге «дуслары» хәбәр итеп торган. Шунның ише «ахирәт»ләргә һичкайчан кытлык булмавы — татар ижтимагый тор-мышының бик аяныч вә чирканыч бер күренешедер.

Тынчу сәяси шартларда һәр адымы һәм эшчәндәге тел күзәтү астында торса да, Ф. Әмирхан бик актив ижтимагый-мәдәни тормыш алып бара, Казандагы бер генә прогрессив милли башлангыч та аның катнашынан башка узмый диярлек. Әйттик, 10 нчы еллар дәвамында ул татар кызылары өчен махсус гимназия ачу юлында зур төшәббесләр (инициатива) күрсәтә, Фатиха Антова мәктәбен, Ләбибә Хосәенова гимназиясен гамәлгә куюда байтак эшләр башкара, яшъ зыялыларны, алдыңгы карашлы сәгет-кызларны үз тирәсенә туплый, «яшьләр колагына бер сүз» әйтүләрдән туктамый.

Ф. Әмирхан проза һәм драматургия остасы гына түгел, бәлки үз заманының актуаль вакыйгаларына карата шәхси мөнәсәбәтән даими белдереп барган киң диапазонлы, эрудицияле жәмәгать эшлеклесе, каләм остасы да. Ул Октябрь түнтөрешенә кадәр үк татар мәдәниятенә (әдәбият, сәнгать, мәгариф, тарих фәне, тел һ. б.) үсешен тирән кызыксыну белән күзәтеп килгән, аңа гуманистик караштан чыгып әледән-әле юнәлеш биреп торган зур тәнкыйтьче, жәмәгать хадиме, телче, педагог булып та таныла...

Ләкин татар мәдәнияте күгендә кабатланмас йолдыз булып балкыган бу гаяр каләм остасына шөхес буларак та, әдип буларак та нинди генә язмыш сынаулары үтәргә туры килми! Бер яктан, ул бәхәтле: үзе исән вакытта ук гажәеп үзенчәлекле талант иясе буларак таныла, шөһрәт казана, милли әдәбиятыбыз йөгән төптән жигелеп тартучы фидакяр затлардан санала. Икенче яктан, ул бәхәтсез: чөнки Октябрь инкыйлабыннан соң очар канатлары каерылган тау бөркетенә охшап кала. Публицистикасында шактый гына үрләр жуласа да, «Та-тар кызы», «Хәят», «Кадрле минутлар» кебек сәнгать әсәрләренә торырлык яңа әдәби жәүһәрләр тудыру анын өчен тормышка ашмаслык хыялга өверелә. Әмир-ханның 1917 елның октябреннән соңгы ижат жимешләрен нинди генә бизмәннәр-гә салып үлчәсәк тә, әсәрләрнән, бигрәк тә көндәлек һәм хатларыннан, тыенкы рәвештә акланмаган өмет, аяланмаган ирек, жәрәхәтә жуелмас фажиға сулышы бөркелеп тора. 1917 елның апрелендә «Богаулар өзәлделәр» мәкаләсендә Руси-янең элекке шәркый (восточный) цензоры В. Д. Смирновка «кара вә ахмак психопат»¹ дип бая биргән әдип, совет хөкүмәтенә милли һәм мәдәни сәясәтән Смирнов дәвереннән дә котсызрак дип атый, вөжданның, сүз иргәнен, тагын да ныграк кысылуына, эзәрлекләвенә ая-ныч белдерә.

Егерменче еллар уртасында туган-нан туган сәңдәсә Зәйнәп Әмирханиягә язган хатында ул ниндидер гайре таби-гый хис белән: «Ярый әле әти белән Нәжип абый үз үлемнәре белән үлп калдылар»,—дип яза. Яше яңа гына утызның теге ягына чыккан әдип өчен бу хәлләр чын мәгънәсендә трагедия була. 35-36 яшьләрендә инде аның ижаты бер-нинди ташламаларны белмәгән сыйн-фый гөбедә тугланып, заманында «вуль-гар социологизм» дигән исем алган аяу-сыз дөмбә белән дөмбәсләнә башлый.

Берничә мисал. 1923 елның 16 ию-лендә Ф. Әмирхан, узара килешенү бу-енча Татарстан китап комбинатына «Беренче сөю», «Мәет озатканнан соң» (әнисе үлү уңае белән язылган), «Ките-регез минә чәчәкләр!» исемле әсәрләре-нең кулъязмасын тапшыра. Ләкин ку-лъязмалар Татпаркомпрос редколлеги-ясенә 1924 елгы 9 май утырышы карары белән авторга кире кайтарыла. Чөнки кулъязмага Г. Толымбайский

Ф. Әмирханның шәхси таныклыгы («шәхсенә таныкнамәсе»). 1925 ел.

¹ Аң, 1917, № 3-4, 20 апрель.

тискәре рецензия биргән икән. Әдипнең әлегә әсәрләрендә «дини фикер белән качаклашу, мистицизм тойгылары» табып, Толымбайский, «хәзерге көндә боларны басып тарату сәяси жинаят булачак», дип белдерә.¹

1925 елда Х. Вәли дигән беррәү «Безнең юл» журналында болай дип язып чыга: «Фатыйх Әмирхан буржуазный язучы булу гына түгел, яна буржуаның тормышын, идеологиясен кристаллаштырырга тырышучы буларак мөйданга атыла... Фатыйх Әмирхан кадр сәнгатьне буржуазный тенденциячелек өчен корбан иткән һичбер татар язучысы юктыр».²

Бу казынуларга жавап итеп, әдип 1926 ел башында үзенң көндөлегенә мондый юллар теркәп куйган: «Безнең юл» журналының № ында (текстта шулай.— Р. Ә.) Хәертдин Вәли имзасы белән минем хакта бер мәкалә чыгарылды. Бу мәкаләдә казенный матбугатта зур гаеп һәрнәрсә минем өскә иснад ителгән (аударып калдырылган). Бу мәкаләдә, иң ачык фактлар белән дә хисаплашмастан, минем өскә үзләре күренә дип уйлаган нәрсәләренң һәр төрлесең ыргытканнар... Ахмак кына, беләмсез генә, тугыз гына винтлы Хәертдин Вәлинең минем турыда нәрсә язучы минем өчен барыбер. Шулай да бу вакыйга минем хәтеремә моннан егерме бер ел өвүәлгә бер вакыйганы китерде... Хәертдин Вәлинең мине сүккән мәкаләсен укыгач, минем хәтеремдә шул вакыйга янадан терелде. Йа Алла, тарих тәкрарлана бит, дим. Моннан егерме ел өвүәл бер фахшә хулиган фахшә яллап, мине сүктереп, үзенә ләззәт табадыр иде. Бүген әдәбият хулиганнары, сакаллы фахшә яллап, мине сүктереп, шуннан ләззәт табалар. Яллаучыларга «идеологический әжерләр», яллаучы фахшәләргә берничә тиен акча, ә миңа тарихның тәкрарлануын тәгъкийб итеп (күзәтеп) яту»³.

Бүтән елдам адәмнәр дә, «сыйнфый сизгерлек» күрсәтеп, «теге дөвер» вәкиленә каршы кискен һөжүмгә күчә. Бу өлкәдә, Г. Толымбайскийдан кала, текә үрләргә Г. Гали, Г. Нигъмәти, Ф. Сәйфи-Казанлы һ. б. «яулы». Г. Ибраһимов исә, әдипнең йөзенә бәрәп, «син—контрреволюционер!» дип нәгърә ора...

Бу чорларда әдип ижатына объектив бәя бирүчеләр дә табыла әле. Алар арасында без Ж. Вәлиди, Ф. Бурнаш, Г. Сөгъди, И. Биккуллов, Г. Гобәйдуллин һәм башка күренекле шәхесләренң исемнәрен очратабыз. Ләкин бу зыялылар берәм-берәм сафтан чыгып, Сталин жөһәннәменә озатыла башлагач, «кызыл авызлар» какофониясә дөррәү көчәеп китә. Нәтижә буларак, әдип әсәрләре янадан басылмый, татар театры репертуарыннан пьесалары чыгарып ташлана, матбугат идарәләре аңа аркан борула.

Ө бит Ф. Әмирхан әле 1920 елда гына «Китерегез миңа чәчәкләр!» дип шагыйрәнә күңел самимилегә белән жырлый. Аңа чәчәкләр алып киләсә урынга шайтан таягы, тигәнәк, кычыткан, әрәм сабакларының саргайган көлтәсен ыргыталар.

Үзе фани дөнья белән хушлашкач, Ф. Әмирханны дөмбәсләү, анардан чын мәгънәсендә «карачкы» ясау зарури бер йола, ритуал төсен ала һәм төрлө фасылларга керәп, бер көчәеп, бер чигенеп, 50 нче елларның азагынача дөвам итә...

Ләкин совет чынбарлыгының барлык аяныч якларына карамастан, әдип бу чорда да күңел төшенкелегенә бирелми, үзенң үткен каләмә, жанлы сүзә белән туган халкына хезмәт итәргә тырыша, кырыс шартларда да демократик идеалларына, кешелек намусына тап төшерми. Октябрьдән соң матбугат органнарын турыдан-туры жөтәкләмәсә дә, ул үзенң кайбер актуаль язмалары белән совет гәзит-журналларында да катнаша. Әлбәттә, байтагын тамак туйдыру, гаять авыр тормыш шартларында очны-очка ялгау максатында ижат итәргә мәжбүр була. Әдипнең төрлө характердагы мәкаләләрен «Кызыл Армия», «Татарстан», «Татарстан хәбәрләре» гәзитләрендә, «Безнең юл», «Шәрәкь кызы», «Кызыл шәрәкь» журналларында очратырга мөмкин.

Әдип, публицист, жәмәгәтә эшлеклесе буларак гамәл кылдырға омтылган Әмирхан Татар театр техникумында әдәбият дәрәсләре алып бара (1923—1924), Татнакомпрос системасында лекцияләр укый, конференция һәм кичәләрдә чыгышлар ясей, тәржемә эше белән шөгыйләнә, татар мәдәниятенң төрлө өлкәләрендә хезмәт иткән эшлекселәр белән тыгыз элемтә урнаштыра, әдәбиятта, чыгышларында, дәрәсләрендә армый-талмый дустанә һәм каләмдәшә, «рухани

¹ Безнең юл, 1926, № 5—6, 43—44 б.

² Безнең юл, 1925, № 9—10, 55 б.

³ Әмирхан Фатих. Әсәрләр. Дүрт томда. Т. 4. 217—218 б.

игезәге» Тукай мирасын пропагандалый. Аның беренче татар операсы «Саня»нен мөйдагга чыгуында да өлеше бар, әдип операның комиссиясенә җитәкчелек итә.

Ф. Әмирханнның төгөрмәчле арбага береккән килеш егерме еллар дәвамында кылган фидакяр хезмәтен ижади һаһарманлык димичә, ни дисен?!

Егерме елга якын аягына баса алмыйча, һаман утырып торган кешенең организмы таза була алмавы, әлбәттә, табигый. Ул үз гомерендә берничә мәртәбә нык-нык авырып ала, савыга, ләкин 1925 елның башларына таба шактый бөтерешә. Анда үпкә туберкулезы галәмәтләр күренә башлый. 1925 елның җәй ахырларында Кырымга китеп, «Гастрия» шифаханәсендә ноябрьгәчә дәвалангач, әдипнең үпкәләре шактый тазара, әмма һаһәр төшкән авыру, азып китеп, арка сөгәнә күчә. Шуның аркасында ул, Кырымнан үпкәләрен төзәтеп, тазарып кайтса да, инде утырып тора алмаслык хәлгә килә. 13 ноябрьдән башлап Ф. Әмирхан түшәктән баш күтөрмичә ята һәм, билгеле ки, шактый ябыга. Кырымда төзәлде башлаган туберкулезы янадан кузгала. Ләкин шулай да апрель башларында Казанда торырга хәле була өле һәм туганнары-дуслары анын янадан Кырымга барып давалануына өмет баглый.

Көчле ихтыярлы, оптимист табигатьле Әмирхан өле 1926 елның 16 гыйнварында да, хәле начар булуга карамастан, «Саня» операсын тынларга бара. Менә аның бу хакта көндөлегенә теркәгән сүзләре: «Нәхә ике ай инде авырулык ятагымынан торганым юк иде минем. Әллә нинди порошоклар кабып, мин дә үз-үземне биш-алты сәгать утырып торырлык хәлгә китердем дә «Саня»не тынларга киттем. Баш әйләнә, утырып тору бөтенләй онытылган, мондый зур җәмгыять миңа бөтенләй ят нәрсә булып калган. Шулай да креслом белән (фойеда) утыра бирәм».¹

Бәхетсезлеккә каршы, 1926 елның февраль урталарында Ф. Әмирханга нык суык тиеш, температурасы күтәрелеп китә. Авыруы көннән-көн көчәя, хәле китә баруына карамастан, көр күнелле әдип, моңа артык игътибар итмәскә тырыша, чиренә гадәти инфлуэнца, ягъни грипп кына дип карый. Мондый хәлләргә күнәккән Фатыйх табикка мөрәҗғәт итми, туганнары-дуслары да врач чакыр-туны артык куәтләми. Февралың 20 сәндә доктор чакыртканда температура инде 39 га җиткән, ә инфлуэнца үпкә шешүенә әйләнгән була. Доктор иң яхшы чаралар күрәп, авыру янына шөфкать туташы куеп китә, ләкин хәл начарлана бара, температура 39,5 га җитә. 26 сында әдипнең якын дуслары ашыгыч чара күрелүен үтенеп, саламәтлек халык комиссары Ф. Мөхәммәдьяровка мөрәҗғәт итә, белгечләрдән консилиум ясата. 27 сәндә Казанның иң атаклы профессорлары тагын бер консилиум үткәрә. Бу консилиумнар, хәлнең бик начар булуын икярәп итсәләр дә, өметне өзмиләр, медицинаның иң соңгы чараларын күрәләр. Авыру янында шөфкать туташы, фельдшер, яшь табиплар янә әдипнең якын дуслары төнен һәм көндез өзлексез кизүлек итәләр. Ф. Мөхәммәдьяров кул астында әдипнең мөхйбләре (якыннары) авыруны, хәле беркадәр җиңеләю белән, Кырымга озату чараларын күрү өчен берничә кеше билгеләнә.

Берничә көн үтә, авыру чигенә башлай. Табиплар үпкә шешенә төзәлде башлавын билгеләиләр. Һәркемнен күнеле күтәрелә, «Фатыйх котылды», дигән ышаныч ныгый. Әдипне Кырымга җибөрү хақында уйлану башлана. Ләкин 4 мартка каршы төндә көтмәгәндә авыруның хәле тагын начарлана. Янадан консилиум ясала. Фатыйхта үпкә шеше бетеп барганлыгы, ләкин куркынычлы эчәк һәм карын шешү (воспаление брюшной кишки) авыруы килеп чыкканлыгы беләнә. Әдип бу куркыныч авыру белән дә ахыргача короша. Ләкин ике дистә ел аягына баса алмыйча, утырып тора-тора тузып беткән организм бу авыруны инде җиңә алмый. Татар халкының классик язучысы, миллиәт вөжданы Фатыйх Әмирханнның күзләре 9 мартта иртән 10 сәгать 10 минутта мәңгегә йомыла...

Фатыйх үләренә ун-унбиш минут калганчыга кадәр төмән анында булып, килгән кешеләрне танып һәм һәркайсы белән берәр сүз генә булса да сөйләшеп ята. Коточкыч авыртулардан гажиз булып, якын-тирәдәгеләргә болай дип тә өйтә: «Үләсәм бер дә килмәсә дә, бу авыртуларга түзәр хәлем юк, миңа үлем теләгез». Соңгы өч-дүрт көн эчендә инде үзенен котылуына өметә бөтә башлагач, әжәлен җиңеллек белән каршы алырга хәзерләнә. Хәтта актыккы төнендә янын-дагы кешеләргә үзенен иртә белән 8—9 лар тирәсендә дөньядан үтәгәнен өйтеп куя. Аның күнел сизүе күпкә ялгышмый, сәгать уннар тирәсендә: «Әйдә киттек Тәңремә, күнеләм рәхәтләнсен»,—дигән соңгы сүзләрен өйткәч, озакламыйча җан бира.

Татарның бөек әдипенә, «соңгы могиқан»ының вафаты, җеназасы киң яңгыраш ала. Җәмһүриятнең татарча үзәк басмасы «Кызыл Татарстан» гәзите, бу югалтуга үзенен өч санын (№№ 58, 59, 60—11, 12, 14 март) багышлый. 12 мартта

¹ Әмирхан Фатих. Әсәрләр. Дүрт томда. Т. 4, 218—219 б.

сәгатъ берләргә таба мәрхүмнең фатиръ тирәсен төркөм-төркөм халык, бигрәк тә укучы яшләр чолгап ала, аннары алар Театр мәйданына (хәзерге Ирек мәйданы) юнәлә. Биредә әдипне женаза укымыйча күмү ягындагы, ягъни «гражданская панихида» тарафдарлары жыела. Шунда ук Ф. Әмирханнның гәүдәсә дә китерелә. Татарстан матбугат эшчеләре оешмасы, Гыйльми үзәк, «Гажур», Дәүләт нәшрияты гражданнырча күмү ягында була. Рәсми митингны Татар дәүләт академия театрының директоры Ф. Буриаш ача. Ул, асым алганда, болай ди: «Бүген безнең арабыздан югалган Фатыйх Әмирхан татар халкы өчен бик кадерле булган бөек язучы һәм оста художник иде... Бөтен Русия татарлары тарихында бөек урын тоткан шәкертләр хәрәкәтенен башында торды. Ул үзенең 1906—1907 еллардан башлап биргән әдәби хезмәтләрендә иске татар тормышы урынына Гарәбиең (Көнбатышның) нык нигезле таза мәдәниятенә әсасланган (нигезләнгән) яңа татар тормышын төзүдә кыйммәтле әдәби әсәрләр калдырды».¹

Шуннан соң әдипнең якын дуствы, журналист М. Биккулов Ф. Әмирханнның тәрجمәи хәлен кыскача баян итә. Татарстан мәгариф халык комиссары Н. Мөхетдинов урысча нотыгында атаклы язучының нинди мохиттән чыгып, нинди шартларда хезмәт итүсә, нинди фасылдагы әһәмиятле әсәрләр калдыруына туктала. Сәләмәтлек халык комиссары Ф. Мөхәммәдъяров Әмирханнның хезмәтләре, тоткан урыны һәм авыруы хақында кыскача сойли. Каләм эшчеләре исеменнән «Яналиф» журналы редакторы, соңыннан әдипне «буржуаз язучы» дип хурлап, авыз суын корыткан Ф. Сәйфи-Казанлы нотык тотта, әлбәттә, биредә олылау сүзләре өйтә.

Гыйльми үзәк рәисе урынбасары М. Корбангалиев Татарстан мәгариф халык комиссариатының Гыйльми үзәге һәм татар укытучылары исеменнән сөйләп, әдипнең төп хезмәтләрен билгели, әсрүча аның «Татар кызы» исемле әсәренә, әһәмиятенә киң туктала.

Шуннан соң гаскәри укучылар исеменнән курсант Булатов, Казандагы урта мәктәпләрдән С. Рафиков, татар артистларынан К. Тинчурин, башкорт яшләренинән Н. Таиоров сөйли. Сөйләргә теләүчеләр күп булса да, Театр мәйданындагы митингны кыскарак тоталар. Ф. Буриаш мәжлесне ябып, мондыйрак сүзләр өйтә: Фатыйх Әмирхан, үзен күмгәндә, һичбер төрле обрядлар ясамаска, дип өйтәп калдырган. Шуна без аны бүген гади генә итеп күмәбез. Ләкин монда өйтелгән сүзләр, ана бирелгән саламнар татар хезмәт ияләренә үз мәдәни хезмәтчеләрен зур самимилек белән тәкъдир итүсә күрсәтә. Хуш, безнең бөек язучыбыз Фатыйх Әмирхан!

Театр мәйданына жыелган халык ике мөңгә якынлаша.

Женазаның дөвәмәи гайре рәсми төстөрәк Казанның татар ягында, М. Вахитов (элекке Юнысов) мәйданында үткөрелә. Халык шулай ук күп жыела, төп массаны Печән базары кешеләре, шул тирәннән эшчеләр, һөнәрче-кустарьлары төшкил итә. Мондагы митингка, заман шаукынына бирелеп, рәсми оешмалардан берәү дә катнашмый. Сүз алып әдипнең бергә укыган иптәшләре, дуслары гына сөйли. Фатыйхның жинәсә Габдулла мулла Әмирхан әдипнең бик иманлы кеше, дини-суфи булуын искә алырга тырыша, заманында аның Харитонов басмаханәсендә хаталар белән басылган Коръәнне төзәтүгә керткән өлеше, «Кошш»тагы дини мәкаләләре хақында сөйләргә керешә. Ләкин заманының «кызыл авызлары», хәзрәткә бу хакта авыз ачарга бирмиңчә, «долгой, долгой» дип кычкыра. Шуна күрә Габдулла мулла язучының авыру вакытына гына тукталырга мәжбүр була. Митинг төмамлангач, женаза уку дигән «мордарлык»тан качып, халыкның күп өлеше як-якка таралып бетә. Атеистик пропаганда белән мингерәүләнгән кешеләреннән динле, мөселман булып күренәсәләре килми.

Шунысын искәртү мөһим: 1926 ел шартларында рәсми идеология кысаларында «иске заман» кешесе дип хисапланса да, чын интеллигент-зиялылар каршында Ф. Әмирханнның абруе, шәхси «имиджы» бик зур була. Шуна күрә дә үлгән көнне мәрхүмнең маскасы алына, өйдән чыгарганда, һәр ике мәйданда, юлда барганда, кабергә төшергәндә женаза фотога һәм кино тасмасына төшерелә.

Замандашы Жамал Вәлиди әдипкә вафатыннан соң ук мондыйрак бая биргән иде: «Ф. Әмирхан — татар әдәбияты тарихында гына түгел, бөтен татар җәмгыяте тарихында иң күренекле урын тоткан, вакыты буенча кечкенә, ләкин әһәмияте буенча кичкөз булган бер буынның үзгәндә торган кеше. Ул бу буынны мәдрәсә дигән өйдән алып чыгучы, татар әдәбияты күгендә беренче очу тәҗрибәләрен ясаучы иде... Бүген безнең арабыздан югалган Ф. Әмирханбызны мин, рәхсәт итсәгез, мәшһүр немец шагыйре Генрих Һейне белән янәшә куяр идем... Ф. Әмирханнның әле гәүдәсә дә арабыздан китеп өлгөрмәгән. Аның әдәбият тарихындагы чын урынын тагын да дөресрәк итеп заман күрсәтәр»².

Ахыры бар.

¹ Кызыл Татарстан, 1926, 14 март.

² Кызыл Татарстан, 1926, 12 март.

ЯКТЫ ЭЗЕ КАЛДЫ

Мин аның турында күптәннән язарга тисш идем инде. Дөнья мәшәкатләре белән матавыкланып, ничектер кул житмәгән. Менә форсат туды — башкача дәшми калырга мөмкин түгел.

Ул минем эч серләрен яшерми сөйләрлек ихлас һәм турылыклы дуслым иде. Андый дуслар кеше гомерендә бармак белән генә санарлык була. Менә хәзер дә уйланып утырам — нинди уртаклык шулай якын итте икән безне? Әйе, ничәмәничә еллар бер үк эш бүлмәсендә янәшә утырылган — анысы кем белән булмый. Күп мәртәбələr мәжлестәшләр булганбыз, бергә-бергә ярлар сөйгәнбез — анысы да гайре табигый хәл түгел. Ләкин...

Мин дуслымны югалтуның бөтен авырлыгын аның жәсәден гүргә индергән мизгелдә (мин — күмү комиссиясе рәисе идем) аеруча бер ачыклык белән тойдым. Бу — минем өчен генә, аның хезмәттәшләре өчен генә түгел, милли шигъриятбез һәм гомумән татар халкы өчен дә зур югалту иде. Бүгенге көнгәчә яшәсә, демократия жилләрен сикәтләне сулышын тоя алган булса, нинди генә гүзәл шигърьләр ижат итмәс иде ул. Аның ижаты бөреләнеп ачыла, перспектив мөмкинлекләре бер эзгә төшә башлаган, карашы-иманы аныкланган бер вакытта замананың яман шеш дигән иң явыз авыруы аны безнең арабыздан алып китте. Ә аңа әле 50 яшь тә тулмаган иде югыска.

Ул зур сәләткә ия, потенциал мөмкинлекләре әле ачыла гына башлаган зур шагыйрь иде. Ул шигъриятбез аскакалы Хәсән Туфанның һәрвакыт күз уңында булды. Аның «Төлгәш» дигән беренче китабы чыгуга Татарстанның халык язучысы Фатих Хосни шатланып зур мөкаләт алып чыкты. Аның ижатын төхдир иткән Равил Фәйзуллин инде Зиннур үлгәннән соң калган мирасын туплап, шигърьләрен бөртекләп-берәмтекләп, һәрвакыттагыча саллы сүзен өйтеп китап итеп бастырды. Башка ижатташлары да аны онытмады — жылы сүз өйтергә форсат тапты. Мондый игътибар, мондый бәхет кайбер кешегә исән чагында да төтеми. Димәк, шагыйрь каләмдәшләрен олы бәясенә ласк булган, димәк, аларның Зиннурны әдәбиятыбыз өчен югалтасылары килмәгән. Хәтерлим әле, бер заман сөйләшеп утырганда, өлкән каләмдәшебез Мәгъсум Хужин: «Егетләр, язганнарыгызны игътибар белән укуып барам. Икегез өчен дә шатланып укуып барам. Әхмәт, син ачуланма, шулай да Зиннур синнән талантлырак бит» дигән иде. Мин бу шәрран ярып өйткән сүзләргә, юк, үпкәләмәдем, юк, рәнжемәдем. Шулайдыр, шулай булгандыр. «Беренче карлыгачлар» жыентыгының 1969 елгы чыгарылышы минем шигърьләрдән башланып китсә дә, Зиннурныкылар аннан соң — икенче генә урынга куелган булса да, бәхәсләшеп тормадым. Шигърияттә хәрәкәт — ат чабышы төсле бит ул. Әле берен алга чыга, әле икенчән... Әнә шул күмәк жыентыкта да ундүрт яшь шагыйрьнең шигърьләре тупланган. Шуларның уникесә соңрак язучылар берлегенә кабул ителгән. Исемнәрен дә ниндиләр әле. Мөдәррис Әгъләмов, Айдар Хәлим, Харрас Әюп, Флера Гыйззәтуллина, Кадыйр Сибгатуллин... Һәркайсы шәхес, һәркайсы шигърият мөнбәрендә үз урынын тапкан. Яшь диапазоны уналты ел тәшкил итә. Иртәме-соңмы — үз сукмакларын тапканнар бит әле — югалып калмаганнар.

Зиннур бәлки шигърияткә соңарыбрак та килгәндер (ул Нажар Нәжминен «Барысы да миңа соңлап килде» дигән юлларын кабатларга ярата, үзенә дә шул хакта шигъре бар иде) — әдәбиятта андый хәлләр булгалый. Сәбәпләр дә бик житди аның.

Без — дөньядан иртә киткәннәрен
Жиргә бүләк иткән буыны.
Дөнья никтер сугыш, үлем белән
Каршылады безнең тууны, —

дигән иде Зиннур Насыйбуллин үзенә бер шигъриендә. Аны шөрехли башласан, гади сүзләр артына яшеренгән асыл мәгънәләрне эзли башласан, гажәп хәл —

баштан кичкөнләрне, тормышта татыган ачы жимешләрне, шыксыз тормыш чынбарлыгын пәрдә генә каплап тора икән ләбаса!

Башкортстанның хәзерге Нуриман районындагы Кече Тенкәш авылында жиденче классны бетерүгә Зиннур баш-аягы белән колхоз эшенә чума. Тормыш авыр. Өти-өни картаеп бара. Әзмәвердәй егет ничек инде шигырьгә генә табынып тик ятсын! Печән чабарга, салам эскертләргә, каралты-кураларны төзекләндерергә, кемнәргәдер йортлар салышырга кирәк. Ни әйтсәң дә крестьян каны — кулы эшкә ятышып тора. «Көрәк-сәнәк, балта-пычык, гайка ачыкчы кебек эш коралларын каләмгә алыштырганчы шактый вакыт үтте», — дип язды ул соңыннан.

Ә аннан... армия хезмәте. Хезмәтнең дә әле ниндиде! Салкын Охот дингезенен яр буйлары. Тиз йөрешле катер еш кына миңа киртәләре куя. Зиннур иптәшләре белән миңаларның кайсыдыр төшенә шакмаклы шикәр кыстыра да суга ташлыгый бара. Шикәр эреп бетүгә, шартлау янгырый. Кайчакта 400—500 метр үткәч, ә кайчагында янәшәдә генә диярлек. Улем уены дими ни дисең! Миңа дустыңның чал кәрҗән чәчләренә игътибар итә идем. Күрәсен, бу шул авыр һәм куркыныч хәрби хезмәт елларының нәтижәсе булгандыр. Шигъриятенә дә шул кырыс чынбарлык эз салгандыр.

Зиннурның нибары ике китабы бар. «Тәлгәш» дип исемләнгәнә 1973 елда дөнья күргән иде. Шигъри мохиттан бер вакытта аерылмаса да, даими азып торса да, ул аларны нәшриятка илтергә, үзенә ласкы мөнбәрне дауларга ашыкмады. Илһам кылган мизгелләрдә дөньясын онытып яза, язганын каядыр өстәл тартмасына салып куя һәм... шуның белән вәссәлам. Күрәсен, ана иҗат процессы үзе кадерлерәк булган. Мәнә бит ул әйтсә килгәнән әйтте, эчсән-күчсән бушатты, ниндидер канәгатьләнү хисе кичерде. Ә калганы ул кадәр әһәмиятле дә түгел. Бу яктан ул шигърияткә фанатикларча бирелгән боек Туфаныбызны хәтерләтә иде. Ә чыңлап баксаң — Зиннурның ул язганында шигъри энҗеләр сибелгән.

— Тып-тып! — тамган тамчыларны

Күлдәек жыйный тора,
Боз сөңгедә бер яшь Тамчы
Тамарга кыймыл тора.

(«Кояш һәм тамчы»)

яки

Уйлыым Болгар турында,
Уйлыым Тукай турында...
Әле булса жылынабыз
Сүнгән кояш турында...

Зиннур Насыйбуллинның «Гамьнәр илендә» дигән китабы, беренчесеннән соң 14 ел үткәч чыкты. Ул аның илле яшенә исәпләнгән иде. Кызганыч, бу мәжмугасын ул кулына тотып карый алмады.

Миңа тетрәнел, хатирөләргә бирелә-бирелә өнә шул китапны актарып утырам. Аннотациясендә бик хаклы әйтелгәнчә, «шигырьләре ныклы иманы булган житлеккән ир сүзе. Укучылар китаптан гражданлык рухы белән сугарылган әсәрләренә дә, мәхәббәт шигырьләренә дә, фәлсәфи дүртъяллыкларны да, сурәтле-картиналы шигъри парчаларны да таба алырлар».

Шагыйрьнең бөтен язмышы — аның шигырьләрендә. Ул тормышның һәр мизгеленнән шигърият таба белә, фәлсәфи уйларга чумып, жирдә барган вакыйгаларның асыл мәгънәсенә төшенергә омтыла. Аның гражданлык пафосы белән сугарылган шигырьләрен дулкынланмыйча уку мөмкин түгел, алар беркемне дә битараф калдырмый.

Ә кемдер бәлки: «Тагын шул гражданлык, тагын шул тема актуальгә мәсьәләсә...» дип каш жыерыр. Ни хәл итмәк кирәк, һәр шагыйрь — үз заманының баласы. Аны шул жирлектән, шул мохиттан аерып карап булмый. Өнә «Гамьнәр илендә»не дә Октябрь революциясенә, Ленинга багышланган шигърь башлап жибәргән. Бүгенге монафыйклар өчен дөньяда изгелек тә, идеал да юк — тарих төхетәннән төшерелгән юлбашчыларны тетеппе тетәләр. Андый чакта миңа бер «гәһәһә» уй уйлап куям — заманалар яңадан үзгәрер, бөтенсә кирегә әйләнсә, ни әйтерләр иде икән бу «акыллы башлар»? Һәр заманның үз хакыйкәте. Тарихны төзәтәп тә, яңабаштан азып та булмый. Зиннур яшәгән заманның идеаллары башкача иде, үзгә иде. Өгәр Зиннур «Интернационал» жыры, Баку комиссарлары, Матросовлар, Совет Армиясе темаларына мөрәҗҗәгәт иткән икән, моның өчен аны гаепләп буламы?! Иң мөһиме, ул теге яки бу теманы ничек хәл иткән — шул турыда сөйләшсәк, кулайрак булыр. Ахыр чиктә бөтенсә вакыт бизмәнә белән үлчәнәр.

З. Насыйбуллинның «Тәлгәш» мәжмугасын «Безнең буын» дигән шигърь башлап жибәргән иде. Ул үзенен эчкерсезлөгә, самимиеттә, динамикасы белән безнең хисләрен уратып алып ахыргача тотып торган, бер шигърьдән икенчесенә алып барган, шагыйрьнең рухи дөньясы, идеаллары, кичерешләре белән таныштырган иде.

Зиннурның башлангыч шигырьләрендә тынычлык һәм сугыш темасы өстенлек итә. Алда әйткәннәремнән моның асыл сәбәпләре аңлашылса кирәк. Ләкин

бу ниндидер модага иярү, йә булмаса, пацифизм түгел. Ул, чынбарлыктан читләшеп, абстракцияләргә бирелми, ә дөньяны бөтен тулылыгы, гармониясе һәм каршылыгы белән бергә күзаллый. Тетрәндергеч драматизм белән өртөлгән «Кара шәле килә сойрәләп» яки «Исем турында баллада» кебек шигырьләргә якты хисләр, оптимистик рухлы «Һәйкәл янында», «Матросовлар бездә үсәләр», «Яшәтешләрем китә армиягә» характерындагылар ялганып китәләр.

Тиен кушып корыч коя кеше

Ясар өчен сабан, уенчык...

Корыч коя кеше,

Корыч калкан

Кисен өчен жирдә тынчылык,—ди ул бер шигырендә.

3. Насыбуллин, гомумән, ачык интонацияләр белән эш итәргә яратты, сүз уйнату күнегүләре белән мавыкмады. Бу очракта минем карашымча, аның ижатына Башкортстанның атаклы шагыйрьләре М. Кәрим, Н. Нәжми, Ә. Атнабасов йогынтысы нык сизелә. Чөнки Зиннур беренче шигъри сабакларны шул жирлектә алган иде.

Хис һәм фикер гармониясе аның ижатының ингезен тәшкил итә. Шагыйрьнең әйтергә теләгәне ихлас күнелдән, сурәтләү чаралары яңача, аның үзенчә—аңа ышанмаса мөмкин түгел.

Шагыйрь көчле ихтиярлы, якты идеаллы кешеләрне олылый. Кеше күңеленә сафлыгы, һәртөрле вакытлардан өстен булуы, ижтимагый интересларның шәхси мөнфәгатьләрдән югарылыгы турында уйлана ул һәм үзенчә намуз хөкемен чыгара. «Кара аккош», «Гомере дә аның, хисләре дә...», «Берәү сөйлә», «Ирләргә—жир, жиргә—ир кирәк», «Канәгать», «Күрә бел», «Тик яктылык булган жирдә генә», «Жыерчыклар» шигырьләрендә чорыбызның изге хакыйкәте чагылыш тапкан.

Шагыйрьнең тема диапазоны шактый киң һәм һәр теманы хәл итәр өчен ул төңгәл килердәй, шигырьнең гомуми настроениесе белән ярашырдай сурәтләү чаралары эзләде. Аның «жилләре, пәрәвездәй, ботакларга эленеп калган», «нерв жепләренә заман жир шарын тоташтырган», «гөлләренә атомнары бары хуш искә таркала». Шигырь элифбасын ныклап үзләштергән шагыйрьнең авазы елдан-ел көчәя, кыюлана барды. Ул четерекле, авыр темаларны читләтсә үтмәде, киресенчә, аларны ижтимагый яңгыраш алырдай итеп, башкаларны уйландырырдай итеп күтәрде. Вакыт-вакыт аның тавышында металл чынлай, шигырь юлларынан кырыс, публицистик рух бөркелә. Икенче карасаң, ул—нечкә лирик—күңел кылларын чиртә-чиртә моңлы жыр суза. «Буранлы туй», «Күңелдәге гөлләр», «Нигә кайтмый», «Сафлыкны яклап» кебек шигырьләр эчкерсез һәм самими хисләре белән дулкынландыра.

Зиннурның язганнары күп түгел. Санап карасаң, 6—7 табактан артмыйдыр. Хәер, юллар санындамын хикмәт! Ул аларны төн йокыларын бүлә-бүлә, инде әйтми калырга ярамый дигән чиккә житкәч, йөрәгеннән ургып чыгып, бугазына килеп төртөлгәч кенә көгәз битләренә төшергән. Гомер бус казна эшендә эшләп, бар егәрән хезмәт вазыйфаларын үтәүгә баглап яшәгән кеше өчен ул калдырган мирас аз димәс идем мин.

Кабат-кабат аның шигырьләрен укыйм. Ә күз алдымда ул үзе—тере килеш, жанлы килеш. Менә аның зәңгәр күзләрендә очкын кабына һәм ул тыйнак елмаеп үз тормышынан берәр кызыклы вакыйганы сөйлә башлый. Аннан, безне сискәндереп, ютәленә буылып, тәмәкесен көйрәтә-көйрәтә коридорга чыгып китә. Әйләнеп кәргәндә карашлары монсу, йөзе кырыс, мәһабәт гәүдәсе дә ничектер кечерәеп калган төсле, үзе уйчан, күрәсен, котылгысыз көнен сизгәндер, сабыяларының язмышы, эшләнгән һәм эшләнмөгән эшләр турында борчылгандыр. Анысын ул үзе генә белә—безнең, ничек кенә дус булсак та, сорарга хакыбыз юк. Азагы бигелә...

Хәзер без аны биң еш сагынып искә төшерәбез. Һәркем дә хәтергә болай тирән уелып калмый. Ә ул уелган. Кеше хәтеренә, шигырь хәтеренә уелып калган. Киләчөккә барыр өчен, алдагы якты көннәргә күрер өчен яши ул безнең хәтерләрдә.

Әхмәт РӘШИТ.

Илһул

YOSIF QOYISININ SIYFATLARI

Ul qoyı bik boriğıdan qalğan ide,
Anda anı ber Ğäd keafer qazığan ide,
Töbe tiran, sui açı, yaman ide,
Anın suın hiçberaw da eçmi inde.

Qoyı sui soñraq öskä menä bargan,
Yılan-çayan - barçası da şunda tulğan,
Anda törle xäşärätlär küp ciñğan,
Qort-böcäklär - barsı şunda tulğan inde.

Dönyağa ber zahid¹ keşe kilğan ide,
Kitaplardan Yosıf wasfın² belgän ide,
Keşelärgä şımı söyläp birgän ide,
İşetkännär ğacäyepkâ qaldı inde.

1 Zahid - dönyadan bizep, yalğız yaşawçı.

2 Wasfın - sıyfatın.

Zahid şulay bu âxwâlne açıq belde
hām ütenep ber tãñregã doğa qıldı,
Yosıf yözen kürergã dip ul aşqındı,
Xaqtan şuña ozın gömer teli inde.

Yosıfı ul kūrām diep gel omtıldı,
Ul zahidneñ bu doğası qabul buldı,
Tãñre aña ozın gömer nasıyp qıldı,
Ul zahidne "Yähüdä" ük dilär inde.

Tãñre aña wãxi-ilham tüşenderde:
"Barıp Ğädneñ qoyısına sin ker, - dide. -
Tuğrı Yosıf güzällegen sin kür, - dide. -
Yosıf anda kilgãgã sin köt inde".

Kilep kerde zahid Ğädneñ qoyısına,
Ber özleksez ul baş ordı xodasına,
Doğa qıldı haman izge xucasına,
Uyında - tik Yosıf kürken kūrū inde.

här kiçädä aş anıñ ber nar¹ ide,
Qarşısında nurdan kändil yanar ide,
Anıñ gömre nâq meñ ike yöz yıl ide -
Axırında ul Yosıfı kürde inde.

Alar Yosıf bilenä ber baw taqtılar
hām tuğanlıq şãfqätenä ut yaqtılar,
Enelären şul qoyığa salmaqçılar -
Kemgä genä yalwarsa da buşqa inde.

1 Nar - granat cimeşe.

Yosif äytä: "hiç ğäyeple eş qılmadım,
Sez äytkānça, hiç yaramas tōş kürmädem,
Annan soñ da oyatlı eş eşlāmādem", -
Biçaraqay şulay diep inri inde.

Alar Yosif zarına hiç baqmadılar,
Yalwarulı üteneçen totmadılar,
Yähüdāneñ süzen sanğa suqmadılar,
Barçası da bağre qatıp yarsıy inde.

Yosıfı alar cirdän soyrāp kiterdelär,
Ğad qoyısı qırıyına citkerdelär,
Küzläreñnän qanlı yaşlar tügeldelär, -
Qardāşlāre hiçnārsāğā baqmıy inde.

Yosif äytte: "Monı miña hiç qılmağız,
Yuldar yazıp sez şaytanğa qol bulmağız,
Çişenderep mine şārā qaldırmağız,
Ata xaqın, qardāşlekne saqlañ inde.

Bu kön ülsām, qayda miña keafen kīrāk,
İnde miña keafen bulsın şuşı külmāk,
Utā qansız, suıq bağır, qatı yöräk" -
Külmākkāyen saldırdılar tartıp inde.

Alar äytte: "Bu süzlarne bezğā äytmä,
Äya Yosif, sin bezdän hiç raxim kötmä,
Ay, qoyaş hām unber yoldız ānā küktä,
Qulıñ çişep, tun birsennār", - dilär inde.

Bilena ber bawnı tağıp tōşerdelär,
Yosıfı ul tar qoyığa inderdelär,
Şafqāt özep, yözlären dā dünderdelär,
Berse bawnı uraq belān kiste inde.

Yosif äytte: "Ya ilahım, sin şäfqätlem,
Biçaralar ömete sin, märxämätlem,
Tuğannardan qalmadı la hiç ömetem,
Miña yardım tik sin genä qılçı inde".

Monı işetep qārdāşlāre yılaştılar,
Barçası da kükkā qarap ükereştelār,
Cılışıp kúp mōnacāt äyteştelār:
"İlahıbiz, yardım sinnān!" - dilār inde.

Köçsezlārneñ bulışısı mälİK rāxman
Xökme belān Cābrailgā qıldı fārman:
"Yā Cābrail, Yosıfqa qıl bik tiz dārman,
Päyğāmbärlek söyleneçen tapsır inde".

Färeştälār tawısı ul ilçe xāzrāt,
Tañre aña bulāk itkān ólı quāt,
Yosıfqa ul barıp citte şul uq sığāt,
Yosif suğa citmäs borın tottı inde.

Yosıfqa ul äytte: "Äya, xaq tuğrısı,
Sina - xaqtan sālamnārneñ oluğısı,
Bezdān al sin päyğāmbärlek quanıçı
Nābilegeñ xuş-möbārāk bulsın inde!"

Bäs Cābrail ul Yosıfqa kilde isä,
hām Cābrail ikānen ul belde isä,
Xaqnıñ maqtaw hām sālamen aldı isä,
Qayğı tulı küñele şat buldı inde.

Ul qoyınıñ töbendä ber taş bar ide,
Şuşı taşnı ul Cābrail tiz çığardı,
Su ostendä ul taş hiç tā batmıy tordı,
Yosıf kilep şuşı taşqa utra inde.

Yosıfqa taş yefäk kebek yomşaq buldı,
Tāñresennān aña qāder-şāfqāt kilde,
Yosıf nurı belān bōten qoyı tuldı,
Tışqa çaqlı nurı balqıp cığa inde.

Tāñresennān Cābrailgā āmer buldı,
Ul Cābrail ocmax taba sāfār qıldı,
Ocmaxtan ul xöllā, rızıq alıp kilde,
Xöllā kiep, Yosıf rızıq aşy inde.

Xöllā kide, rızıqlandı, şöker qıldı,
Ā yōzendā niçā törle nur balqıdı,
Cābrailneñ nurı şuña uq quşıldı,
Cirdān kükkā nurdan terāk buldı inde.

Ul zahid tā urınınnan ürā tordı,
Yosıfnıñ xuş güzällegen küze kürde,
Küpme yıllar kötkänen xaq bügen birde -
Küreşkâç tā xaqqa şöker qıldı inde.

Āytte aña: "Āya Yosıf, qayğırmağıl,
Qārdāşlārdān küñeleñne ayırmağıl,
Alarğa sin yawız doğa hām qılmağıl".
Yosıf āytte: "Üz xäleñne söylä inde".

Zahid āytte: "Kitaplardan kürep aldım,
Ber kürügā yōzläreñā ğaşıq buldım,
Meñ ike yōz yıl buyına sabır qıldım,
Moradıma menā bügen cittem inde".

Yosıfqa ul zahid yaxşı üget birde,
Yosıf anıñ ügetlären bık xup kürde,
Hām zahidkā tāñre acāl ireşterde,
Yosıf şunda zur qayğığa tōşte inde.

Cābrailgā tiz boyırdı tāñre cälil:
“Yosıfqa sin yañadan bar, ya Cabrail,
Sālamemne ireşter dā, ügetlägel,
Xāterennān sağış-ğāmen yusın inde.

Bu qoyıdan çığarılğaç satılaçaq,
Annan soñ da bāla-yala küp bulaçaq,
Annan yānā zindangā da salınaçaq,
Tik hārwaqıt min yanında bulam inde.

Şulardan soñ bālalārdān min qotqaram,
Hiçber şiksez atasına qawıştıram,
Dāwlāten dā, mōlkāten dā min arttıram,
Tāc hām tāxet, zur soltanlıq birām inde.

Könçelāre xezmātenā kilāçāklār,
Barçası da xur-oyatqa qalaçaqlar,
Aptıraşlı, ükeneçle bulaçaqlar,
Yosıf kölāç, alar çıtıq bulır inde”.

Şul uq sāğāt Cābrail yānā kilde,
Bu āxwālne hām sālamne iğlan qıldı,
Yosıf monı išetügā xuş-şat buldı,
Qazalarğa rizalığın birde inde.

КУБРАТ ХАН ХӘЗИНӘСЕ

Халкыбызның матди һәм рухи мәдәниятең борынгы чорлардагы казанышларын яхшы белми торып тулы тарихын аңлап булмый. Бу жәһәттән яңарак кына Татарстан Җөмһүриятең Сыңлы Сәнгать музееңда Дәүләт Эрмитажы тупланмасыннан «Кубрат хан хәзинәсе» исемле тарих һәм сәнгать һәйкәлләренең гажәп күргәзмәсе аерым игътибарга ласк. Күргәзмәгә куелган VII гасыр уртасы алтын һәм көмеш әйберләренск искиткеч бай тупланмасы — Көнчыгыш Европаның беренче дәүләтләреннән булган Бөек Болгарның тарихи хәзинәләре арасында иң зур урын алып тора. Кубрат хан хәзинәсе татар халкының борынгы бабалары — болгарларның иҗат бөеклеген күрсәтә.

Эрмитажда саклана торган Перещепино хәзинәсе — халыкларның Бөек күчеш чорына (IV—IX гасырлар) караган иң бай хәзинә. Ул 1912 елның 29 маенда Украинада Полтава губернасының Константиновоград өязе Кече Перещепино авылы күтүчеләре тарафыннан табылган.

Перещепинода табылган һәм хәзер Дәүләт Эрмитажында сакланган кыйммәтле әйберләренң саны һәм төрлелеге искиткеч мул, хәтта аларның тулы булмаган исемлеге дә таң калдыра: 16 алтын һәм 19 көмеш савыт, шәраб эчү савыты (ритон) һәм бизәнү әйберләре, 14 йөзек һәм беләзек, алтын тәңкәләрдән тезелгән муенса һ. б. Шулай ук күбесе бизәнү әйберләре булып хезмәт иткән 69 тәңкә табылган. Алтын әйберләренң гомуми авырлыгы 25 килограммга якын, ә көмеш әйберләренке — 50 килограмм чамасы.

Бөтендөнъя халкын сокландырган, Вена, Будапешт кебек шәһәрләренң музейларын бизәгән әлеге гажәп хәзинә турында без алдагы саннарда да мәгълүмат бирүне кирәк дип таптык. Журналыбызның киләсе санында әлеге хәзинә турында галимнәребезгә һәм сәнгать белгечләренә сүз бирәчәкбез.

Тышлыкның беренче битендә: «Кубрат хан хәзинәсе» күргәзмәсеннән V—VII гасыр башында билгесез оста тарафыннан чокып җсалган алтын касә рәсеме.

РӘСМИ ХӘБЭРЛӘР

МӘСКӘҮДӘ — ЯНА МӘЧЕТ

6 сентябрьдә Мәскәүнең Поклонная та-
вындагы Жинү паркында, Россия башкала-
сының 850 еллык юбилеега багышлап, Хә-
тер мемориаль мәчетен ачу тантанасы бул-
ды. Анда күп кенә рәсми кешеләр, шул
исәптән Мәскәү мэры Ю. Лужков, Татар-
стан, Башкортостан, Казахстан Президент-
лары М. Шәймиев, М. Рәхимов, Н. Назар-
баев, Россия хөкүмәте Рәисе урыбасары
Р. Абдулатипов, Россиянең Үзәк Европа
өлеше мөселманнары Диния нәзараты рәисе
Р. Гайнетдин һ. б. катнаштылар.

Тантана барышында ТР Президенты
М. Шәймиев чыгыш ясап, әлеге Иман йор-
тының Ватаныбызны саклап шәһит киткән
әти-бабаларыбызның якты рухларына ба-
гышлап махсус салынуын әйтеп үтте һәм
мәчеткә Соембикә манарасы сурәте чигел-
гән келәм бүлэк итте. Әлеге мәһабәт мәчәт-
не төздү зур өлеш керткән мөхтәрәм шәх-
сләргә мөфти Р. Гайнетдин Мәскәү мөфти-
яте гәмәлгә куйган «Руки берлеке» медален
тапшырды.

ҮТКӨНЕН БАРЛЫЙ ХАЛЫК

Быел милләттәшләребез «Хәтер көне»н
асуча ныклы хәзерлек белән билгеләп үт-
теләр. Ин элек, Соембикә ханбикәнең вафат-
тына 440 ел тулуга багышлап, 10 октябрьдә
Татарстан Фәниәр академиясенә Тел, әдә-
бият һәм сәнгать институты бинасында
фәни-гәмәли конференция уздырылды.
Жөмһүриятебезнең милли китапханәсендә
«Соембикә һәм Казан ханлыгы» дигән китап-
лар күргәзмәсә ачылды.

Казан ханлыгын батырларча саклап,
Явыз Иван гаскәрләренә каршы көрәштә
моннан 445 ел элек шәһит киткәннәрен 15
октябрьдә, Матом жәенендә, республика-
бызның күп кенә шәһәр-авылларынан һәм
башка төбәкләрдән килгән меңләгән кеше-
ләр олылап искә алдылар, алар рухына Со-
ембикә манарасы анында дога кылдылар.
Казан Кремлендә, яна төзелә торган Кол
Шәриф мәчете нигезендә табылган каһар-
ман бабаларыбызның, борынгы шәһәрбезне
не саклаучыларының изге сөякләрен бу көнне
Татар зиратында хөрмәтләп күмү дә оеш-
тырылды.

КРЕМЛЬДӘ ОЧРАШУЛАР

18 октябрьдә Татарстан Президенты
М. Шәймиев Казан Кремлендә АКШның
Бөтен дөньяга мәгълүм атаклы финансисты,
филантропы һәм фикер иясе — «Ачык жәм-
гыять» институты идарәсе рәисе Джордж
Соросны һәм аның жетәкчелегендә Сорос

фонды делегациясен кабул итте. Ахырдан
Татарстан хөкүмәте белән «Ачык жәмгы-
ять» институты арасында 2000 елга кадәр
хезмәттәшлек турындагы беркетмәгә кул
куелды.

21 октябрьдә Жөмһүриятебез Илбашы
үзенең резиденциясендә Лондондагы Ко-
роль балетында төп партияләрен башкару-
чы — дөньякүләм билгеле биоче милләттә-
шебез Ирек Мөхәмәдовны кабул итте.
М. Шәймиев, мәшһүр якташыбызның Тата-
рстанга килүен һәм М. Жәлил исемендәге
театр сәхнәсендә биоче республикабыз ба-
шкаласының мәдәни тормышында зур бәй-
рәм булды, дип билгеләп үтте.

К. ТИНЧУРИНГА БАГЫШЛАП

13 октябрьдә Г. Камал исемендәге Та-
тар дәүләт академия театры бинасында, та-
тар драматургиясе классигы Көрим Тинчу-
ринның тууына 110 ел тулуга багышлап,
тантаналы кичә үткөрелде. Театр фойесы-
нда, юбилей нисбәтенинә, Татарстан Дәүләт
музее хезмәткәрләре тарафыннан, әдиһең
тормышына һәм ижатына бәйлә күргәзмә
дә оештырылган иде.

16 октябрьдә исә Г. Ибраһимов исемен-
дәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты-
нда, К. Тинчурин юбилее уянаеннан, фәни
конференция булып узды. Аның эшендә ин-
ститутның сәнгать бүлгә мөдире Г. Арс-
ланов, академик Ф. Мусин, филология фә-
ниәре докторы Н. Ханзафаров, өлкән фәни
хезмәткәрләр Д. Гыймранова, Г. Мөхөм-
мәдова, Казандагы Яшьләр театрының баш
режиссеры Ф. Хәбибуллин һ. б. катнашты-
лар һәм чыгыш ясадылар.

ЖУРНАЛИСТЛАР БӘЙРӘМЕ

Казан дәүләт университетында журнали-
стика бүлгәгә оешта 35 ел тулу уянаеннан, 16
октябрьдә биредә, зурлап, тантаналы кичә
үткөрелде. Анда юбиларны Татарстанның
Мәгълүмат һәм матбугат министры И. Әх-
мәтжанов, университет ректоры Ю. Коноп-
лев, педагогика университеты ректоры
Р. Йосыпов, Бөтендөнья татар конгрессы
рәисе И. Таһиров һ. б. кайнар котладылар.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕНДӘ

11 сентябрьдә Татарстан Язуучылар бер-
лгә идарәсенә чираттагы утырышы бул-
ды. Анда соңгы айларда башкарылган эш-
ләргә йомгак ясады, киләчәккә планнар рас-

ланды. 1 октябрьдә Өлкәннәр көнөң үткәругә һәм 1998 елның I кварталында язучыларның юбилейларын уздыруга кагылышлы мәсьәләләр турында ышлекле сөйләшү булды. Ижади берлек рәисе Ринат Мөхөммәдиев төкдиме белән, идарә составына яңа әгъзалар сайланды. Алар икөү — «Идел» журналының баш мөхәррире Рашат Низамиев һәм Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе урынбасары Данил Салихов.

Идарә утырышында А. Алиш исемдәге премиянең яңа лауреатлары да ачыкланды. Балалар әдәбиятын үстерүгә һәм баеуга зур өлеш керткәннәре өчен, ул быел Рөстәм Мингалым белән Роберт Миннуллина бирелде.

Яшь авторларны Татарстан Язучылар берлегенә кабул итү коллегиясе (житөкчесе — Татарстанның халык шагыйре Ш. Галиев) төкдиме белән, идарә утырышында Чаллыдан Мансур Сафин, Әхмөт Дусайлы, Алабугадан Фазыл Шәех һәм Казаннан Илсур Хөснетдинов кандидатуралары тикшерелде. Нөтижөдә, аларның дүртесе дә Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителде.

ӨЛКӘН ӘДИПЛӘР ТУРЫНДА КАЙГЫРТЫП

Татарстан Язучылар берлеге һәм Әдәбият фонды идарәләре карары нигезендә, Өлкәннәр көне унаеннан, пенсия яшендәге барлык язучыга һәм үлгән әдипләрнең гаиләләренә — жәмгысе 150 дән артык кешегә игелекле ярдәм күрсөтелде. Аларга төрле азык-төлек салынган махсус пакетлар тапшырылды, ихтияжлары ачыкланды. Бу өлкәдә Әдәбият фондының баш бухгалтеры Диләфруз Вахитова, китапханә мөдире Римма Миннуллина, Язучылар берлеге идарәсе сәркатибә Рәхима Ильясова һ. б. зур тырышылык-өлгерлек үрнәкләре күрсөттөләр. Өлкән язучыларга матди яктан булышылык күрсөтүдә «Алдан» ширкәте вөкилләре Радик Габитов, Илсур Дияров, Альфред Хөмидуллин үзләреннән аеруча зур өлеш керттеләр. Аларга әдипләребез бик рәхмөтле.

ИЖАТ ОСТАХАНӨЛӘРЕНДӘ

Татарстан Язучылар берлегенен «Балалар әдәбияты остаханәсе» (житөкчесе — Татарстанның халык шагыйре Ш. Галиев) Казандагы Балалар әдәбияты музее (Адоратский урамы, 5А йорт) белән берлектә, күрөнекле шагыйрь Бари Рәхмөтнең 100 еллык юбилее билгеләп үтте. Кичәдә, остаханә житекчесе белән бергә, шагыйрьләрдән И. Юзеев, Р. Миннуллин, язучы Л. Ихсанова, Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе урынбасары Р. Аймөт һәм Б. Рәхмөтнең балалары, оныклары чыгыш ясады. Соңыннан мәктәп укучылары юбилар-шагыйрь шигърьләрен сөйләделәр, аның сүзләренә ижат ителгән жырларны башкардылар.

Татар театры сәхнәсенен күрөнекле артисты Хәлим Жәләлов соңгы елларда үзгә өметле каләм әһеле буларак та танытты. Балалар өчен мавыктыргыч әкиятләр дә ижат итә ул, башка милләт драматургларының пьесаларын татарчага төржемә итү белән дә шыклап шөгыйләнә... Шуны искә алып, Татарстан Язучылар берлегенен «Проза һәм драматургия остаханәсе» (житөкчесе — Татарстанның халык язучысы Г. Ахунов) үзенең чираттагы утырышын Х. Жәләли ижатын тикшерүгә багышлады. Нөтижөдә, ул Татарстан Язучылар берлегенә әгъзалыкка кандидат итеп бертавыштан төкдим ителде.

И. ГАЗИ ИСЕМЕНДӘГЕ МӘКТӘП

Кама Тамагы районының олы Карамалы авылында 192 балага исөпләнгән яңа мәктәп ачылды. Аңа заманында шушы авыл мәктәбен тәмамлаган атаклы язучы — Г. Тукай бүлгә лауреаты Ибраһим Гази исеме бирелде.

Мәктәпне ачу тантанасында әлегә төбөктә туып-үскөн күрөнекле драматург, ТР халык депутаты Т. Миннуллин, Мәгариф министры Ф. Харисов, Төзелеш һәм архитектура министры Н. Денисов һ. б. катнашты һәм чыгыш ясады.

ТУГАНДАШ БАШКОРТОСТАН ЖИРЕНДӘ ШИГЪРИЯТ ФЕСТИВАЛЕ

23—24 октябрь көннәрендә Башкортостан Республикасында «Идел белән Урал арасында: дуслык шигърияте» дигән фестиваль үткөрелде. Анда Татарстан, Чуашстан, Удмуртия, Мари Иле, Мордовия, Калмыкстан Республикаларынан килгән шагыйрьләр һәм галимнәр катнашты. Ин элек Уфада — Башкортостан Республикасының Дәүләт жылышы — Корылтай бинасында — Фәнни-практик конференция үткөрелеп, анда бүгенге көндә шигъриятнең роле турында ышлекле сөйләшү булды. Аннары кунаклар Салават, Гафури, Кырмыскалы, Дүртөйле, Миякә районнарында булып, шигърият сөечеләр белән очраштылар. Шигърият фестиваленең йомгаллау кичәсе исә Уфада, Актерлар йортында узды.

Казаннан бу тантаналарда академик-әдип Төлгат Галиуллин, профессор Әзһәр Мөхөммәдиев һәм «Казан утлары» журналының шигърият бүлгә мөхәррире — шагыйрь Рәдиф Гаташ катнашты.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Татар музыка сөңгәте өлкәсендәге унышлары өчен, Чаллы шөһәренидә «Бөйрөм» татар эстрада ансамбленен сөңгәт житекчесе — жырчы Биктаһирова Хөния Фәрхислам кызына (Хөния Фәрхит), Чаллыдагы «Салават» театры артисты Мортазин Фирзәр Солтан улына «Татарстан Республикасының атказанган артисты» дигән мактаулы исем бирелде.

ЯҢА КИТАПЛАР

Моннар кайтсын авылга. (Авыллар һәм районнар турында жырлар). Төзүчеләре Луиза Батыр-Болгари, Марс Кәшипов.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1997.— 184 бит. Тиражы— 10.000 данә.

Бу жыентыкка Татарстаныбыз авыллары һәм районнары, шулай ук татарлар яши торган бүтән регионнар турындагы жырлар тупланган. Туган якка багышланган жырларның күбесе, бар кешегә дә мәгълүм «Арча», «Наласа», «Шөгәр», «Сарман» кебекләрен исәпкә алмаганда, күбесе басылып чыкмаган.

Профессиональ һәм үзешчән композиторлар ижат иткән йөзәрләгән бу жырларны аерым китап итеп чыгару Татарстан китап нәшрияты инициативасы белән башкарылган.

Кайбер авылларның атамалары төрле районнарда һәм төбәкләрдә берничә мәртәбә очравын искә алып, андый жырларны авторлары конкрет багышлап язган районнарга кертелгән.

Бу жыентыкны әзерләүдә республикабызның күренекле жырчылары Р. Ибраһимова, М. Галиев, М. Сөнгатуллин, И. Биктаһиров, Х. Тимергалиева, А. Фәйзрахманов һ. б. жырчылар, «Татарстан» телерадиокомпаниясенен баш музыка мөхәррире һәм ташылган жырчы Р. Ильясов, балалар өчен тапшырулар мөхәррире Д. Гайнетдинова, концертмейстер М. Хәбибуллина зур ярдәм күрсәткәннәр.

Язучы Рафаэль Сибат

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARЬ
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)